Бацькаўшчына

Штогоднік гістарычнай літаратуры

1990

Мінск «Юнацтва» 1990

ББК 84 Бел 7
Б 31

Афармленне серыі М. Р. КАЗЛОВА

Для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту

Укладальнік С. С. ПАНІЗНІК

Мастак Т. В. КУБЛІЦКАЯ

Впервые в издательстве «Юнацтва» выходит ежегодник исторической литературы, где будут представлены произведения исторического жанра писателей старшего поколения и самых молодых.

В ежегоднике 1990 года — произведения Язэпа Дылы (1880—1973), писателя и государственного деятеля, наркома труда в первом белорусском советском правительстве. Предлагаем также две повести из наследия Владимира Короткевича (1930—1984).

Б $\frac{4803120201-054}{М 307(03)-90}$ БЗ—162
ISBN 5-7880-0644-9

«БАЦЬКАЎШЧЫНА СВЕТЛАЯ МАЯ!»

Бацькаўшчына. Радзіма. Айчына. Родны край. Старонка родная... Шчырымі, лагоднымі словамі называем мы родную зямлю, дзе нарадзіліся, грамадзянамі якой мы з вамі з'яўляемся. Бацькаўшчынай яшчэ называюць спадчынную маёмасць. Што ж, можна прыняць і такое матэрыяльнае азначэнне. Але пад Бацькаўшчынай мы перш-наперш уяўляем духоўныя скарбы.

У кожнага паэта ці празаіка вы знойдзеце творы пра Бацькаўшчыну, сваю краіну, якая вядома на планеце пад назовам — Беларусь.

Зямля бацькоўская, святая.
Так, гэта мы. Увесь народ...
Мне ў сэрца бусел залятае
З трывожных прыпяцкіх балот.

Гэтыя радкі напісаў Пімен Панчанка яшчэ ў 1975 годзе, нібы прадчуваючы чарнобыльскую трагедыю. Пагодзімся з паэтам: Бацькаўшчына — гэта ўвесь народ, гэта кожны з нас. Спадчына памнажаецца новым пакаленнем. Таму і прасіў нас Уладзімір Караткевіч:

Не пагарджаць святым сваім мінулым,
А заслужыць яшчэ і вартым быць яго.

Усім нам хочацца добра ведаць гісторыю Беларусі, арыентавацца ў стагоддзях і постацях — каб шанаваць імёны і подзвігі продкаў, багаціць душу мастацкім словам, якое можа данесці ў сённяшні дзень подых вякоў, кліч ваяроў і барацьбітоў за народнае шчасце.

Назапашванне гістарычных ведаў пачалося ў глыбокай даўніне, з узнікненнем у 10 стагоддзі старажытнарускай літаратуры. Першыя звесткі пра падзеі на сучаснай тэрыторыі Беларусі можна знайсці ў «Аповесці мінулых гадоў»,

у летапісах 14—17 стагоддзяў: у Полацкім летапісе, «Жыціі Ефрасінні Полацкай», Супрасльскім летапісе, «Хронiцы Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага». Чуць пазней ствараюцца Баркулабаўская, Быхаўца, Віцебская, Магілёўская хронікі.

Жыціі, летапісы, або хронікі, прадмовы Ф. Скарыны, хранографы (зводныя агляды ўсеагульнай гісторыі) паўплывалі на развіццё гістарычнай прозы новага часу.

Літаратуразнаўцы сцвярджаюць, што «Бацькаўшчына» Кузьмы Чорнага, «Палеская хроніка» І. Мележа, «Сотнікаў» В. Быкава, «Чужая бацькаўшчына» В. Адамчыка, творы У. Караткевіча вызначаюцца максімальнай гістарычнай канкрэтнасцю, узбагачаюць нас каларытным узнаўленнем эпохі, праўдзівым паказам дум, памкненняў людзей, якія жылі да нас. Асаблівая падзяка ў аднаўленні гістарычнага жанру адрасавалася Уладзіміру Караткевічу. Ён даў прыклад многім літаратарам, і асабліва маладым, як мастацкім словам можна вяртаць гістарычную памяць. Сёння яго ўдзячныя, прасветленыя чытачы паўтараюць услед за паэтам:

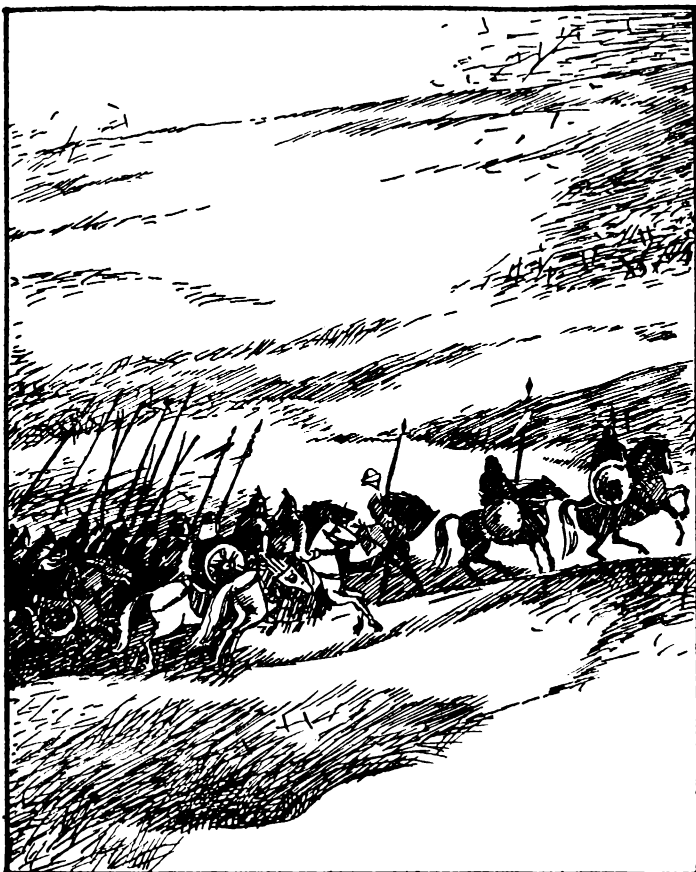
Мой чароўны беларускі край,
Бацькаўшчына светлая мая!

Каб яшчэ больш прыахвоціць нашу моладзь да гістарычнага жанру, выдавецтва «Юнацтва» ад сёлетняга года будзе выдаваць спецыяльны гадавік пад назваю «Бацькаўшчына». У першым выпуску прапануем мастацкія творы двух аўтараў. Язэп Дыла (1880—1973), ён жа Назар Бываеўскі, Тодар Кулеша, вядомы і як грамадскі дзеяч: быў камісарам працы ў Часовым рабоча-сялянскім Савецкім урадзе Беларусі, вучоным сакратаром Інбелкульта. Стараннямі А. Мальдзіса (укладанне, падрыхтоўка тэкстаў і каментарыі) у 1981 г. быў выдадзены том спадчыны Язэпа Дылы, дзе ўрыўкі з рамана «На шляху з варагаў у грэкі» і п'еса пра Ф. Скарыну друкаваліся ўпершыню.

Аповесці Уладзіміра Караткевіча (1930—1984) узяты са Збору твораў пісьменніка ў 8-мі тамах. Гэтым самым мы адзначаем яго недажытае 60-годдзе. Штогоднік гістарычнай літаратуры «Бацькаўшчына» прапануе сваім чытачам і публікацыю кандыдата мастацтвазнаўства Віктара Шматава — даследчыка старажытнай кніжнай гравюры, мастацкай спадчыны Ф. Скарыны. Публікацыя прымеркавана да 500-годдзя Першадрукара.

Укладальнік

ЯЗЭП ДЫЛА

НА ШЛЯХУ З ВАРАГАЎ У ГРЭКІ

Гістарычны раман. Урыўкі

Смаленск

Першая вясна ў Свіслачанах пасля звароту Страціма з Царграда прыйшла рана. Толькі мінулі апошнія маразы, як стала з дня ў дзень усё больш цяплець. Праз якога паўмесяца сонца растапіла снягі, раскавала рэкі — і Бяроза ўзламала свой лёд, панясла яго ў Дняпро. Загаманілі лясныя рачулкі, зацурчэлі ручаі, і нават звілістая Свіслач, звыкла адсталая ў параўнанні з іншымі прытокамі Бярозы, у гэту вясну пастаралася хутчэй аслабаніцца ад лядовых ланцугоў.

Тэафілія прачнулася ноччу ад моцнага грукату, які чуўся з боку Бярозы.

— Страто! — паклікала яна мужа.— Чуеш? Зусім як тыя гарматныя стрэлы, калі да Канстанцінаполіса падступіў флот Фамы... Што гэта можа быць?

— А!.. Я забыў цябе папярэдзіць... Гэта Бяроза ломіць на сабе лёд... Пачынаецца веснавая паводка... Раніцай, Тэа, пойдзем на бераг паглядзець, як крышацца крыгі... Лёд гэты — тоўсты. І як падапрэ яго прышлая вада, ён покаецца з надзвычайным трэскам... Спі спакойна! Гармат тут няма! — засмяяўся Страцім.

Аднак ужо абое яны больш не заснулі, прагаварыўшы даўдна пра вясну, пра звязаныя з ёю дрыгавіцкія святы. І раніцай, з хлопчыкамі сваімі, якія ўзнімаліся заўсёды чуць свет, выправіліся на ўзгорысты бераг ракі.

Давялося тады Тэафіліі ўпершыню пабачыць ледаход, такі магутны на сярэднім цячэнні Бярозы. Вада прыбывала відавочна... Яны спыніліся на высокім узгорку бліз берага, дзе высіўся магутны камень. Стаялі тут і любаваліся хадой вялікіх крыг, якія стукаліся адна аб другую

на вірах, дзе іх круціла. Холадам дыхала ад ракі з яе крыгамі, але ранішняе сонца ўжо грэла Тэафіліі плечы, язычкі цеплыні песцілі яе твар. Было ў гэтым паветры нешта, што цешыла грачанцы душу, будзіла прагу радасці, вяселля, уцехі... Успомніліся Тэафіліі вёсны больш ранніх яе гадоў, калі асабліва хвалявалася яе маладая дзявоцкая душа, калі хацелася рухацца, радасна, гамонна сябе выяўляць, урачыставаць...

Яна стаяла побач са Страцімам, такім ёй блізкім, родным, дарагім, сустрэтым тады нечакана на беразе Баспора для таго, каб цяпер, вось тут, на далёкай славянскай зямлі, яна стала такой шчаслівай... І з палкай любоўю да мужа, бацькі вось гэтых іхніх дзетак, што свавольна кідалі каменьчыкі ў раку, бацькі той дачушкі, што жыла ўжо ў ёй, Тэафілія адчула ў сабе радасць ад еднасці і роднасці з ім, з гэтым сапраўды слаўным сынам тутэйшай Славіі. Яна прытулілася моцна да Страціма і палка глянула яму ў вочы.

Ён без слоў зразумеў гэты радасны рух жонкі, пяшчотна прыгарнуў яе да сябе і, зблізіўшы свае вусны з яе вуснамі, пацалаваў Тэафілію спакойным, але моцным пацалункам.

— Як ты сябе адчуваеш? Як... яна? — спытаў ён.

— Чуюся добра... Маленькая — таксама,— адказала Тэафілія.— Успомніла я свае... там... вёсны, настроі... Успомніла, як сустрэліся мы з табой, пакахаліся так, што сталі нібы адной істотай. Якімі шчаслівымі былі мы нашай першай сумеснай вясной, калі я насіла Богадарыка... Памятаеш: мы сядзелі раз у бібліятэчным садзе, ты прыгалубіў мяне вось так, як зараз — беражліва, з любоўю да новага жыцця, што зарадзілася ў мяне, да нашага першанькага, які нас так з'яднаў, парадніў, зрабіў бязмерна шчаслівымі...

— О, вядома, добра памятаю гэтыя нашы радасныя дні. І ніколі-ніколі, мая каханая дружачка, іх не забуду, бо гэта ж ты прынесла ў маё жыццё непамернае шчасце, ты, мая ненаглядка, якой мяне так ашчасліў вялікі Царград... Іншы раз я нібы прасынаюся ад сваіх клапатлівых спраў — і тады душу маю залівае хваля такога шчасця, што я хачу ўсяму свету засведчыць, якая гэта магутная моц узаемнага кахання, як я асабіста шчаслівы! — казаў жонцы Страцім. А іх вочы сустрэчна нібы лучылі знутры тое радаснае адчуванне шчасця, якое поўніла іх абоіх.

— Татка, мамуся! Як я вырасту, абавязкова спрабую на

чайцы плаваць сярод такіх вось ільдоў! — усклікнуў, падбягаючы да бацькоў, Богадарык.

Страцім прыгарнуў правай рукой сына да сябе і адказаў:

— Без патрэбы не варта так рызыкаваць, каточак. Крыгі такія дужыя цяпер, што лёгка могуць раздушыць тваю чайку. Вядома, іншы раз бывае неабходнасць, скажам, выратаваць чалавека, якога панесла на крызе... Тады трэба смеламу выратаваць яго.

— Я заўсёды буду ратаваць... калі так станецца,— адказаў бацьку Богадар.— Я — смелы! — дадаў ён і тупнуў у довад сваёй ножкай.

Страцім нахіліўся і, падхапіўшы правай рукой сына, пацалаваў яго. Абняла, цалуючы яго, і матуля.

— Тата сказаў праўду: у бядзе трэба ратаваць, памагаць... Вялікі божанька Хрыстос нам, хрысціянам, загадаў дапамагаць людзям, нават рызыкуючы сабою,— сказала Тэафілія.

— А вось татаў дзедка Цвердзісіл, хоць і не хрысціянін, як мы, а таксама казаў мне, што трэба заўсёды памагаць людзям... Ён расказаў мне, як аднойчы выратаваў чалавека, што тануў у рацэ...— сказаў Богадар матулі.

— Ён — добры да ўсіх! — растлумачыла сыну Тэафілія.

Тым часам Страцімік, убачыўшы брата на руках у бацькі, падбег і папрасіў, каб матуля ўзяла яго на рукі.

Страцім нахіліўся да яго і прашаптаў:

— Ідзі да мяне на рукі... Мама носіць вашу сястрычку, і таму ёй цяжка цяпер браць цябе на рукі... Ты такі ўжо дужы і цяжкі, сынок!

— А дзе ж яна, сястрычка? — спытаўся Страцімік у бацькі, калі той падняў яго на сваёй левай руцэ.

— А яна яшчэ ў маме... Мама носіць яе ў сабе! — растлумачыў Страцім сыну.

Яны пайшлі дамоў. А маленькі ўсё дапытваўся, калі ж у іх з'явіцца сястрыца.

Богадар слухаў размову бацькоў з братам і ад сябе дадаў:

— Мама ж табе сказала, што хутка.

...Паводка на Бярозе ў той год была надзвычайная. З вярхоўя ракі полай вадой гнала шмат падмытых дрэў, сарвала з лугоў у Бабровічах і Свіслачанах дзесяткі стагоў сена і саломы. Шырокія прасторы нізкіх лугоў былі доўгі час заліты вадой.

Тэафілія з цікавасцю глядзела на ўсе гэтыя новыя для яе з'явішчы драгавіцкай прыроды. У сябе дома яна не бачыла нічога падобнага. Яшчэ едучы ў Свіслачаны, яна дзівілася магутнасці Дняпра і самой Бярозы. Яна ж і цяпер рабіла на яе моцнае ўражанне сваімі разлівамі.

Аднак праз якія два тыдні вада пачала спадаць. Сонца абудзіла веснавыя сілы дрэў, кустоў і ўсялякіх раслін. Птаства, вярнуўшыся з поўдня, ажывіла лясы вакол Свіслачан.

А яшчэ праз тыдзень і Бяроза, і Свіслач ўвайшлі ў свае звыклыя берагі. Падсохлі ралля і ля́дніны. На іх распачаліся веснавыя работы.

Страцім з Трывоем агледзелі «Тодара Страцілата», нанава абсмалілі яго днішча і бакі, пафарбавалі сцертыя мясціны і спусцілі на ваду. Трывой падгаварыў у Бабровічах дадатковых вадаходаў. Цяпер каманда карабля была павялічана да пятнаццаці чалавек. Пяць з іх лічыліся старажыламі і былі падпарадкаваны Ваўку.

Калі дрэвы і кусты пакрыліся маладой густой ліствой, падрыхтоўка паездкі Страціма з Трывоем у Смаленскі горад была ўжо закончана. «Тодар Страцілат» узняў свае вятрылы і пакінуў сваё прыстанішча. Страцім вёз у Смаленскі горад багаты набор грэцкіх тавараў, а таксама вялікі запас набытых ім і дома, і ў Бабровічах, і на Менскім торгу шкурак куніцы, бабра, чорнага ліса, собаля, гарнастая і вавёркі. Апрача таго, узялі воску і дваццаць бочак найлепшага ліповага мёду для Аль-Зэнгры, з якім Страцім яшчэ ў Царградзе дамовіўся сустрэцца на смаленскім торгу.

Вецер усю дарогу трымаўся спрыяльны. Бярозу з яе стромкім цячэннем прайшлі за тры дні. А як выбраліся на Дняпро, ісці супроць плыні было цяжка, хоць і дзьмуў добры вецер. Так што да парогаў на верхнім Дняпры, дзе ён робіць загін на ўсход, прыбылі толькі на дзевяты дзень. Волак тут аказаўся добры, бо па ім часта хадзілі варажскія дружыны.

На трынаццаты дзень падышлі к Смаленскаму гораду. Дзядзінец тут быў прасторны, тын яго — высачэзны, з дванаццаццю вежамі. Само ж аселішча было не меншае, чым кіеўскае. Прасторным аказаўся і торг. Два дзесяткі складаў выцягнуліся роўным радам паўскрай дзядзінца. З усяго было відаць, што смаленскі торг стаў ужо месцам збыту лішкаў для родаў не толькі блізкіх, але і далёкіх, што ён стаў міжпляменным торгам. Ля берагоў Дняпра стаяла шмат чаўноў, тры караблі. Як дазнаўся Страцім,

два прыйшлі з баўгар вялікіх, адзін — з Хазарыі. Торг тут бываў часта — два разы на тыдзень.

Карабель Страціма стаў побач з караблём з Хазарыі. Заўважыўшы на ім гаспадара, Страцім аклікнуў яго:

— Здароў будзь, госць з Хазарскай зямлі!

Чалавек у адзенні, падобным да пэрскага, падышоў бліжэй і адказаў:

— Здароў будзь! Скуль будзеш сам? — спытаў ён на мове славян, але не зусім выразна вымаўляючы асобныя словы.

— З дрыгавіцкай зямлі, што ляжыць на рэках Дняпра... Ці не з вамі прыехаў славуты арабскі купец Аль-Зэнгры?

— Не, яго тут няма... Але ў Ітыле, калі мы адтуль выпраўляліся, быў такі купец з Багдада. Ён збіраўся якраз следам за намі выправіцца сюды на торг...— сказаў Страціму хазарскі вандроўны купец.

Хазар пачаў распытваць Страціма, з якім таварам той з'явіўся. Даведаўшыся ж, што з вырабамі грэцкае зямлі,— зацікавіўся і ўгаварыўся назаўтра, калі адкрыецца торг, паглядзець іх. Сам жа ён хаця і з Хазарыі, але ізраільцянін, бо продкі яго выйшлі з далёкай Ізраільскай зямлі. Вёў торг дагэтуль з баўгарамі, што на Волзе. Але дазнаўся, што яны перапрадаюць хазарам шкуркі, купленыя імі ад славян, і таму захацеў завесці непасрэдны абмен са здабытчыкамі гэтых шкурак.

Па свайму звычаю Страцім наведаў пасаднічага Смаленскага горада, шчодра адарыў яго. А заадно заручыўся яго дапамогай у сваіх гандлёвых справах. Пасаднічы, распытаўшы Страціма пра яго побыт у грэцкай зямлі і дазнаўшыся, што ён прывёз шмат грэцкіх тавараў, вызначыў для дрыгавіча самы прасторны склад на торгу.

Страцім не спяшаўся са збытам свайго прывозу і абмежаваўся пакуль тым, што на другі дзень паказаў хазарскаму купцу тавары і прадаў яму частку за хазарскае і пэрскае срэбра. Потым азнаёміўся з таварамі ізраільцяніна і набыў у яго за бізантыкцы (так зваў хазарскі купец грэцкае золата) чуць не ўвесь яго прывоз. Дрыгавіч быў здаволены тым, што хазарскі купец ахвоча прымае грошы, тады як у Менску да іх яшчэ не навыклі і аддавалі перавагу абмену тавару на тавар.

У наступныя дні торгу Страцім знаёміўся з таварамі купцоў з Вялікага Баўгара і набыў ад іх значную колькасць цікавай па фарбах і малюнку танкатканай набойкі і срэбных жаночых аздоб.

У Смаленскім горадзе Страціму прыйшлося ледзь не

два тыдні прачакаць прыезду Аль-Зэнгры. Але затое як ён узрадаваўся, калі аднаго дня ўбачыў на падыходзячым зверху Дняпра караблі — пад баўгарскімі, тканымі з ліпавага лыка вятрыламі — добра знаёмую яму стройную постаць Аль-Зэнгры. На ім быў ліловы шаўковы халат. Здалёку віднелася яго доўгая сівая барада.

Стары араб ужо ўбачыў сінія вятрылы «Тодара Страцілата» і па сваёй дальназоркасці адразу пазнаў Страціма, які якраз выбег на карабельнае ўзмосце. Пакуль падыходзячы карабель разварочваўся, каб стаць побач з «Тодарам Страцілатам», Страцім загадаў сваім вадаходам падрыхтаваць масткі-сходкі, каб Аль-Зэнгры змог перайсці на яго карабель.

— Вітаю цябе, ойча і дружа, на нашай славянскай зямлі! — усклікнуў Страцім на грэцкай мове, на якой ён звыкла вёў размовы з арабам у Царградзе. І дадаў ужо на роднай мове: — Будзь здраў!

І араб адказаў яму спярша па-дрыгавіцку:

— Будзь і ты здраў! — і далей па-грэцку: — Рад бачыць і вітаць цябе, сын і дружа мой!

Яны абняліся і расцалаваліся.

— Я прыехаў сюды не адзін, а са старшым сынам Мамунам, пра якога апавядаў табе. Вось ён! Знаёмцеся! — звярнуўся Аль-Зэнгры да свайго дрыгавіцкага прыяцеля, паказваючы на маладога араба ў бялюсенькай, як і ў бацькі, чалме і жоўта-зялёным шаўковым халаце.

Мамун на вельмі добрай грэцкай мове (ён куды лепей за бацьку вымаўляў грэцкія словы) па ўсходняму звычаю цвяціста прывеціў Страціма, маладзей ад якога ён быў толькі гадоў на тры:

— Благаславён час, калі атрымаў магчымасць убачыць і прывеціць славянскага друга майго бацькі. Прашу падарыць мне хоць кроплю той дапамогі, якую вы бязмерна шчодра, як адданы друг, аказвалі майму айцу!

— Будзьма знаёмы, Мамун! А што пра дапамогу, дык можаш быць пэвен, што, чым толькі здолею, заўсёды памагу і табе, Мамун, як гэта даводзілася іншы раз з тваім бацькам!

— Ну як твае? Здаровы жонка, хлопчыкі? — спрыязліва спытаў Страціма стары араб.

— О, усе здаровы, мой дабрэйшы і шаноўны ойча і дружа! Тэа прасіла перадаць яе прывітанне і пажаданне здароўя і поўных поспехаў у справах, Аль-Зэнгры! Разам з тым дадам прыемную для мяне навіну — чакаем з'яўлення дачушкі!

— Хай вялікі Алах пашле ёй сілу ў гэтым! А табе, мой сыне і дружа, такую ж слаўную розумам і душой дачушку, якой ёсць твая жонка!

— Дзякую табе за добрае слова, ойча! Дагэтуль бог літасціў да нас абодвух — адказаў дрыгавіч.

Страцім запрасіў Аль-Зэнгры і Мамуна паснедаць на «Тодары Страцілаце». Па ўсходняму звычаю гасцям падалі міску з вадой, каб памыць перад ядой рукі. Выцершы іх, яны прынялі з рук Страціма налітыя хмельным мёдам чары. Страцім піў іх здароўе, за што Аль-Зэнгры прагаласіў перад другой чарай здравіцу Страціму і яго сям'і. Закусвалі смажанай баранінай і рыбай. Араб папрасіў дрыгавіча пераказаць падзеі яго уласнага жыцця — пачынаючы з падарожжа морам і нападу разбойнікаў ля дняпроўскіх парогаў. Спытаў, чым бавяць час хлопчыкі, якое жытло пабудаваў сабе Страцім і як цячэ жыццё ў Свіслачанах. У сваю чаргу Аль-Зэнгры падзяліўся радасцю ад таго, што выдаў дачку за вельмі слаўнага друга свайго сына Мамуна. Зяць слыве ў Багдадзе за выдатнага пісьменніка, а песні яго пашыраюцца па ўсяму арабскаму ўсходу.

— Мамун хваліўся мне, што добра пераклаў на грэцкую мову некаторыя творы Рахіма. У вольную хвіліну пазнаёміш Страціма з песнямі Рахіма,— сказаў Аль-Зэнгры сыну.

Па парадзе Страціма яны ўсе трое скіравалі да пасаднічага. Стары араб ад сябе і ад сына прынёс яму ў дар срэбную чару. Пасаднічы прыняў арабаў і Страціма, які быў тут перакладчыкам, вельмі ветліва. Аль-Зэнгры папрасіў пасаднічага аказваць дапамогу яго сыну, калі ў тым будзе патрэба.

— Па сваіх гадах, па стану здароўя мне будзе цяжка самому штогод наведваць Смаленскі горад. Сын тады заменіць мяне...— сказаў ён пасаднічаму. А той яшчэ раз абяцаў ва ўсім дапамагаць.

Узабраўшыся на «Тодара Страцілата», бацька з сынам агледзелі прывезеныя для Аль-Зэнгры шкуркі. Такога іх падбору старому арабу ніколі не даводзілася бачыць. Зачараванымі вачыма глядзеў ён на вязкі собаляў і гарнастаяў, песціў руку прыгожым воласам бабра і чорных лісаў.

— О, наш Багдад сшалее, убачыўшы такую красу! — прызнаў Аль-Зэнгры, закончыўшы агляд падрыхтаваных для яго шкурак.

Калі ж яны пачалі падлічваць кошт усяму гэтаму

дабру, Страцім хацеў лічыць шкуркі па больш таннай цане, чым тая, што трымалася ў Царградзе. Аднак араб з ім не згадзіўся і даў цану царградскую. А скончыўшы падлікі, заявіў:

— За такую высокую іх якасць лічу справядлівым выплаціць табе яшчэ дадатковых пяцьсот дырганаў!

Страцім спрабаваў адмаўляцца, спасылаючыся на тое, што ён рабіў падбор дзеля Аль-Зэнгры, свайго друга. На гэта араб адказаў:

— Друг не ашукае, друг дапаможа поспеху. Але калі я сам на гэтых шкурках здолею нямала зарабіць, дык ці не павінен я падзяліцца са сваім другам?!

Дырганы ў параўнанні з бізантыкамі-носцісмамі былі чыстапробным золатам, і араб расплаціўся імі са Страцімам. Разам з тым ён прадаў Страціму большую частку прывезеных тавараў. Узамен за іх прыняў дваццаць бочак ліповага мёду.

Аль-Зэнгры атрымаў таксама тры бочкі такога ж мёду ў падарунак ад Страціма. Адну з іх адкрылі, каб араб мог спрабаваць ліпца, прыгатаванага па яго заказу.

І бацька і сын не маглі нахваліцца смаку дрыгавіцкага мёду. Стары араб сказаў:

— Я табе, сын мой, таксама прывёз падарунак. Можа, ты заўважыў, што ля задняга ўзмосця карабля стаіць малады конь... Я прывёз табе гэтага добрага арабскага скакуна. Прывёз увесь дабор збруі на яго пад верх, а таксама баявую нашу зброю і вопратку арабскага воіна... Мамун, схадзі на наша судна, вазьмі чалавека — і прынясіце ўсё сюды!

Праз колькі хвілін сын Аль-Зэнгры вярнуўся з падарункамі. Перадаючы прыгожае сядло, шалом, кальчугу, крывую шаблю, круглы арабскі шчыт і прыгожую вопратку, Аль-Зэнгры сказаў:

— Прымі ўсё гэта ад мяне — як памяць аб нашай непарушнай дружбе... На арабскім кані, добра ўзброены, ты, як казачны асілак, будзеш крышыць тых, хто ўзніме руку супраць твайго народа, лепшым сынам якога я цябе, Страціме, лічу... Сядаючы на свайго скакуна, успамінай старога друга, які зычыць табе перамог у баях з ворагам, поспехаў у тваім уласным жыцці!

Затым пайшлі глядзець каня. Арабскі жарабец быў адменнай красы: стройны, умеркаваны ва ўсіх частках свайго тулава, танканогі. Калі да яго падышлі арабы і Страцім, ён стрыг вушамі і тонкімі ноздрамі прынюхваўся да свайго новага гаспадара, які гладзіў яго пысу і шыю.

— Сэфі! — прашаптаў каню Аль-Зэнгры, таксама гладзячы яго.— Служы свайму гаспадару бязхібна, як на гэта здольны ўсе твае родзічы з нашай Арабіі!

І, адвязаўшы конскі повад, ахапіў яго краем свайго халата і перадаў Страціму.

— Карыстайся яго здароў, цешся ім, памятай свайго старога Аль-Зэнгры! — дадаў араб.

Аль-Зэнгры прывёз у падарунак Тэафіліі і абодвум хлапчукам Страціма па багатаму арабскаму шаўковаму адзенню і цэлыя пакі усходніх слодычаў — салодкага сушанага вінаграду, які ў Царградзе звалі «багдадскім цукрам», сапраўднага трысняговага цукру з далёкай Індыі, сушаных салодкіх дынь і сліў.

— Гэта тваім — каб такім жа салодкім было іх з табою жыццё! — зазначыў, весела смеючыся, стары араб.

У аддзяку Страцім папрасіў араба прыняць яшчэ адну бочку добрага хмельнага мёду.

— Прарок забараніў нам п'янства, але дазволіў для весялосці ўжываць лёгкае віно... Ваш жа славянскі хмельны ліпец — найлепшае, што можа дазволіць сабе прававерны... Ён саладзей самага салодкага віна на ўсім Усходзе, мае пах, з якім можа паспрачацца хіба толькі ружа славутых садоў Шыраха, дае весялосць, якая не пакідае пасля сябе галаўнога болю... П'ючы сам і частуючы сваіх старых прыяцеляў, я буду ў Багдадзе заўсёды ўспамінаць свайго далёкага славянскага друга!

Страцім прызнаўся, што не пазней як праз дзве вясны, дзесьці к канцу лета ён збіраецца везці ў Царград шкуркі, воск, мёд і палатно. Тады стары араб тут жа дагаварыўся са Страцімам, што таксама прыедзе туды. Склаў нават умову — заказ на ўсе названыя Страцімам тавары. Тут жа загадаў сыну прынесці скураную торбу з дырганамі і, адлічыўшы запас на дарогу, усю рэшту перадаў Страціму як свой задатак.

Па завяршэнню ўсіх гандлёвых спраў прыяцелі правялі ў Смаленскім горадзе яшчэ цэлых тры дні. Страцім знаёміў арабаў і асабліва Мамуна з тутэйшым прывозам. А на развітанне запісаў яму грэцкімі літарамі, з перакладам на грэцкую мову, запас тых усходнеславянскіх слоў і выразаў, валодаючы якімі Мамун мог весці самыя простыя размовы адносна тавараў і спажыўнога.

Мамун жа на развітанне пазнаёміў Страціма з песнямі Рахіма, які апяваў духоўны свет арабскага юнака, прыгажосць арабскіх дзяўчат, асабліва то Альманзоры, якая стала цяпер яго каханай жонкай.

Калі «Тодар Страцілат» адчаліў ад прыстані і ўзняў свае сінія вятрылы, Аль-Зэнгры, Мамун і Страцім стаялі на карабельных узмосцях, доўга развітваліся махамі сваіх рук. А Сэфі, стоячы ўжо на караблі свайго новага гаспадара, падаў свой голас — заржаў, нібы таксама развітваючыся з арабамі.

Гром з яснага неба

Страцім спяшаўся хутчэй вярнуцца са Смаленска дадому. Прыспяваў час, калі жонка мелася радзіць, і ён хацеў у такую пару быць з ёю. А тут — як на злосць — калі «Тодар Страцілат» увайшоў з Дняпра ў Бярозу, не стала ветру, а ісці супроць цячэння на вёслах з тым лікам людзей, як іх меў Трывой, было немагчыма. Пачалі адстойвацца, а час бег, і з ім расла нецярплівасць Страціма.

Толькі на трэці дзень удалося крануцца далей. Са спазненнем «Тодар Страцілат» дабраўся да Свіслачан. Пакінуўшы ўсё на Трывоя, Страцім сышоў на бераг і ледзь не бягом кінуўся ў сваю сялібу.

Дома ён застаў маці і дзядзіну. Яны сустрэлі яго заплаканыя. А маці папрасіла яго не спяшацца да жонкі: Тэафілія нарадзіла дачку, аднак ужо два дні ляжыць у гарачцы...

— Яна зараз у непрытомнасці. А твой нечаканы прыход можа яшчэ больш пасіліць яе гарачку,— сказала Страціму маці.

Устрывожаны такімі сумнымі весткамі, Страцім настойваў на сваім. Уступаючы сыну, маці рашыла:

— Пачакай, я гляну, як яна цяпер чуецца. Тады будзем ведаць, як табе быць...

Яна вярнулася з іхняй спальні больш супакоеная:

— Ачнулася. Спытала, ці не вярнуўся ты... Я сказала, што ты тут. Просіць цябе ўвайсці. Толькі беражы яе, трымайся спакойна, супакой яе!

Страцім увайшоў да жонкі. Яна ляжала на ложку пад адной прасцінай. Твар быў поўны змучанасці. Кучаравыя валасы былі рассыпаны па пасцелі. Смага паліла вусны...

Тэафілія працягнула да яго рукі і сказала на грэцкай мове:

— Добра, што ты вярнуўся, любы мой! Са мной кепска — мучыць гарачка. У нас дачка, як мы і хацелі, але...— яна не скончыла сваёй думкі.

Слёзы раптам пырснулі з яе вачэй, і яна шэптам дадала:

— Як бы я не памерла...

Страцім пяшчотна пацалаваў яе руку і пачаў супакойваць:

— Матуля казала, што такое бывае часта.

Тэафілія спытала:

— Дочаньку ўжо бачыў?

— Не яшчэ...

— Яна ў агульным пакоі... Паглядзі.

Страцім выпусціў руку жонкі з сваёй рукі і выйшаў з спальні.

Маці рассунула пялёнкі так ціха, што малое нават не збудзілася. Перад вачыма бацькі ляжала тоўсценькая смуглявая дзяўчынка, прыгожая і здаровенькая... Усім сваім маленькім тварыкам яна была падобна на маці: прыгожа віліся спераду чорненькія валаскі, бровы былі густыя, а вейкі замкнутых сном вочак — такія ж доўгія, як і ў Тэафіліі.

Страцім схіліўся, ласкава пацалаваў дачушку ў голенькія плечкі і вярнуўся да жонкі. Сеў на край пасцелі, узяў яе руку ў сваю і пачаў распытваць, як усё сталася.

— З пазаўчарашняга, як прыкінулася гарачка, стала са мной ўсё горай і горай... Ляжу, як у агні, чуюся дрэнна. Часта трачу прытомнасць... Па вачах матулі і дзядзінай бачу, што пагражае небяспека. І вось што надумала, мой родны! Вазьмі кавалак папіруса і напішы ад мяне кароценькі адвітальны ліст маім бацькам... ад майго імя, вядома. А я падпішу...

Страцім спрабаваў яе адгаварыць, але Тэафілія прасіла выканаць яе жаданне.

— Ты верыш, што ўсё абыдзецца добра? Ну дык тады ліст гэты мы знішчым... А калі, па боскай волі, я адыду, ты нейкім спосабам адашлеш ліст у Царград. Прашу цябе, мілы мой, у імя нашага ўзаемнага кахання — не адмоў мне ў гэтым!

І Страцім мусіў згадзіцца. Ён прынёс паперу, чарніла, завастрыў тонкую палачку і пад ціхія словы жонкі запісаў:

«У імя айца і сына і духа святога. Аман. Воляй найвышэйшага, знаходзячыся на адры смерці, вітае вас, дарагія бацькі, дачка ваша Тэафілія і просіць малітвы вашай перад маткай бога і спаса нашага. Ды пашле прачыстая пакроў свой над дзецьмі маімі і айцом іх.

Ды ўзрастуць сыны і дачка мае вернымі царкве хрыстовай. І ды даруе бог мне вечны жывот у святым абвіталішчы нябесным. Аман. Тэафілія».

Скончыўшы ліст свой, Тэафілія папрасіла:

— А як я памру, дапішаш ужо ад сябе: «Дачка ваша, а мая жонка адышла да госпада ў 826 годзе на нараджэнні спаса нашага, ліпеня ў дзень першы». Добра?

Страцім згадзіўся і даў жонцы падпісаць ліст. Пад канец усёй гэтай справы Тэафілія адчула сябе стомленай і змоўкла. Ні то сон, ні то забыццё апанавалі ёю, і, каб даць ёй супакоіцца, Страцім ціха выпусціў яе руку са сваёй і выйшаў з спальні.

Са здзіўленнем ён пабачыў, што Таміла, маладая жонка стрыечнага брата, корміць сваімі грудзямі нованароджаную.

— Мяне прасілі, пакуль хварэе Тая (усе чамусьці так перайначвалі імя жонкі Страціма), карміць тваю дачушку...— растлумачыла яна здзіўленаму бацьку. І нахіліўшыся над малой, якая голенькая ляжала на яе каленях, перамінаючы ножкамі і ўхапіўшыся за крыніцу жыцця, сказала прымільна:

— Ну і красуня ж яна ў цябе будзе. Зусім як матка!

Страцім зайшоў да Грудатага, каб той з сынамі свайго брата дапамог перакінуць тавары з ладдзі на склад. І жанчыны з сям'і Грудатага, і ўсе, каго ён сустрэў па дарозе туды і дадому,— усе спачувалі Страціму, пыталіся, як чуецца хворая.

Пад вечар Тэафілія зноў прыйшла ў сябе, папрасіла прывесці да яе Богадара, Страцiміка, прынесці дачку, сказала мужу, каб ён падаў ёй абразок, якім блаславілі яе і Страціма на шлюб, перахрысціла ім кожнага з малых, прылажылася да абраза і сама, пацалавала са слязьмі ў вачах усіх дзяцей, нібы адвітваючыся з імі назаўсёды, і адаслала іх спаць у агульны пакой.

Страцім сядзеў на краі пасцелі. Тэафілія не выпускала з сваёй рукі ягоную руку, увесь час не спускала з яго вачэй. Потым жа нібы заснула. І Страцім выйшаў, каб пабачыцца з дзедам. Цвердзісіла ён застаў на двары ўласнай сялібы, пад дубам. Ён сядзеў, поўны смутку, непарушна глядзеў перад сабою. На дзярніне земляной лавы стаяла міска, поўная стравы, але зусім некранутая. Страцім моўчкі падышоў да дзеда, прыпаў да яго рукі вуснамі, але пацалаваць не змог, бо слёзы перашкодзілі яму ў гэтым. Таксама без адзінага слова дзед паклаў на яго галаву правую руку, пагладзіў яго валасы.

Праз некаторы час ён ціха сказаў Страціму:

— Сядзь!

Калі той сеў, пачаў гаварыць:

— Што ж зробіш, унучак! Над усімі намі пануе доля... Яна табе дала рэдкае шчасце, яна ж воліць і адабраць яго. Сёння я ўзнёс модлы, склаў ахвяру Перуну і прасіў яго за тваю жонку... хаця яна і хрысціянка. І вялікі не ўгневаўся — прыняў маю ахвяру. Толькі падаў мне кепскі знак — вецер пагнаў дым ахвярніка ў бок могілак... Не ты адзін страціш дарагога чалавека, але і ўсе мы асірацеем з смерцю Таі!

Калі Страцім вяртаўся да сябе, насустрач яму выбегла заплаканая Сянява:

— Хутчэй, Страціме, канае!

Не помнячы сябе, убег Страцім у хату, стаў ля пасцелі Тэафіліі. Яна кідалася галавоў то ўправа, то ўлева, не знаходзячы для яе месца. Іншы раз стогн вырываўся з яе вуснаў, апаленых жарам гарачкі. Вочы то закрываліся, то шырока раскрываліся. Мешаніна грэцкіх і дрыгавіцкіх слоў злятала з яе вуснаў.

Страцім ціха ўзяў яе левую руку ў сваю. Тэа павярнула галаву ў яго бок, хацела нешта сказаць і — не змагла, толькі рука яе слаба перадала яму нейкі знак. На момант яна заціхла. І толькі парывістае гарачае дыханне сведчыла, як яна мучылася.

Страцім не спускаў вачэй з твару жонкі. Як закамянелы стаяў ён каля яе пасцелі, забыў пра ўсё на свеце. Ён не памятаў, колькі прайшло часу з моманту, калі ён вярнуўся... Паступова дыханне хворай станавілася ўсё больш спакойным. Потым Тэафілія раскрыла вочы, глянула на мужа, пазнала яго і ціха сказала:

— Паміраю, Стра...— і, не скончыўшы слова, перавяла вочы, пацягнулася ўсім целам, галава яе схілілася да левага пляча, рука, што была ў далоні Страціма, аслабла...

Страцім ачнуўся, калі адчуў на сваім плячы руку дзеда. Той сказаў яму:

— Выйдзем! Дамо жанчынам заняцца ёю...

Страцім, хістаючыся, выйшаў за дзедам.

Яны скіравалі ў бок гарадзішча, падышоўшы пад дуб, што рос на яго схіле, селі пад ім.

Цвердзісіл некаторы час маўчаў, потым загаварыў. Ён нібы тлумачыў Страціму, якую ўсе яны панеслі страту са смерцю Тэі. Казаў, што толькі ў казках апавядаецца пра такую красу, розум і сардэчнасць жанчыны. Скончыў

тым, што трэба скарыцца перад магутнасцю чалавечай долі, моц якой церпяць самі богі.

Памаўчаўшы ж, загаварыў пра вялікую і шчаслівую спадчыну, якую пакінула нябожчыца Страціму:

— Доля дала табе і адну вялікую ўцеху. Тэа пакінула табе такіх мілых дзетак! Ты яшчэ не зусім усведамляеш, якімі светлымі душамі надзяліла яна абодвух сыноў. Я ўпэўнены, што і дачушка яе вырасце такой жа слаўнай дзяўчынай, якой ты сустрэў яе матулю... А таму — скарыся лепей перад доляй, свята шануючы памяць нябожчыцы, аддай ім, сваім дзеткам, усю моц свайго кахаючага сэрца...

Калі Страцім вярнуўся да сябе, жанчыны ўжо вымылі цела нябожчыцы, апранулі яе ў туніку грэцкай замужкі, у якой яна любіла адзначаць самыя святочныя хрысціянскія дні, паставілі ў агульным пакоі дзве лавы, пакрылі іх прыгожымі кілімамі і паклалі на іх цэла Тэі.

Страцім прыкмеціў, што рукі Тэі складзены не так, як гэта робіцца ў хрысціян. Таму ён прынёс з спальні крыжык, які вісеў у галовах іхняй пасцелі, склаў рукі Тэі разам, уклаў паміж першымі пальцамі крыжык. Успомніў, што пры нябожчыку павінна паліцца свечка, прынёс падсвечнік і, управіўшы ў яго свечку, запаліў яе і паставіў за галавой Тэі.

Успомніў пра дзяцей, спытаўся пра іх у маці, і, пачуўшы яе адказ, увайшоў у дзіцячы пакой. Малыя ўсе трое спалі. Пры іх сядзела і плакала Сянява. Страцім доўга ўглядаўся ў тварык меншага і перайшоў да дачушкі. Доўга разглядаў яе тварык — і тут жа парашыў даць ёй імя маці... Усё гэта ён рабіў у нейкім тумане — так ашаламіла яго нечаканая смерць Тэі.

Калі Страцім вярнуўся ў пакой, дзе ляжала нябожчыца, і, паставіўшы ўслончык, сеў побач, зрок яго затрымаўся на твары Тэафіліі. Вялікі спакой быў адбіты на ім. Краса твару атрымала такую выяўнасць, якая на жывым чалавеку звычайна не назіраецца, бо выраз чалавечага твару пры жыцці ўвесь час мяняецца адпаведна з тым, што перажывае чалавек. Гэта ж была краса, як кажуць людзі, незямная; яна адбівала цяпер у целе ўсю дасканаласць, усё суладдзе пачуццяў.

Высокае чало прыкрывалі кучары ад чорных тоўстых кос, што акаймлялі галаву. Нос з лёгкай гарбінкай і прыгожы рот азначалі сабой тую дасканаласць жаночага твару, якая лічыцца вышэйшай красою. Асабліва ж прыгожы былі бровы і вейкі — ад іх нібы цень клаўся пад вачыма, пасільваючы іх красу.

Страцім не спускаў вачэй з прыгожага, як ніколі, твару Тэі — і яго душу ўсё болей агортваў сум ад панесенай страты.

Як раптам усё сталася! Яшчэ тыдзень назад Страцім быў самым шчаслівым чалавекам. А за тры-чатыры апошнія дні ўсё перамянілася — смерць, лютая смерць адабрала ў яго дарагога чалавека, з якім ён нібы зліўся ўсёй істотай, якога кахаў бязмерна. Яна таксама кахала яго так аддана, як толькі можа кахаць дзяўчына, стаўшы дружынай свайму мужу, маткай яго і сваіх дзяцей, жанчынай у поўным сэнсе — як жонка і маці.

Смерць! Чаму яна спыняе жыццё нават людзям, поўным жыцця і сіл?

Страціму цяпер успомніліся словы яго хрысціянскага настаўніка — айца Нікіфара. Праўдзівей кажучы, не ўласная думка манаха-настаўніка, а настаўніка «нябеснага»: «Не паўстане новае жыццё, калі не памрэ тое, з чаго ўзнікне гэта жыццё...» Так! так! Трэба было, каб Тэа нарадзіла дачку, каб перадала ёй усё самае лепшае, што мела, перш за ўсё — сваю красу. За гэта сама заплаціла сваёй смерцю... Але чаму так? Чаму ён, той нібы міласцівы хрысціянскі бог, тварэц і ўладар сусвету, тварэц першых людзей, чаму ён бывае нелітасцівы да людзей, пасылае ім такія цяжкія кары? Айцец Нікіфар казаў, што гэта — за грахі... Ну добра, ён, Страцім, кепскі хрысцянін, але ж Тэафілія — сапраўдная хрысціянская душа, добрая, чыстая душа. Нашто ж яе пазбаўляць жыцця? Хрысціяне кажуць, што для такіх смерць — не кара, бо іх душы ідуць па смерці ў рай... А хіба ж іх, яе жыццё тут не было раем? Хіба шчасце і радасць такога жыцця, поўнага ўзаемнага кахання, не былі бязмернымі? Якое ж яшчэ лепшае райскае жыццё можа быць, калі ўжо адна радасць з повнаду дзяцей поўніла іх душы?.. Хаця б у імя дзяцей, не вінаватых яшчэ ў грахах, бог не слаў бы смерць такім, як яна... Не, не! Хрысціянскі бог — такі ж, як і іх дрыгавіцкія богі. А мо і горшы ад іх, бо ён лічыцца літасцівым, а куды больш гневаецца на людзей, чым, скажам, Пярун...

Прыходзілі людзі — блізкія і далёкія родзічы, свіслачане, прыйшоў дзед — а Страцім ўсё сядзеў, усё не спускаў вачэй з мілага твару.

Пад вечар дзед падышоў да яго, нахіліўся да яго вуха і шапнуў:

— Выйдзем, Страціме!.. Трэба параіцца!

Страцім устаў і пайшоў следам за старым. Ізноў селі

пад дубам. Прабацька распытваў яго, як трэба будзе пахаваць Тэафілію, як улічыць звычаі грэкаў-хрысціян. Страцім растлумачыў, што хаваюць іх у дамавінах, насыпаюць магілку, ставяць на ёй крыж з абразком.

— Так і зробім! — сказаў унуку Цвердзісіл.— Сёння пераначуе, а заўтра пахаваем... Сходзі, выберы месцейка для яе вечнага супакою.

Страцім крыху ажыў. Ён абышоў усё кругом і спыніўся выбарам на адным з узгоркаў каля самай Бярозы — яго добра відаць з ракі, калі плыць па ёй з поўдня... Потым зайшоў да дзядзькі Аўсея, паказаў яму выгляд крыжа і памеры яго.

* * *

Як толькі памерла Тэафілія, Трывой прыладзіў да карабельнай чайкі вятрылы. Спрыязны вецер даў яму магчымасць утрая хутчэй, чым на вёслах, прыбыць у Бабровічы. Раніца (Трывой прыплыў ноччу) усё селішча абляцела сумная веста. Смуглява, Валюх, Светлазар і Усяміла рашылі паехаць разам з Трывоем, каб прысутнічаць на пахаванні грачанкі, якую яны так шчыра паважалі і кахалі.

Калі ўсе садзіліся ў чайку, надышла Усяміла з цяжкім мехам гліны. Яна задумала вылепіць сваю дарагую прыяцельку.

Чайка была перагружана людзьмі (звычайна яна паднімала толькі трох чалавек). І калі пастаўленае вятрыла гнала судна, чайка зачэрпвала ваду. Прыходзілася ўвесь час яе вычэрпваць. Затое ўсе яны надзвычай хутка прыплылі ў Свіслачаны.

Усяміла папрасіла брата паднесці мех з глінай у сялібу Страціма. Сама таксама паспяшала туды, каб хутчэй пабачыць тую, што сталася ёй дружкаю, роднаю. Яна застала Страціма ля цела жонкі. Як і раней, ён не плакаў, сядзеў, нібы здубянелы, не спускаў вачэй з каханай дружыны. Усяміла глянула на яго, зразумела яго пачуцці, таму нават не павіталася. Уся таксама сцялася, пабачыўшы Тэафілію. Яна аплакала яе смерць яшчэ дома, пачуўшы пра ўсё ад Трывоя, і цяпер без слёз у вачах пазірала на тую, хто так нечакана іх пакінуў.

Асаблівая краса памёршай вабіла, каб назаўсёды захаваць воблік гэтай незвычайнай жанчыны.

Пачуўшы крокі Трывоя, Усяміла азірнулася. Брат прынёс мех з глінай. Дзяўчына ўзяла невялікую лаўку, па-

клала на яе прывезеную з сабой шырокую дошку, зверху расціснула ком гліны, паставіла ўслончык і распачала сваю работу. Як і Страцім, яна,аддаўшыся творчай працы, не заўважала нічога, што адбывалася ў пакоі... Заходзілі людзі, стаялі ля нябожчыцы, выходзілі адсюль — а Усяміла з адданасцю тварыла. Яна выявіла Тэю ляжачай галавой на падушцы, у вянку курчавых кос, здолела перадаць той асаблівы выраз красы і душэўнага спакою, які прыкмеціў раней і Страцім.

Скончыўшы сваю работу, яна ўсё яшчэ сядзела на ранейшым месцы, бясконца правярала, ці не ўпусціла чаго, ці здолела выканаць сваё жаданне.

Якраз у гэту пару ў пакой зайшоў Цвердзісіл. Ён убачыў Усямілу, прыкмеціў яе работу, падышоў і доўга ўглядаўся, параўноўваючы копію з арыгіналам. Па яго твары можна было зразумець, што ён быў здзіўлен здольнасцю ганчаркі.

Цвердзісіл выйшаў на панадворак, сеў на прызбу і доўга думаў пра штосьці важнае, а потым зноў вярнуўся ў пакой, дзе сядзелі Страцім і Усяміла. Падышоў і шапнуў ёй:

— Калі не мыляюся, галубка, ты сястра Трывоя. Бачыў я, як удала зляпіла ты нашу набожчыцу. Бачыў і твайго Богадара... Мне ты патрэбна па адной справе... Як скончыцца пахаванне, зайдзі, галубка, да мяне... Добра?

— Зайду! — адказала Усяміла, здзіўляючыся, што за справа такая да яе ў прабацькі роду.

Пярун

Трызну на Тэафілінай магіле не спраўлялі, бо, як тлумачыў Страцім, у хрысціян гэта было не ў звычаі. Памінкі ж дома мерыліся зрабіць на дзевяты дзень. Таму пасля пахавання ўсе разышліся. Маці са старшай сястрой угаварылі Страціма не заставацца, як ён хацеў, на магіле жонкі, а таксама ісці дадому, дзе былі пакінутыя з Сянявай дзеці.

Усяміла з цяжкім сумам за душой спусцілася ад узгорка, дзе ўзнікла свежая магіла, на абрывісты бераг Бярозы і доўга сядзела там у сумоце. Потым успомніла пра загад прабацькі зайсці да яго пасля пахавання Тэафіліі.

Старога яна застала на звыклым месцы, пад дубам.

Цвердзісіл ужо здалёку заўважыў яе, паклікаў да сябе рукой і, як толькі яна падышла, прапанаваў:

— Пойдзем на гарадзішча!

Цвердзісіл прывёў Усямілу пад векавы дуб, пад якім высіўся ахутаны канапляным палотнішчам Пярун, зняў з ідала пакрывала і прамовіў:

— Яшчэ ў гады, калі нашым родам кіраваў прабацька Багуміл, адзін наш разьбяр выразаў з дуба вось гэты вобраз нашага магутнага бога. Але не надаў яму падабенства да чалавека, не быў на гэта здатны...

І сапраўды, разьбяр надаў статуі толькі ўмоўны выгляд чалавека — невыразны быў сам твар бога, рукі мала аддзяляліся ад цела. Вылучалася толькі пясць правай рукі, якая трымала зігзатую жалезную маланку.

— Ты валодаеш рэдкім дарам перадаваць не толькі рысы чалавечага твару, але і выяўляць характар чалавека... Будзе да цябе просьба — ствары нам новую стаць бога. Яна павінна выявіць яго ўласцівасці: магутнасць, літасцівасць да сваіх ухвальнікаў, суровасць да тых, хто заслужыў яго кару. Дык вось, галубка мая, сваёй працай уздай ты пашану вялікаму Перуну, яві нам яго такім, якім я яго бачу і якім бачыў нябожчык Багуміл. Дар твой — ад яго, прасвятліцеля чалавечага. І ты, я пэўны, ты здолееш зрабіць гэта... Я даўно ўжо нагледзеў спалены маланкай дуб. Я загадаю яго ссекчы, абчасаць... Памерам жа ствары Перуна ўдвая большым ад самага рослага чалавека — каб стаць яго панавала над людзьмі, што моляцца яму, высілася высока над імі.

Усяміла спрабавала даводзіць Цвердзісілу, што гэта ёй не па сіле. Але Цвердзісіл быў цвёрды:

— І не думай адмаўляцца, галубка. Гэта будзе тваёй заслугай перад людзьмі, перад самім богам. А ён, магутны, за тваю працу пашле табе і здольнасць, і пэўнасць! Падумай і — падрыхтуйся да справы. Часцей дзяліся са мной сваімі думкамі, каб ты знайшла тое, што хочацца мне.

Паклікаўшы двух вартавых гарадзішча, Цвердзісіл загадаў ахутаць Перуна палотнішчам. Потым скіраваўся з Усямілай да выхада.

Задума прабацькі захапіла Усямілу. Але ў ёй усё яшчэ не было смеласці, каб узяцца за такую важную работу. Яна моўчкі ішла побач з прабацькам, раздумвала.

«О, калі б я здолела гэта, якая была б мне чэсць!» — думалася ёй.

Калі яны ўжо наблізіліся да сялібы Страціма, Усяміла нясмела сказала:

— А можа, хто другі выканаў бы гэту работу?

— Няма такіх у нас людзей, галубка, а ты, зноў наўтару, здолееш зрабіць стаць. Не спяшайся толькі, перш вынесі ў сабе, шукай, пакуль не пачнеш ствараць тое, што трэба. Сама, галубка, пачуеш тады, што яно табе далося... Ну, бласлаўляю цябе!

Ён спыніўся, узняў рукі над яе схіленай галавой, а вусны яго прызвалі на дапамогу імя Перуна.

Усяміла не зайшла да Страціма, а зноў вярнулася на бераг ракі, адкуль прайшла да прабацькі роду. Цяпер усё ранейшае адышло ўбок, усё засланіла думка: стварыць вялікага бога дрыгавічоў! Дзеду Савею яна потым сказала:

— Не работнік я цяпер на глінішчы, дзедка! Задумала адну вялікую работу. Не ведаю, ці асілю яе, але засела яна мне ў душу так, што нішто другое больш мяне не цікавіць... Не ведаю адно, ці хопіць сіл...

— Што ж такое? — зацікавіўся Савей.

— Скажу пазней, бо, можа, адракуся ад сваёй задумы...

Усяміла ўсё абдумала і рашыла, што не будзе спяшацца. Перш спрабуе знайсці Перунова аблічча, вылепіць яго з гліны, а калі яно яе задаволіць — пакажа Цвердзісілу. І ўжо калі той таксама будзе задаволены, выража аблічча бога з ліпы, якая мякчэй за дуб... Пасля знойдзе для бога ўсю постаць... Якога веку чалавекам ён уяўляецца? Сярэдняга веку, думала яна. У яго павінен быць высокі лоб — ён мудры. Валасы на галаве адкінуты назад, але не доўгія. Вусы. Барада густая, чуць кучаравіцца. Глыбока пасаджаныя вочы, пад густой шчэццю броваў, павінны выказваць магутную волю бога. Губы рашуча сцяты...

Але як Пярун будзе глядзець на сваіх людзей? Яна разумела, што не павінны пераважаць ні гнеў, ні злішняя суровасць, ні адна толькі літасцівасць.

Потым яна зразумела: выраз яго твару павінен сцвярджаць, што ён слухае тое, з чым людзі прыйшлі да яго... Так, хоча ведаць, з чым звярнуліся да яго дрыгавічы!

І Усяміла, падрыхтаваўшы гліну, пачала лепку. Праз два-тры дні яна зрабіла галаву Перуна. Але ёй усё не даваўся выраз аблічча: то ён быў занадта спакойны, то непатрэбна суровы, то нейкі задуменны. Адсутнічала ў абліччы веданне богам усяго — нават будучыні, што не дадзена людзям...

Дзед Савей не заходзіў у шалаш, дзе яна ляпіла. Перапыняючы работу, Усяміла, каб гліна не сохла, ахутвала зробленае мокрай палатнінай... Праходзілі дні, а выраз аблічча ўсё не даваўся. Усяміла ўжо была гатова

прызнаць сваё бяссілле. Але праз некаторы час зноў вярталася да пакінутай гліны і зноў упарта шукала выраз Перуновага аблічча.

Аднойчы ноччу, калі Усямілу мучыла трывожная бяссонніца, яна рашыла, што ёй трэба параіцца з Цвердзісілам. Таму раніцай упрасіла Валюха паехаць з ёй у Свіслачаны. Брат згадзіўся.

Прыехалі яны к поўдню. На беразе якраз нікога не было. Пакінуўшы брата ў чоўне, Усяміла пайшла к сялібе Цвердзісіла. А там ёй сказалі, што прабацька цяпер у гарадзішчы.

Вароты гарадзішча былі адчынены. Усяміла прайшла праз іх, азірнулася вакол і заўважыла, што стары сядзіць ля ахвярніка. Трава глушыла крокі, і, відаць, прабацька не пачуў яе прыходу, не заўважыў, як яна маўкліва пакланілася яму.

Цвердзісіл жа глядзеў перад сабою і нічога не бачыў навокал. Усяміла зірнула на яго твар — і раптам спынілася: выраз на абліччы прабацькі быў якраз такім, які яна шукала для Перуна. Яна ўглядалася ў твар прабацькі ўсё больш і больш, замацоўвала ў памяці гэты выраз. Пастаяўшы так колькі хвілін, Усяміла ціха вярнулася да варот і паспешліва скіравалася да берага, дзе стаяў братаў човен.

— Ты што так хутка вярнулася? — здзівіўся Валюх.

— Шчасліва знайшла, што было трэба,— адказала яна брату.— Паедзем!

Ад'ехаўшы ад Свіслачан, Валюх налёг на вёслы, стараючыся ісці там, дзе была не такая стромкая плынь ракі. Усяміла ж па дарозе назад усё думала пра тое, што сабой уяўляў выраз твару Цвердзісіла. І растлумачыла яго сабе так: погляд Перуна нібы пранікае ў душу чалавека, вяшчуе яго будучыню...

Вярнуліся яны пад вечар. Але Усяміла адразу ж пабегла на глінішча, скінула з галавы Перуна мокрую палатніну і, прайшоўшыся па вачах бога, надала ім выразнасць, тую празорлівасць, якую яна ўбачыла ў позірку Цвердзісіла.

Скончыўшы работу, адышла, яшчэ раз праверыла, ці так усё выйшла, як ёй хацелася.

— Так, так! — пацвердзіла яна сабе. Потым накрыла вылепленую галаву Перуна мокрай палатнінай і, супакоеная, пайшла дадому.

Усяміла цяпер думала пра тое, ці варта ёй рабіць

тулава Перуна такім вялікім — удвая большым, чым звыклае цела чалавека. Ей стала зразумела, што калі Пярун будзе стаяць, то яго зрок, што павінен пранікаць у душы людзей, не будзе выразна бачны для тых, хто прыйдзе да яго з модламі. Адначасна яна разумела, што велічыня стаці павінна адпавядаць яго магутнасці. Таму рашыла захаваць буйны памер цела Перуна, але толькі пасадзіць яго. Тым болей што не выпадае богу стаяць перад людзьмі, яму падпарадкаванымі. Яны ж слабыя і звяртаюцца да яго з просьбамі... Пасадзіўшы ж Перуна, яна здолее нахіліць яго галаву. Так, каб погляд бога быў бы скіраваны прама ў вочы тых, хто прыйшоў да яго за дапамогай. Тады ж яна надумала, што ў правую руку Перуну дасць стралу маланкі. А левую абапрэ на кола, якое будзе знакам адвечнасці бога.

На другі дзень Усяміла зняла памеры з цела сваёй братавай Светлазары, якая была рослай — у адрозненне ад Трывоя і Валюха. Яны, як і Смуглява, былі сярэдняга росту людзьмі. Усяміла павялічыла атрыманыя памеры ўдвая, разлічыла суадносіны цела і галавы. А яшчэ праз дзень, захапіўшы з сабой злепленую галаву Перуна, выправілася адна ў Свіслачаны — да Цвердзісіла.

Вось і паварот рэчкі. На ўзгорным беразе адкрыліся перад Усямілай Свіслачаны. Дзявочае вока прыкмеціла, што на прыстані няма «Тодара Страцілата» — відаць, Страцім паплыў на торг у Тураў. Прыстаўшы да берага і прымацаваўшы човен, Усяміла скіравалася са сваёй цяжкай ношай у гарадзішча. Ля сялібы, міма якой трэба было прайсці, яна ўбачыла купку дзяцей, якія гулялі ў цурку.

— Не бачылі, дзеткі, дзе цяпер прабацька? — спытала яна.

— Пайшоў у гарадзішча! — закрычалі дзеці ў адказ.

У варотах ганчарка сутыкнулася з Цвердзісілам, які якраз вяртаўся з гарадзішча. Павітаўшыся, спыталася ў старога:

— Дзе можна паказаць тое, што я зрабіла?

— Каля ахвярніка... Ніхто там не перашкодзіць...— адказаў Цвердзісіл.

Усяміла паставіла галаву Перуна на край ахвярніка, разгарнула мокрую палатніну — каб гліна не патрэскалася на сонцы, яна ўсю дарогу палівала яе вадой.

Цвердзісіл зірнуў, потым адышоў далей і застыў на месцы. Зоркія яго вочы ўглядаліся ў аблічча бога, дапытліва, удумна разглядалі яго.

— Добра! — нарэшце сказаў ён мастачцы.— Але такога дапытлівага боскага вока не ўбачыць ніхто з людзей... Стаць жа павінна быць высокай.

Гэта заўвага прабацькі здзівіла Усямілу: ён мудры, улічыў і такую важную акалічнасць.

— Я думала пра гэта... Велічыню цела, вядома, трэба захаваць, каб выявіць тым самым моц бога. Але не выпадае зрабіць яго стаячым перад людзьмі. Ён — бог, вялікі, магутны, не тое што мы — яго слабыя стварэнні.

— Так! — спыніў ён яе, тут жа засмучана спытаў: — А як жа ты адолееш такую труднасць?

— Трэба, каб уладар сусвету сядзеў...— адказала Усяміла.

— Ото думка! — усклікнуў стары.— Сядзеў, як наш суддзя, як уладар над намі...

Падбадзёраная ухвалай прабацькі, Усяміла далей выказала сваю задумку абаперці левую руку Перуна на кола, каб паказаць тым адвечнасць яго існавання. І гэту яе думку Цвердзісіл ухваліў...

Замоўклі абое. Прабацька стаяў перад Перуном і задаволена разглядваў аблічча, так удала выяўленае Усямілай. Потым падышоў да яе, узяў за плечы, пацалаваў у лоб.

— Ад Перуна, усемагутнага ўладара і дапаможніка нашага,— дзякуй табе, галубка! Хай ён табе і надалей пасылае здароўе, сілы і натхненне! А цяпер пагаворым, што табе далей трэба рабіць.

Яны селі ля ахвярніка, і Усяміла выказала свае меркаванні: спярша даць усю стаць Перуна ў ліпе, якая мякчэй для рэзання, а калі ўсё будзе ладна, рэзаць ідала з дубу... Тут жа яна назвала памеры патрэбнага камля.

Па думцы Цвердзісіла, такое вялікае ліповае дрэва знайсці будзе цяжка.

— Хай будуць тры кавалкі — я іх стачу,— адказала Усяміла.

— Знойдзем два. Я загадаю Аўсеню адшукаць іх у лесе і абчасаць паводле тваіх разлікаў. Ён жа падбае, як іх табе ў Бабровічы перакінуць. А можа, ты зможаш тут у нас працаваць? Не трэба было б вазіць туды ды назад. Я табе на двары сваёй сялібы паветку пастаўлю. У нас і спаць, і карміцца будзеш... Як?

— Вядома, так было б лепей! — згадзілася Усяміла.

— Захіні усё, каб да часу людзі нічога не ўбачылі. Занясём Пяруна пакуль што да мяне! — загадаў Цвердзі-

сіл. Затым паклікаў аднаго з вартавых, каб той нёс лепку Усямілы ўслед за імі.

Выяву ганчаркі паставілі да прабацькі ў святліцу. Выклікалі Аўсеня, і Цвердзісіл сказаў яму пра ліпу і дуб. Пад тлумачэнні Усямілы лепшы майстар па дрэву для памяці зазначыў сабе на новай бірцы загаданыя памеры дрэў.

* * *

Праз тыдзень на двары сялібы Цвердзісіла ў зацішным кутку была збудавана высокая і прасторная павець. Праз шырокія яе дзверы ўнеслі два вялікія камлі ліпы, змайстравалі пераносныя падмосці для работы на розный вышыні. Аўсень са сваім розным струмантам быў прыдадзены ў дапамогу Усяміле. Ён зразаў лішкі ліпы з мясцін, якія потым апрацоўвала сама мастачка. А ў лесе, пад кіраўніцтвам самага ўмелага дрэваруба, цэлая дзесятня людзей зразала і чысціла дуб-асілак.

Узброіўшыся вострымі разакамі, якія былі па яе накідах зроблены ў вялікім запасе здольнымі кавалямі, братамі Каняй і Манеем, аднаго рання Усяміла прыступіла да работы. Яна працавала з такім захапленнем, што спрытны і ўмелы Аўсень ледзь паспяваў зразаць кавалкі, якія Усяміла абрысоўвала крэйдай. З кожным днём з-пад іх разакоў і далот усё больш і больш явела постаць бога. А праз два тыдні Аўсень пакінуў паветку, і Усяміла засталася адна.

Галаву Усяміла пачала рабіць пад самы канец. Каб правільна вызначыць нахіл Перуновага позірку, Усяміла пасадзіла дзядзьку Аўсеня побач з галавой ідала і, прымеркаваўшы, канчаткова вырашыла гэту цяжкую задачу.

Пад канец трэцяга тыдня Пярун быў завершаны. Прыбралі памосце, і Цвердзісіл з Усямілай адной раніцай зайшлі ў павець, каб пагпядзець зробленае. Усяміла лічыла, што яшчэ трэба дзе-нідзе падправіць валасы на галаве Перуна, мацней выявіць мясені яго рук і ног. Цвердзісіл жа знайшоў усё выкананым вельмі ўдала і блаславіў Усямілу прыступіць да разьбы ідала з дубу.

Праз пару дзён стод з ліпы адсунулі пад сцяну павеці. Амаль усю прастору заняў велізарны дубовы абчосак, і Усяміла з Аўсенем пачалі працаваць над ім.

Работа ішла цяжка, бо дубовае дрэва не хацела паддавацца. А калі праз колькі дзён Усяміла засталася адна, яе ўзмацнелыя ў працы над ліпаю рукі спачатку вельмі

таміліся. Але хоць далоні пакрыліся мазалямі, работа спорылася. Праз тры тыдні дубовы Пярун быў гатовы.

Тым часам паспеў вярнуцца з Турава Страцім. Ад дзеда ён дазнаўся аб рабоце Усямілы, атрымаў ад яго дазвол паглядзець ідалаў.

Усяміла чакала Страцімавай ацэнкі з некаторай насцярожанасцю. Яшчэ раней яна заўважыла, што Страцім разбіраецца ў мастацкіх справах, знаёмы з працамі грэцкіх разьбяроў. Таму хвалявалася, калі ён доўга ўглядаўся ў абодвух ідалаў і ўсё маўчаў. Нарэшце Страцім прамовіў:

— Ведаеш, Усяміла, ты добра прыдумала, каб вочы Перуна сустракаліся з вачыма людзей. Мне падабаецца, што ты выразала зрэнкі — інакш вочы былі б сляпыя, як у грэцкіх разьбяроў. Усё вельмі добра, але было б яшчэ лепш, калі б ты ўставіла ў зрэнкі блакітныя каменьчыкі. Тады вочы здаваліся б зусім жывыя.

Дубовы стод Перуна, пакрыты велізарным палотнішчам, адной ноччу трыццаць мужчын перанеслі ў гарадзішча. Стары ж стод наступнай ноччу знялі з падмурка і спалілі — каб Пярун не пакрыўдзіўся. На месцы ранейшага падмурка зрабілі новы, шырэйшы, а на ім устанавілі разьбу Усямілы.

У прызначаны дзень сабраліся старыя роду. Яны ўзнеслі ахвяры перад новым стодам Перуна. Потым у гарадзішча быў дапушчаны ўвесь свіслачанскі люд. Прыцішаны ўхвальны гул галасоў пранёсся па гарадзішчы. Перад людзьмі сядзеў ён, магутны ўладар сусвету. Кожны адчуў, што вочы бога глядзяць яму прама ў душу, што нельга адвесці сваіх вачэй ад яго праніклівага позірку. Міжвольна схілялі ўсе галовы. Хацелася слухацца яго, вялікага, маліцца яму і верыць у яго магутнасць.

Цвердзісіл узнёс маленне за ўвесь род. А голас яго быў поўны веры, што Пярун пачуе люд свой. Усяміла была сярод людзей і бачыла, які вялікі ўплыў мела на ўсіх яе тварэнне. Разам з усімі ёй таксама хацелася схіліцца перад воляй магутнага бога, аблічча якога выглядала як жывое.

Полацак

Як Страціму было вядома з апавяданняў варангаў, Полацак вёў гандаль з заморскай Свейскай зямлёй, адкуль часта наязджалі купцы. Яны прывозілі варангскую зброю і жалезныя вырабы, набывалі тут менай або за грошы

тавары, што дастаўляліся палачанамі са Смаленскага горада — ад наезджых баўгар, хазараў і арабаў. У Полацаку можна было сустрэць гасцей з суседніх літоўскіх і латышскіх пляменаў. Тыя везлі пераважна звярыныя шкуры, а мянялі іх на тканіны, вырабы з жалеза і жаночыя аздобы.

І ўсё ж тое, што вёз у Полацак Страцім, па сваёй вартасці і хараству магло вытрымаць параўнанне нават з тонкімі яскравымі тканінамі хазараў і арабаў, з патраскім пурпурам, якому не было раўні ва ўсім свеце. У яго былі вырабы з мосянжу, якія па бляску раўняліся з залатымі, абутак з тонкай скуры бліскучых колераў... Адным словам, было Страціму з чым ехаць! У Полацаку ён разлічваў на такі ж поспех, як у Смаленскім горадзе і ў Тураве.

Адно толькі трывожыла яго: ён памятаў словы Скальдэра, колькі сіл прыйшлося затраціць тады ягонай дружыне, калі яна чуць не першай пракладвала волак з ракі Вулы праз азёры і на Бярозу. Дарогу пад каткі з ладдзямі прыйшлося працярэбліваць крок за крокам. Потым падвозіць драўніну, падсыпаць зямлю. Мясцовасць жа там узгорыстая, цяжка валачы ўгору напакаванае судна нават па катках.

Вось чаму на паездку ў Полацак Страцім наняў Воўка і яшчэ дзесяць дужых мужчын з Свіслачан і Бабровічаў. Быць ім у дарозе абаронай, а заадно — і валачы разам з другімі карабель.

Так вось і выправіліся ў тое падарожжа.

«Тодар Страцілат» ніколі яшчэ не быў у Бабровічах. Калі пад сінімі сваімі вятрыламі ён падышоў да аселішча, вартавыя гарадзішча як звыкла падалі знак дымам вогнішча. Усе бабравічане кінуліся на бераг сустракаць сваіх родзічаў. Гасцей сустрэлі прыветна. Вечарам наладзілі баль, весяліліся да поўначы. На памяць аб сваім першым падарожжы па гэтым новым шляху Страцім адарыў падарункамі прабацьку Ладнага, старых бабравічан, радню Трывоеву. А жанчынам раздаў розныя аздобы з мосянжу. У дарогу папрасіўся нават дамасед Валюх, якога Страцім прыняў вельмі ахвоча, бо лішні дужы і смелы чалавек быў толькі на руку.

Раніцай выправіліся далей. Да ўтоку Метчы прыйшлі вельмі хутка, бо якраз быў спадарожны вецер. Тут жылі тры сямейкі паляўнічых-бабравічан і адна рыбацкая сям'я. Калі «Тодар Страцілат» спыніўся, рыбак аддаў ім увесь свой дзённы ўлоў, а паляўнічыя падарылі дзве казулі, чатырох глушцоў. Страцім шчодра адарыў іх, а таксама

жанчын, якія прынеслі збанкі малака і кошыкі суніц.

Вецер быў такі спрыяльны, што к вечару яны паспелі к возеру, якое працякала ў сваім вярхоўі Бяроза. Тут, на возеры, выбраўшы зручны бераг для прычалу, пераначавалі, а на другі дзень к поўдню падышлі да ўтоку Сергуча. К вечару дабраліся да месца, дзе варангі паставілі на беразе памятны знак з каменняў. Адсюль трэба было ўжо валачы карабель на катках да першага возера, не злучанага з ракой.

Раніцай высланыя наперад выведчыкі вярнуліся назад і сказалі, што волак больш-менш у парадку. Вымоін мала. Іх яны падсыпалі зямлёй. Выцерабілі маладняк, які ад праезду варангаў паспеў зноў падняцца. Страцім даў загад зняць з карабля каткі, разнесці іх. Падчапілі моцныя ліны і канцы, сталі па вызначаных Трывоем месцах, уляглі ў моцныя лямкі з сыраматных пасаў і пад спеў «Ой, пайшлі, паехалі!» дружна вывалаклі свой карабель на бераг, на роўнае месца. Там падперлі яго падпоркамі і перадыхнулі. Потым падзяліліся на змены і распачалі свой першы волак. Адны цягнулі па катках карабель, другія падтрымлівалі карабель, каб ён не хістаўся і не ўпаў; яны ж мелі пры сабе лёгкія дубовыя падпоры, якія падстаўлялі ў месцах перадыху. Трэція ж перацягвалі і клалі наперад тыя каткі, што засталіся ззаду. Спачатку часта рабілі перадышкі, бо з непрывычкі хутка таміліся. Таму сталі мяняцца работай.

Дужыя і багатыя на людзей варангі так добра праклалі волак, што, як яго ні размывалі дажджы, як ні аднаўляўся малады лес, волак увогуле быў у парадку. Высланым наперад даведчыкам заставалася не так ужо і многа работы. Куды цяжэй было ісці ў лямцы або цягаць гладкія сасновыя круглякі, хаця яны і добра высахлі з мінулага лета.

Пакуль увыклі, усім было цяжка. А як прайшлі першыя тры дні валачэння, стала ўжо лягчэй. Пасыпаліся вясёлыя жарты, пачулася бадзёрая песня.

На пяты дзень дасягнуўшы возера Плавія, спусцілі на яго «Тодара Страцілата», а праз палову дня прысталі ў тым месцы возера, адкуль пачынаўся новы волак — да возера Бярэшча. Узніклі нават спрэчкі, ці варта было на такі кароткі час спускаць карабель на ваду, а потым зноў выцягваць на бераг. Куды лягчэй было б абмінуць возера Плавія і адразу валачы карабель к возеру Бярэшча. Але Страцім спыніў гэтыя спрэчкі:

— Варангі — народ бывалы, лішняй работы на сябе не

возьмуць. Іх даведчыкі выявілі, што абысці азёры цяжка: берагі іх забалочаны і да таго зараслі лазняком, што лягчэйшай дарогі, чым праз возера, знайсці нельга.

Волак заняў у страцімаўцаў цэлых дванаццаць дзён. Затое як усе ўзрадаваліся, калі ўбачылі шырокую Вулу, калі спусцілі на яе карабель.

На ўсім працягу волаку не было аселішчаў. Не раз сюды з прылягаючай пушчы выходзілі то мядзведзі, то ласі. Выскоквалі казулі — яны на момант затрымліваліся, здзіўленыя гэтымі гаманлівымі двухногімі істотамі, што цэлым натоўпам перасоўвалі нейкую гару, потым пужліва ўцякалі глыбей у родны лес. Валюх не ўпускаў выпадку і здабываў на харч звярынае і птушынае мяса. Кожны дзень, адлучыўшыся, ён клаў са свайго лука дзіка ці казулю, забіваў па некалькі глушцоў і цецерукоў. Аднойчы пакарміў усіх маладой ласяцінай. А ля Бярэшчы ўпаляваў малога зубра.

Пасля начлегу, добра адпачнуўшы, крануліся па Вуле. Вада ў ёй была быстрая. Вецер спрыяў. І яшчэ да поўдня яны прыйшлі ў вялікае аселішча Лепль. Людзей тут жыло столькі, што пужацца ім не было патрэбы. Да таго ж вятрылы на караблі былі не чырвоныя, як у варангаў, а сінія. Значыць, прыбывалі не ворагі. А як карабель прыстаў к берагу ды на ім пабачылі людзей у сваёй, славянскай вопратцы, як пачулі з іх вуснаў родную мову, то народ пабег да «Тодара Страцілата». Калі Страцім з Воўкам сышлі на бераг, адусюль пасыпаліся пытанні:

— Братэ, хто есце? Скуль і куды плывеце?

Страцім адказаў:

— Есь мы — дрыгвічы, з Бярозы-ракі, што ў Дняпро цячэ! Едземо во Полацеск-град.

Страцім папрасіў правесці яго да прабацькі роду. Адзін з мужчын павёў яго да гарадзішча, што высілася на высокім узгор'і. Насустрач ім выйшаў сівы стары, а з ім трое сталых мужчын. Праваднік, што вёў Страціма, сказаў старому:

— Ось — падарожныя з Бярозы, з дрыгавіцкай зямлі... Едуць у Полацеск.

Страцім прывітаў старога, сказаў, што едуць яны з таварамі на торг у Полацак, прасіў даць павадыра па невядомай рэчцы і спажыўнога на дарогу — за аддзяку, вядома.

Страцім развязаў свой клунак і дастаў адтуль прыгожы арабскі пояс з рознакаляровага шоўку; падаючы яго лепльскаму прабацьку, сказаў:

— Прымі ад нас у дар, паважаны, вось гэты пояс і дапамажы нам у нялёгкім падарожжы!

Дар быў прыняты. Кіраўнік роду тут жа аддаў загад аднаму з прысутных мужчын, каб той паклікаў свайго сына, які добра ведаў раку і не раз хадзіў па ёй на торг у Полацак. Другому ж сказаў, каб на дрыгавіцкі карабель прынеслі ўсялякага спажыўнога. Потым пачаў распытваць у Страціма, як трымаліся ў іх на Бярозе дружыннікі Рыгвальда, сказаў, што мае весткі з Полацака, нібы тамтэйшае веча для абароны места і полацкай зямлі хоча запрасіць да сябе на службу Рыгвальда з дружынай, бо гэта самая сумленная з варангскіх дружын, што праходзілі Дзвіной «да грэкаў». Страцім адказаў, што ў дрыгавічоў пра гэту дружыну самыя добрыя ўспаміны.

Ветліва адвітаўшыся, Страцім вярнуўся на свой карабель.

Тым часам на бераг лепльцы пачалі выносіць усялякае спажыўное. Страцім захапіў з сабой жаночыя аздобы, стужкі і тут жа мяняў іх на мяса, рыбу, сыр, масла, тварог, малако і перапечкі. Малако і тварог аддавалі прыезджым з посудам. Усяго спажыўнога было набыта столькі, што павінна было хапіць аж да Дзвіны.

Надышоў хутка і праваднік — малады прыгожы мужчына, прозвішчам Увей. Раку ён ведаў добра і браўся правесці да аселішча Вула, якое месцілася ля ўтоку гэтай ракі ў Дзвіну. Страцім папрасіў яго сабрацца ў дарогу і на золаку з'явіцца да «Тодара Страцілата».

Увей прыйшоў у час. Яго човен, на якім ён збіраўся плыць назад, на вяроўцы пачапілі за стырном карабля. Узняўшы вятрылы, адплылі. «Тодар Страцілат» ляцеў цяпер стралой, бо яго падганяў вецер і быстрая рачная плынь. К поўдню ўжо падышлі да палачанскага аселішча Чашнікаў, затрымаліся там, каб зварыць набытую ў рыбакоў рыбу, і, паабедаўшы, паплылі далей. К ночы, дзякуючы ветру, былі ў Вуле. Увей увесь гэты дзень прастаяў ля стырнавога, паказваючы, якім месцам ракі ісці, каб абмінуць намелі і падводныя камяні.

З дапамогай Увея раніцай запасліся ў Вуле свежым спажыўным. Страцім шчодра аддзячыў праваднікa: самому Увею даў грэцкі залаты солід, а для яго жонкі — адрэз пурпуру на гарсэтку. Затым на вачах вулаўцаў, што сабраліся на беразе, «Тодар Страцілат» плаўна і прыгожа выйшаў у Дзвіну.

Доўга яшчэ вулаўцы стаялі натоўпам ды слухалі Увея, які апавядаў пра шчодрага дрыгавіча, пра яго ветлівасць,

смеласць і розум. Яму не раўня купцы-грабежнікі з варангаў — з тымі трэба заўсёды быць асцярожна.

А дрыгавіцкі карабель тым часам імчаўся па хвалях магутнай Дзвіны.

К вечару паказаўся Полацак. Туды хацелі з'явіцца раніцай. Таму выбралі ля левага берага добрую затоку і сталі ў ёй нанач. Зварылі ля вогнішча вячэру і пад ахавай расстаўленых Воўкам вартавых добра адпачылі. А на золаку, прыбраўшы карабель, паднялі вятрылы і паплылі к месту.

І вось на высокім левым беразе раскінуўся славуты Полацак. Дубовы тын акружаў прасторнае гарадзішча. Ад Дзвіны высіліся чатыры вежы з вострымі вярхамі. У іх празорах віднеліся зоркія вартавыя.

Агінаючы гарадзішча, карабель Страціма спрытна ўвайшоў у Палату. Вачам дрыгавічоў адкрыліся дзве вежы, а паміж імі — шырокія, акаваныя жалезам дубовыя вароты. Праз роў да іх вёў мост, па якому ішлі пешаходы, ехалі коннікі. Усё ўзбярэжжа Палаты было застаўлена чаўнамі, чайкамі, дашчанікамі, суднамі са спушчанымі вятрыламі.

Выбіраючы мясціну, куды выгодней было б прыстаць, «Тодар Страцілат», нібы красуючыся сабой, прыгожа і спрытна рассек воды Палаты, прайшоў уздоўж усяго Полацака і тым самым звярнуў на сябе агульную ўвагу. Тут прывыклі бачыць варангскія ладдзі з чырвонымі вятрыламі. Гэты ж карабель не меў пераду, не быў аздоблены страшыдламі з разяўленымі пашчамі ці дзюбамі. Пад пярэднім трохкутным вятрылам тут узносілася над вадой пагруддзе нейкага дзіўна апранутага чалавека. І, галоўнае, карабель нёс сінія вятрылы.

Дзіўным для палачан было тое, што па баках карабля не чырванелі радамі шчыты, за якімі звыкла вырысоўваліся шаломы ўзброеных чужынцаў-варангаў. На караблі стаялі людзі, падобныя да палачан. І ніводзін з іх не быў узброены.

— Скуль гэта дзіва? Што на гэтым караблі за людзі? — пыталіся ўсе, хто поўніў надбярэжжа Палаты або быў на бліжэйшых суднах.

Павярнуўшыся да берага, падарожнікі пачалі спускаць сінія вятрылы. Карабель шчыльна падышоў бокам да ўзмосця. Двое вадаходаў саскочылі на прыстанішча і, закінуўшы вяроўкі на набітыя ў бераг палі, замацавалі «Тодара Страцілата» на вольным месцы.

Прыход карабля прыкмеціў адзін з памочнікаў полац-

кага пасадніка. Неўзабаве ён спусціўся з узгор'я да «Тодара Страцілата» і стаў шукаць вачыма, хто ж тут з прыезджых гаспадар.

Страцім пайшоў яму насустрач.

— Вітаю вас, калі не мыляюся, братэ, ад імя пасадніка з прыбыццём у Полацеск! Скуль прыплылі, з якім таварам? — спытаўся ўпаўнаважаны.

Страцім пацвердзіў, што ён з братняй дрыгавіцкай зямлі, з Бярозы, па ёй і Вуле з'явіліся ў Полацак, прывезлі розны замежны тавар. Цяпер яны жадаюць уведаць парадкі тутэйшага торгу, а таксама, колькі трэба плаціць за месца на ім, каб лепш паказаць тавар пакупцам і меншчыкам.

Выслухаўшы Страціма, памочнік пасадніка яшчэ раз, цяпер за руку, прывеціў госця і адказаў на ўсе яго запытанні.

Заадно Страцім даведаўся, што дом пасадніка стаіць у гарадзішчы. Там таксама месцяцца дамы іншых імянітых купцоў Полацака. Там жа знаходзіцца і молішча са стодам Перуна і ахвярнікам. Для кляцьбы ж пры заключэнні гандлёвых умоў ёсць Пярун і блізу торгу.

Захапіўшы для пасадніка адрэз парчы на кафтан, Страцім скіраваўся ў гарадзішча. Праходзячы праз торг, ён убачыў, што пачалі ўжо запаўняцца рады рамеснікаў. Мінаючы мост перад брамай гарадзішча, заўважыў, што шырокі і глыбокі роў апаясвае дубовы тын гарадзішча — відаць, Полацак адчуваў большую патрэбу берагчыся ад нападаў, чым Смаленскі горад або Тураўград. Варангі прывучылі палачан да ўсялякіх неспадзяванак.

Такія ж думкі прыйшлі Страціму ў галаву, калі ў гарадзішчы ён пабачыў жытло купцоў, а побач з імі — грунтоўна збудаваныя склады тавараў. У Тураве яны былі не ў самім умацаванні, а паблізу гарадзішча.

Пасадніцкі дом і два вялікія склады пры ім выразна сведчылі, што абраннік імянітага купецтва быў адначасна і самым заможным сярод гэтага заможнага купецтва. Страцім узышоў на высокі ґанак (клець у чатыры вянцы ўзнімала ўсё жытло вышэй ад другіх) і, пабачыўшы малаток, што вісеў на сыраматным паўразку ля акаваных дзвярэй, пастукаў ім па жалезу, упраўленаму ў вушак. У сенцах пачуўся хлапечы голас:

— Хто?

— Прыезджы, па справе да пасадніка!

Хлопец адсунуў засаўку і ўпусціў Страціма.

— Ідзі за мной! — сказаў ён.

Увайшлі ў прасторны пакой. І хаця ў ім былі толькі два невялікія аконцы, святло спорна выціскала змрок. Страцім беглым вокам заўважыў шырокія лавы, пакрытыя кілімамі, столік з точанымі ножкамі, а на ім медзяны падсвечнік з недагарэлай свечкай. У куце ля парога стаяла чыстая, доўбленая з асіны ваза з вадой, з прыгнаным да яе такім жа векам, на якім стаяў берасцяны кубачак.

— Зара выйдзе... Сядай! — сказаў хлопец. І праўда, неўзабаве праз тыя ж дзверы, у якіх схаваўся хлопец, выйшаў прысадзісты сівы ўжо мужчына, ветліва адказаў Страціму на яго прывітанне.

Страцім коратка расказаў яму пра сябе, пра тое, з якім таварам ён прыехаў. Папрасіў пасадніка парады, калі яму лепш выйсці на рад і што ён можа тут купіць за грошы. Пры гэтым ён разгарнуў хустку з багатай парчой і, паклаўшы на стол, прасіў пасадніка прыняць яе ў дар ад дрыгавічоў. Па вачах пасадніка было відаць, што дар ён успрыняў з вялікай прыемнасцю. Бяседа далей пайшла дружалюбна. Пасаднік абяцаў Страціму ўсялякую дапамогу.

Падзякаваўшы за абяцаную дапамогу і дадзеныя парады, Страцім скіраваўся ў рады. Цікавага там было мала — тыя ж, што і ўсюды, што і на менскім торгу, ганчарныя вырабы, простыя вырабы з жалеза і дрэва, даматканкі. Заглянуўшы ў рад, дзе сядзелі са спажыўным, Страцім угаварыў жанчын з малочным і з ягадамі, паляўнічага з цецерукамі і рыбака з сомам, каб яны падышлі з ім да стаянкі «Тодара Страцілата». Рыбака і паляўнічага ён аплаціў срэбрам, жанчын — каго масянжовымі аздобамі, каго пацеркамі і стужкамі.

Пасля сняданку на карабель з'явіўся сам пасаднік. Ён папрасіў паказаць грэцкія тавары і, азнаёміўшыся з імі, выбраў тое, што яго цікавіла. Прытым зазначыў, што гатоў аплаціць усё гэта грашыма. Страцім пайшоў яму насустрач, не дужа гнаўся за цаной. Торг кончылі хутка. Паколькі Страцім не быў знаёмы са свейскім срэбрам, пасаднік сам параіў яму прыкінуць гэта срэбра на вагу для параўнання з грэцкім. Дрыгавіч дастаў вагі і, паклаўшы срэбра пасадніка на адну чашу, ураўнаважыў яго грэцкім срэбрам. Пералічыўшы ўсё, ён выразна пабачыў, што плата яго задавальняе. Запакаваўшы набытыя пасаднікам тавары, Страцім адаслаў іх са сваімі людзьмі.

Пазней з'явіліся іншыя купцы. Яны ссылаліся на ўведамленне пасадніка, прасілі паказаць прывоз. Страцім даведаўся, што двое з іх збіраюцца з грэцкімі таварамі

наехаць у літоўскую зямлю і да латаў. Яны выбралі сабе пераважна больш танныя вырабы і расплаціліся таксама чужаземным срэбрам. Але гэта было старое срэбра: у ім траплялiся рымскім грошы. Зноў прыйшлося прыкінуць на вагах, ці выгадны быў разлік. Страцім паказаў абодвум вырабы з ляшскага мосянжу. Купец, што ездзіў да літоўцаў, засведчыў, што такія вырабы там пашыраны. Відаць, паляне з Гнезна ўжо наязджалі са сваімі вырабамі да літоўцаў. Той жа купец, што наведваў латаў, наадварот, ахвоча забраў у Страціма гэты тавар. Яму ж спадабаліся і тураўскія тканіны, тураўскія вырабы з жалеза.

Калі Страцім кончыў разлікі з вандроўнымі купцамі, у яго ўжо амаль не засталося тавараў...

Прысяга

З цяжкім сэрцам падыходзіў Страцім да доміка, дзе кватаравалі бацькі Тэафіліі. Ён сумысна сабраўся туды пад канец дня, бо хацеў застаць разам бацьку з маці нябожчыцы і абодвух яе братоў.

На стук дзверы адчыніў малодшы з братоў, Пётра, які адчуваў асаблівую прыязнасць да свайго швагра.

— О-о-о! Страто! Які дарагі госць! — радасна ўсклікнуў ён, убачыўшы дрыгавіча. Абняў яго і горача расцалаваўся.— Ну, ідзём хутчэй да нашых!

— Пятро, вашы ўсе дома? — спытаў Страцім.

— Усе... А што?

— Ёсць прычына, па якой я хацеў бы перш пабачыцца з татам...

— Матуля якраз занята гаспадаркай... Тады пройдзем адразу да таты. Туды ж паклічу і Паўла,— адказаў Пётра. І па яго твару лёгка было заўважыць, што словы Страціма ўсхвалявалі хлопца.

Яны прайшлі праз два пакоі і трапілі ў пакой Страцімавага цесця, які якраз быў заняты паперамі патрыярхата.

— Тата, у нас доўгачаканы Страто!

Цесця гэта паведамленне адразу адарвала ад спраў. Ён ускочыў з месца, жвава выйшаў з-за стала, абняў Страціма і расцалаваў яго:

— Чакалі, чакалі цябе! І вельмі рады бачыць!

Тым часам Пётра выйшаў і хутка вярнуўся з Паўлам.

— Відаць, прыехаў адзін? Без Тэі? — пытаўся цесць.

— Адзін...

Павел таксама сардэчна павітаўся са шваграм.

— Сядайце! Што ж стаімо?! — сказаў усім бацька.— Ну, як здаровы Тэа, дзеці?

– Хваліць бога, здаровы. Іх ужо трое: прыбыла дачушка. А вось Тэа...— Страцім раптоўна змоўк. Спазма вострага жалю сціснула яму горла, вочы заплылі слязьмі. Ужо шэптам ён дадаў:

— Тэа... памерла...

Гэта нечаканая вестка адразу нібы паралізавала мяккія натуры бацькі Тэі і яе малодшага брата. Адзін толькі Павел, хвіліну памаўчаўшы, са сціснутымі зубамі, каб авалодаць сабою, здолеў спытаць у Страціма:

— Як жа гэта сталася?

— Пасля нараджэння дачкі... Ад родавай гарачкі...— перасільваючы сябе, адказаў Страцім.— Я хацеў перш пабачыць вас без матулі, бо баюся, што гэта вестка без падрыхтоўкі будзе для яе невыноснай. Я ж ведаю, як яна яе кахае...

— А мы?! — усклікнуў Павел.— Хіба мы менш кахаем сястру?! Тата, як табе гэта ні цяжка, падрыхтуй маму да весткі аб гібелі Тэі! — звярнуўся Павел да бацькі, які сядзеў здранцвелы, прыціснуты горкай весткай. Праз хвіліну цесць устаў, хістаючыся, выйшаў.

— Вось што значыць выправіцца ў дзікую краіну! – перапыніў маўчанне Павел.— Будзь яна тут, дактары выратавалі б яе.

Страцім успомніў пра развітальны ліст Тэі і, дастаўшы яго, падаў Паўлу. Той узяў яго, глянуў на подпіс сястры і прачытаў ліст уголас. Пётра апусціў галаву, а з яго вачэй брызнулі слёзы.

— Рука самога ліста — не сястры! — сказаў Павел.

— Пісаў я пад яе падказ. Калі ёй на момант стала лягчэй, яна адвіталася з дзецьмі, благаславіла іх і папрасіла мяне пісаць. Уласнай слабай рукой яна падпісала ліст,— растлумачыў шваграм Страцім.

У суседнім пакоі пачуліся паспешныя крокі. Увайшла служанка.

— Тата просіць памагчы яму: з мамай дрэнна — яна ляжыць у непрытомнасці.

Усе ўскочылі і кінуліся да дзвярэй. Павел затрымаў Страціма:

— Астанься пакуль што тут: як прыйдзе ў сябе, ёй будзе цяжка бачыць цябе.

Браты выйшлі. Страцім жа падышоў да акна, якое выходзіла ў садок. Усё тут напаміпала яму пра Тэю: дарожка, што вяла ў альтанку, дзе столькі разоў шчаслівa

сядзелі яны ўдваіх, дрэўцы, поўныя для Страціма значэння.

І ўспаміны зараіліся ў яго памяці. Выразна ўстаў мілы вобраз Тэі, пачуўся незабыўны яе голас...

Ён ачнуўся, калі ўвайшоў Пётра і сказаў:

— Страто! Мама ўжо сабралася з сіламі, хоча цябе бачыць!

Яны прайшлі ў сыпяльню, дзе на сваім ложку ляжала цешча. З вачыма, поўнымі слёз, яна моўчкі працягнула Страціму руку, нібы клічучы яго падысці бліжэй.

Страцім наблізіўся да пасцелі, павольна прыняў на сваю далонь гэту слабую ад узрушэння руку і, стаўшы на калена, пацалаваў яе.

Яна слабым голасам спытала:

— Дзеткі вашы здаровы?

— Так, матуля!

Следам за Тэяй Страцім навык яе бацьку і маці зваць так, як звала яна.

— Якое ж вы імя далі народжанай?

— Тэафілія! Яна ўся ў матку.

— Я разумею, што табе нельга было цяпер прыехаць з малымі, але як мне хацелася б іх пабачыць... у такую хвіліну!

— Быць можа, у свой наступны прыезд я вазьму іх! А пакуль што... Наша разьбярка вылепіла галоўкі Багадарыка, Страціміка і Тэячкі, і я прывёз іх з сабой, пакажу вам іх! Падабенства надзвычайнае!

— Пакажы, Страто, абавязкова! — папрасіла цешча.

Страцім абяцаў гэта зрабіць зараз жа.

— Ізыдар! — сказала яна мужу.— Заўтра пагавары з духавенствам сабора святых апосталаў і закажы задушную службу па Тэі! Усе мы разам са Страто памолімся за яе душаньку... Заадно закажы, каб памаліліся за здароўе нашых унукаў і ўнучкі! Ну, а цяпер пакіньце нас адно ўдваіх з бацькам!

Страцім пяшчотна пацалаваў на адвітанне руку цешчы і выйшаў услед за братамі.

* * *

І вось у саборы святых апосталаў скончылася задушная імша, на якую сабраліся ўсе сваякі і блізкія сям'і патрыяршага сакратара. Жалобнае набажэнства, царкоўныя спевы, прыгожа выкананыя патрыяршым

хорам, чорныя вопраткі прысутных — усё гэта паўплывала на Страціма, які, стоячы побач з бацькамі нябожчыцы, адчуваў шчымлівы боль па сваёй страце. Душа яго была поўна ўспамінаў. У памяці паўставаў момант, калі якраз тут, у гэтай царкве, яго вянчалі з Тэафіліяй,— і гора яшчэ вастрэй абвалодвала ім. Ён старанна начынаў хрысціцца, але вусны яго не шапталі ніякіх малітваў, хаця некаторыя з іх ён і помніў.

Па сканчэнні імшы да Страціма падышоў Павел і адвёў яго ўбок. Яны апынуліся ў бязлюдным месцы. Павел стаў нешта вымагаць. А Страцім ніяк не мог зразумець, чаго той ад яго патрабуе. Павел жа настойліва паўтараў:

— Выбачай мне, але я чакаю, што ты, каб супакоіць мае сумненні, паклянешся перад абразам Спаса, што смерць Тэі адбылася дакладна так, як ты расказаў.

— Я цябе, Павел, не разумею. Чаго ты, уласна, хочаш?.. Ну так, менавіта так усё і было!

Павел паўтарыў патрабаванне. Вочы яго блішчэлі, у іх з'явіўся агеньчык злосці. Страцім нарэшце зразумеў усё.

— Ага! Вось што! Ты больш не верыш у праўдзівасць маіх слоў? Ты хочаш ад мяне прысягі? Так? Што ж, добра! Я задаволю цябе! — Страцім крута павярнуўся ад швагра і скіраваўся адзін дамоў, туды, дзе ўжо паставілі задушны стол, дзе сабраліся цяпер усе, хто слухаў імшу.

Страцім увайшоў з горда ўзнятай галавой, поўны рашучасці. Выйшаўшы на сярэдзіну пакоя, ён затрымаўся, перахрысціўся і, узняўшы два пальцы правай рукі, зычным голасам вымавіў клятьбу-прысягу:

— Вось тут, дзе я атрымаў блаславенне на сваё шчаснае жыццё з Тэафіліяй, клянуся і прысягаю, што прычынай смерці яе была тая хвароба, пра якую я паведаміў яе родным, а ніякая іншая прычына! Хай пакарае мяне ўсявышні, калі я ўтаіў што або сказаў ня праўду!

Павел, які спярша падумаў, што Страцім проста ўхіліўся ад клятьбы і таму пакінуў яго, пачуўшы Страціма, быў збянтэжаны і пастараўся непрыкметна далучыцца да радні. Бацькі ж і Пётра, нічога не ведаючы аб вымаганнях Паўла, былі, як і ўсе прысутныя, у вялікім засмучэнні і здзіўленні. Усе ж ведалі Страціма як чалавека сумленнага.

Страцім жа, вымавіўшы нязвычную прысягу, вярнуўся

на сваё месца і стаяў, поўны абурэння на таго, хто так груба выказаў яму свой недавер.

Духавенства таксама было здзіўлена тым, што адбылося. Протаіерэй падышоў да бацькоў Тэі, пытаючыся, ці пачынаць задушкі, на што, вядома, атрымаў згоду.

Пакуль ішло памінанне, Страцім усё яшчэ не мог знайсці апраўдання ўчынку Паўла. Праўда, яму даводзілася і раней чуць з вуснаў Паўла думкі, што людзям нельга верыць, што яны звыкла кіруюцца толькі ўласнымі інтарэсамі, што чалавек здольны на самую бязлітасную расправу з тым, хто стаіць яму на дарозе.

Але як можна было ўсё гэта звязаць з ім, Страцімам, якога так сардэчна, так даверліва прынялі тут у сваю сям'ю? Здавалася б, усе ўжо маглі пазнаць, ці здатны ён, Страцім, на нешта такое. Значыцца, Павел, а можа, і іншыя дапускаюць думку, што Страцім мог іх ашукаць... Звесці са свету Тэафілію.

Здранцвелы ад усяго гэтага, поўны абурэння, Страцім прастаяў усю паніхіду і нават не заўважыў, як па яго руцэ паплыла памінальная свечка.

Потым, калі паніхіда скончылася і ўсе збіраліся сесці за памінальны стол, да Страціма падышоў Гіпаліт. Мастак спрыязліва папытаўся, чым вытлумачыць яго выступ. Даведаўшыся ж пра дамаганні Паўла, абурыўся яго ўчынкам.

— Але і табе, дружа, не трэба было рабіць таго, што выйшла. На ўсіх гэта зрабіла нядобрае ўражанне... Добра, што цябе многія ведаюць з найлепшага боку. А то староннія людзі маглі б падумаць немаведама што.

Калі мужчыны ўжо асушылі першую і другую чару, Страцім устаў і сказаў:

— Хай даруюць мне тата і Пётра, але я мушу вытлумачыць свой нечаканы ўчынак. Павел, відаць, поўны недаверу да мяне, не-рамея, чужынца з «дзікай», як ён сказаў заўчора, краіны, захацеў праверыць праўдзівасць маіх слоў. Ён патрабаваў, каб я сцвердзіў іх кляцьбою. Спачатку я нават не зразумеў яго. А потым, калі ўпэўніўся ў яго намеры, захацеў перад усімі прынесці сваю прысягу, бо хто ведае, што думаюць пра барбара-славяніна іншыя... тутэйшыя людзі. Мо хоць прысяга пацвердзіць тое, у што не паверыў родны брат нябожчыцы...

Павел сядзеў насуплены, не глядзеў ні на кога... І нечакана сцішана падаў словы:

— Ёсць людзі, якія і прысягай пакрываюць няпраўду!

Кроў ударыла ў твар Страціма. Ад гневу і абурэння ён гатовы быў кінуцца на Паўла, але стрымаў сябе і з годнасцю адказаў:

— Тут, у Рамеі, можа, так і бывае, а мы, славяне, барбары, і без прысягі верым людзям на слова, нават калі іх яшчэ добра не ведаем.

Тады ўстаў бацька Тэафіліі:

— Мы ведаем, што наш Павел хварэе недаверам да людзей. І ўсё ж яго ўчынак мяне таксама здзівіў... Страто мы добра спазналі як чалавека выключнага розуму, сэрца. Ён заслужыў, каб стацца нам блізкім, быць шчаслівым з нашай светлай памяці Тэяй. Я разумею, што Страто такі ўчынак Паўла пакрыўдзіў глыбока, і таму прашу, Страто, прабачыць усіх нас.

Калі бацька скончыў, Пётра падышоў да Страціма, абняў яго і пацалаваў са словамі:

— Мне сорамна за брата. І таму таксама прашу цябе прабачыць нам!

Прысутныя ўсяляк стараліся размовамі і ўважлівасцю развеяць цяжкія думкі Страціма.

* * *

Славянскага госця пакінулі начаваць у доме цесця. На другі дзень Павел зайшоў да яго і папрасіў выслухаць:

— Перадсмяротны ліст Тэі збіў мяне з панталыку. Я думаў: як магло стацца, што сястра, пакідаючы жыццё, знаходзячыся ў гарачцы, у непрытомнасці, змагла прадыктаваць такі ліст. Тое, што пісаў яго ты, што Тэя падпісала яго няцвёрдай рукой, мне, працаўніку судовага следства, здалося падазроным і збіла на фальшывы шлях... Следчым ухілам маёй службовай дзейнасці тлумачыцца думка: а ці так гэта ўсё было, як ты расказаў? Можа, ліст напісаны, каб ім прыкрыць нешта іншае...

— Хіба маглі быць нейкія іншыя адносіны паміж людзьмі, якія былі так шчаслівы, якія так аддана кахалі адзін другога?! Навошта ж ты нават да такіх людзей падыходзіш з меркай следчага?

— Так, так, Страто! Боль ад страты сястры, слепата следчага, які ўсюды гатовы бачыць адны злоўжыванні... І ты, і бацька, і матуля, і брат — усе вы маеце поўнае права асудзіць мяне за мой учынак... Усё гэта мне паслужыць навукай, каб уважна падыходзіць нават да тых,

каго ўжо людзі гатовы лічыць злачынцам... Мусіць, цяжка табе прабачыць мне такую крыўду. І ўсё ж — дай мне магчымасць з часам заслужыць тваё выбачэнне.

Рамейскія ўцехі

Развітаўшыся з Аль-Зэнгры, які па сваёй старасці і недамаганнях больш наязджаць у Царград не збіраўся, Страцім правёў багатыя закупкі рамейскіх тавараў у царградскіх купцоў. Адзін з іх, Аркадзь Самос, у якога Страцім набыў найбольш патрэбны яму тавар — жаночыя аздобы высокай якасці са срэбра і золата, запрасіў яго да сябе ў госці.

— У мяне збяруцца людзі нашага ўзросту — нежані або вольныя ад сем'яў. Табе будуць карысны такія знаёмствы... Вып'ем добрага віна, закусім, павесялімся. Хачу бачыць цябе, Страціё, сваім госцем. Прыходзь пад вечар, абавязкова! Будзеш?

Аркадзь Самос быў чалавекам справы, і Страцім даў слова ў яго быць.

У дамоўлены час, апрануўшыся як належыць, Страцім з'явіўся да Самоса. Той меў багаты дом з вялікім садам. Госці не прымусілі сябе чакаць, і гаспадар ледзь паспяваў знаёміць тых, якія яшчэ не былі вядомы Страціму.

Знаёмячы іх з дрыгавічом, Аркадзь называў іх прозвішчы, адзначаў ванятак кожнага. Дадаваў пры гэтым пра Страціма:

— Гэта наш першы і найбагацейшы пакупец з далёкай Падняпроўскай Славіі. Прывозіць стуль найлепшую сыравіну. З галавой і сумленнем. З ім лёгка і прыемна мець справу. Заслугоўвае поўнага даверу... Згаварыся, калі ён наведае цябе, адпусці найлепшае, можаш частку даць у доўг... Магу за яго паручыцца!

Госці гуртаваліся ў садзе блізу дома, ахвоча вялі размовы з дрыгавічом, спаміж сабой.

На верандзе, што прымыкала да саду, тым часам былі накрыты сталы, застаўленыя пітвом і закускамі. З'явіліся музыкі і спевакі, адна з лепшых капэлаў Царграда. І гоман гасцей быў перакрыты музычнымі гукамі.

Гаспадар і яшчэ двое з маладых купцоў перакідваліся словамі, з якіх Страціму стала зразумела, што кагосьці чакаюць. І праўда, праз некаторы час Аркадзь Самос паказаўся на верандзе з пачэсным госцем, прывітаць якога пацягнуліся ўсе прысутныя. Паклікаўшы да сябе Страціма, Аркадзь Самос сказаў яму:

— Перад табой наш паважаны апякун, сакратар-законнік гіпарха Царграда Барталамей Андрос. Карыстаюся выпадкам, каб папрасіць яго мосць аднавіць табе былыя прывілеі — як першаму купцу з Падняпроўскай Славіі, што пазнаў свет веры хрыстовай і пашырае ўплыў нашай дзяржавы і царквы на паганскім яшчэ Паўночным Усходзе.

Андрос ветліва павітаўся са Страцімам:

— Што ж, я гатовы памагчы вам. Наведайце мяне днём у кансісторыі гіпарха, захапіўшы належныя дакументы... Я, бадай, змагу выстарацца для вас асобны эдыкт самога імператара! Гэта будзе крыху каштаваць, але акупіцца ў сто разоў. Заходзьце: гіпарху якраз днямі давядзецца наведаць базілеўса Міхаіла. Заадно базілеўс падпіша і вашу паперу.

Страцім падзякаваў і сказаў, што праз дзень наведае сакратара гіпарха.

Мілагучны звон сабраў неўзабаве ўсіх гасцей на веранду. Усе ўселіся на крэслы.

Самос пасадзіў Страціма паміж сабой і Андросам.

Раздаліся галасы:

— Гэта ж столькі пустых месц! Не надышлі? Спазніліся?

Самос адказаў:

— Ужо прыйшлі... Чакаюць выкліку!

— А-а-а! — здагадліва і весела пранеслася за сталамі.

— Кліч! — загадаў Самос свайму служку.

Той знік. А праз хвілю на веранду вясёлай грамадой высыпалі маладыя жанчыны, пышна прыбраныя, з кветкамі ў валасах і ў руках. Паветра напоўнілася пахам руж і іншых раслін.

Іх сустрэлі вясёлыя ўсклікі гасцей, якія зараз жа пачалі перасаджвацца, заклікаючы прыбылых жанчын. Самос паспеў крыкнуць:

— Вось нашы сірыйскія і егіпецкія танцоркі, што цешаць нас на гіпадроме... Сёння яны вольныя, і мы паклікалі іх аздобіць нашу вечарыну!

Страцім з цікавасцю сачыў за артысткамі. Вось сакратар гіпарха ўхапіў за руку адну з самых маладых. Да Самоса ж падышла кіраўніца сірыянак, і ён, відаць, добра яе ведаючы, ветліва пасадзіў злева ад сябе. А да Страціма ён скіраваў першую сярод егіпцянак — тонкую станам смуглянку, усю ў пярсцёнках, маністах, нарукаўных бранзалетах і з завушніцамі, у якіх ззялі ўпраўленыя каменні.

— Табе, Страціё, сватаю Тэціс, красу і гордасць Александрыі! Будзь для яе цікавым залётнікам, цярплівым у размовах, бо гаворка ў яе не чыста грэцкая. Затое не пашкадуеш потым!

Калі расселіся, адзін з гасцей заўважыў Самосу:

— Бачым, Аркадзь, што ў ліку ты не памыліўся: ніхто не застаўся пакрыўджаны!

За Самоса адказаў Барталамей Андрос:

— І прытым Аркадзь дбаў і аб якасці. Што значыць практыка добрага купца!

Гаспадар самазадаволена адказаў:

— Што ж, вельмі рады, што выбарам унаравіў кожнаму! Дазвольце мне ўзняць першую нашу чару!

Ён устаў з месца і пачаў:

— Як добрыя грамадзяне Вялікай Рамеі наш першы ўспамін скіроўваем да таго, хто божай воляй кіруе дзяржавай нашай. П'ём здароўе, даўгалецце і поспехі базілеўса Міхаіла!

Усе таксама ўзняліся з месц.

— Эйс погля эці дэспота! — агаласілася веранда.

Танцоркі поўнасцю не выпілі свае, праўда, меншыя памерамі чары. І мужчыны дружна пачалі настойваць. Іншыя вымагалі зрабіць гэта таму, што іначай жанчыны засведчылі б сваю непрыхільнасць да базілеўса.

Віно развязала языкі як мужчынам, так і жанчынам. Вясёлы гоман запанаваў за сталом. Абслугачы клапатліва падлівалі са збаноў віно, абносілі закускі, садавіну, вінаград. Усіх ахапіла нейкая асаблівая ахвота піць і есці.

Страцім таксама пачаў дбаць аб сваёй напарніцы: даглядаў, каб было ў яе чары віно, каб не мінала яе тая ці іншая закуска, накладваў на яе талерку вінаград. Сапраўды трэба было здагадацца, што яна кажа,— такой асаблівай была яе егіпецка-грэцкая мова. Піць асабліва яна не хацела.

— Віно прыемна, калі яно ў меру,— сказала яна Страціму. І той не настойваў. Ёй было цікава дазнацца пра Славію, бо Самос паспеў ёй закінуць пару слоў пра тое, што Страцім прыбыў з краіны, дзе палавіну года — лютыя халады і ідзе снег. Уявіць сабе снег яна ніяк не магла, усё дамагалася, што ж гэта такое.

Калі прыйшло першае насычэнне, Самос паклікаў на веранду музыкаў і спевакоў. Яны цешылі гасцей песнямі і музыкай.

Цемната, як заўсёды ў Царградзе, настала хутка. Слугі

запалілі на верандзе лампіёны, а ў садзе загарэліся паходні.

Пасля гарачых страў госці пакінулі сталы, перайшлі ў сад. Некаторыя выразна шукалі месца для ўтулення са сваімі жанчынамі.

Страцім таксама выйшаў з егіпцянкай на адну з дарожак і працягваў гаворку. Ён цяпер распытваў пра яе бацькаўшчыну, гады дзяцінства, пра школу, дзе яе вучылі танцам, пра жыццё артыстак. Далікатнасць, стрыманасць дрыгавіча падабаліся Тэціс, і яна пастаралася выказаць яму сваю прыхільнасць:

— Вы не такі, як іншыя! Вы харошы чалавек! Танцорка — гэта ў вачах іншых толькі парыя. Кахаць — салодка, але калі каханне прыходзіць само... Тады яно люба і мужчыне і жанчыне.

Страцім згаджаўся. А яна ажыўлена і даверліва апавядала яму пра сябе. Свае заробкі яна ўкладвае ў вопратку, якую здолее прадаць, калі потым захоча кінуць сваё рамяство.

— Я вярнуся дамоў, маючы дастатак. Знайду чалавека, які не пабрыдзіцца пабрацца са мной. Мець сям'ю, дзяцей — гэта шчасце жанчыны. І гора той, хто забывае пра гэта... Яе чакае пагібель.

Страцім са спачування пагаджаўся і адначасна адчуваў, што ў ёй расло і спачуванне да сябе самой. Ён апавядаў ёй пра сваіх дзяўчат і кабет, якія не ведалі цяжкай долі жанчыны рамейскага поўдня, і егіпцянка радасна ўсклікала:

— О, так, так! Тады ўсе яны шчаслівыя! Лепш простае жыццё, чым бляск чужых багаццяў побач з беднасцю, ад якой так гінуць людзі! Вашы дзяўчаты і жанчыны сапраўды шчаслівыя, тым болей што, відаць, і мужчыны там такія, як вы, Страта!

Калі яны вярнуліся на веранду, Самос, сустрэўшы іх там са сваёй сірыянкай, весела заўважыў:

— Вы, відаць, не нудна бавілі час, раз сталі такімі галубкамі!

Сірыянка ж дадала.

— Як жа Тэціс магла не захапіцца такім прыгожым славянінам!

А Тэціс ёй сказала на гэта:

— О, такія, як Страта, сустракаюцца рэдка! Хай даруе мне бог, але ён анёл!

Яны ўсе трое жартаўліва рассмяяліся, а сірыянка кінула прыяцельніцы:

— Калі так, то ты правяла час у раі!

Пакуль госці туляліся па садзе, на верандзе музыкі выконвалі сваю праграму. Але можна было з пэўнасцю сказаць, што ніхто іх не слухаў, бо царградскія купцы карысталіся цемнатой, цешачыся па-свойму. Адзін толькі дзівак дрыгавіч знайшоў сабе пару — такую ж артыстку з Александрыі.

Між тым у доме ішла падрыхтоўка да начнога балю. Дзеля гэтага былі засланы сталы, а замест крэсел прыгатаваны пакрытыя дыванамі лаўкі. На іх госці маглі ляжаць па старадаўнаму рымска-грэцкаму звычаю. Сярэдзіна вялікага пакоя была заслана велізарным дыванам, на якім меліся выступаць артысты.

Калі прыгатаванні былі скончаны, Самос папрасіў артыстак перайсці ў адведзены для іх пакой, дзе яны маглі пераапрануцца для выступленняў перад гасцьмі. Адначасова, пасля іх адыходу, ён запрапанаваў мужчынам перайсці ў другі пакой і таксама падгатавацца да балю.

— Нашы продкі любілі весяліцца, лежачы за сталом... Мы сёння наладзім якраз такі баль... У трыклініуме для нас расстаўлены мяккія лавы, а ў суседнім пакоі для ўсіх прыгатаваны чыстыя шаўковыя тунікі... Прашу кожнага, атрымаўшы ў майго слугі туніку і ўсклаўшы на галаву вянок з кветак, перайсці ў пакой, дзе нас чакае вясёлая ноч.

Госці воклічамі ўхвалілі гэту навіну:

— О, нас чакае атэнская ноч! Маладзец Аркадзь! Ён на гэта майстар!

У сваім часе Страцім чуў пра такія ўвесяленні. Цікавасць прымусіла яго застацца, каб самому пабачыць, што ж такое гэта «атэнская ноч». Ён прайшоў разам з другімі ў мужчынскі пакой. Там усе пакінулі сваю вопратку і, надзеўшы лёгкія тунікі, скіраваліся ў трыклініум.

Самос паказаў кожнаму месца, побач з якім у кожнага было пакінута адно пустое. Страцім, спасылаючыся на жаданне дыхаць свежым паветрам, папрасіў даць яму месца з самага краю, бліжэй да дзвярэй у сад.

— Я разумею — ты любіш кахацца не на людзях! Калі ласка, узляж там! — падміргнуў Самос дрыгавічу.— А для нас куды саладзей грэх на людзях — у гэтым мы аднолькавыя са сваімі продкамі! — засмяяўся ён у дадатак.

Урэшце Самос падаў знак архітрыкліну. Той выйшаў на сярэдзіну пакоя і абвясціў:

— У першай частцы пакажам сірыйскую пантаміму

«Школа танцорак». Дзве далейшыя часткі займуць сірыянак і егіпцянак.

Архітрыклін падышоў да дзвярэй артыстак і пастукаў. Адтуль на чале з кіраўніцай адна за другой пацягнуліся ланцужком танцоркі, апранутыя нібы вучаніцы. Выйшлі яны на сярэдзіну пакоя і на мігі пачалі паказваць, як адбываецца прыём вучаніц, як яны пры настаўніцы распранаюцца, каб тая магла ацаніць іх постаць. Тут жа ўсе яны пераапрануліся ў кароценькія кашулькі, якія не перашкаджалі іх рухам. Далей дасціпна паказвалася, як нялёгка даецца дзяўчынкам навука танцам, як муштруе ды карае іх па голаму целу настаўніца.

Пакуль ішла пантаміма, абслугачкі напаўнялі чары і абносілі ўсіх вінаградам. Закусь жа была ў розным выбары на сталах.

Танцы ж у большасці былі вельмі непрыстойныя, разлічаныя на ахмялелых людзей. Страцім здзіўляўся іх надуманасцю, намёкамі на ненатуральнае задавальненне чалавечай хоці. Рамея тут ішла на повадзе ў распуснага Усходу.

Егіпецкія танцы былі таксама непрыстойныя. Але тут жанчына выглядала не такой распуснай, як у сірыйскіх. У рухах егіпецкіх танцорак быў след нейкай стрыманасці. І толькі танец Лотаса завяршаўся выразным намёкам на пазбаўленне цнатлівасці.

У меру таго як танцоркі аслабаняліся ад выступленняў, яны далучаліся да сваіх напарнікаў. Апошнія ж, ужо досыць ахмялелыя, паводзілі сябе зусім нястрымана. Страцімава егіпцянка, выканаўшы танец Лотаса, прысела каля дрыгавіча і ціха сказала яму:

— Бачыце, што ад нас трэба ўсім гэтым мужчынам?! Я выконваю гэты танец, перасільваючы сябе... У вас, нябось, няма такіх непрыстойных танцаў?

— Мы жывём і кахаемся так, як гэта вымагае чалавечая натура. Рана пабіраемся, а сышоўшыся ва ўзаемным каханні, задавальняемся скрытна, бо гэта — вянец кахання, самае поўнае злучэнне двух каханкаў, што поўніць іх шчасцем, родніць.

— О, якія шчаслівыя вы! — усклікнула егіпцянка.— А каб забыцца пра сваё цяжкае мастацтва, мне хочацца выпіць!

І яна асушыла дзве чары запар. Ахмялеўшы, зноў скардзілася на свой горкі хлеб.

Разгул між тым усё пасільваўся. Некаторыя госці, зусім ап'янелыя, абымалі сваіх напарніц, бяссорамна па-

шчыпвалі іх за аголенае цела. А паважаны сакратар і законнік гіпарха падмінаў пад сябе маладзенькую танцорку.

Страціму стала агідна, і ён спытаў егіпцянку:

— Калі ты ўжо насыцілася, выйдам лепш у сад!

Яна згадзілася, і яны, непрыкмечаныя, пакінулі пакой.

Абапіраючыся на руку Страціма і галубячыся да яго, Тэціс ішла за ім усё далей па дарожцы. Яны ўсё больш аддаляліся ад дома, урэшце трапілі да альтанкі.

Там яны знайшлі лаву. І тут Тэціс зусім нечакана села Страціму на калені, абняла яго за шыю рукамі і зашаптала:

— Ты такі слаўны, мілы, што я хачу цябе! Такога я б кахала да смерці... І гэта было б маім бязмерным шчасцем... Я ўся твая: бяры мяне, і жадаю цябе, як жадала свайго нарачонага!

Яе пал захапіў і дрыгавіча. Асцярожна паклаў ён Тэціс на шырокую лаву альтанкі, і, аддана адзін другому, яны пазналі задавальненне. Бо вольнае яе жаданне аддацца злучыла іх і завяршыла ўзаемнае захапленне.

А потым яны ляжалі побач і думалі пра тое, чаму гэта так складаецца жыццё людзей.

Выпадак

Апрануўшы сваю самую лепшую грэцкую апратку, Страцім скіраваўся на гіпадром, каб крыху развеяць той сум, які некалькі разоў нападаў на яго з той пары, як ён сустрэўся з Тэціс. Дзіўная справа: ён асцерагаўся цяпер наведваць тыя мясціны, якія былі сведкамі яго шчасця. Ён вельмі адчуваў патрэбу зноў пабачыцца з Тэціс, але егіпцянка некуды знікла. Трэба было неяк пераадолець сваю адзінокую сумоту, якая, ён адчуваў, перашкаджала яму заняцца гандлёвымі справамі. Трывой са Смуглявай якраз ад'ехалі ў Тэсалёніку. Страцім жа шукаў паратунку ад свайго смутку. Яму хацелася быць на чужых людзях. Гіпадром, на яго думку, быў найлепшым для гэтага месцам.

Народ паступова напаўняў гіпадром. Але лаўка каля Страціма ўсё яшчэ была незапоўненай. Дрыгавіч ад няма чаго рабіць разглядваў свежых гледачоў, стараючыся разгадаць, што гэта маглі быць за людзі.

Перавёўшы позірк на праход, па якому цяклі, каб рассесціся па месцах, адзінокія людзі, пары, цэлыя сем'і і кампаніі наведвальнікаў, Страцім прыкмеціў прыгожую,

багата апранутую жанчыну сярэдніх гадоў. За ёй ішла, відаць, яе служанка, якая несла ў руцэ кошык.

Заўважыўшы побач са Страцімам свабоднае і выгоднае для назірання месца, грачанка скіравалася якраз да яго і, падышоўшы, спытала:

— Калі вы супраць нічога не маеце, я села б тут.

Страцім адказаў ёй на добрай грэцкай мове:

— Месца вольнае. Прашу сядаць. Адсюль усё будзе добра відаць!

— Так. Таму я і захацела сесці побач... Вы, відаць, без кампаніі?

— Ваша слушнасць...

Яна ўзяла ад служанкі кошычак і адправіла яе, загадаўшы падысці ў перапынку.

Разгаварыліся аб праграме. Страцім яе не ведаў. І суседка звярнула яго ўвагу на тое, што сёння будуць цікавыя сірыйскія і егіпецкія танцы. Яны яе найбольш цікавяць.

— А вы, мусіць, танцамі менш цікавіцеся? Як усе мужчыны, вы любіце спрыт, цкаванне звяроў...

— Хаця я і паважаю спрыт, але крыві ў відовічшах не люблю... Добры ж танец таксама паважаю.

— Што вы лічыце добрым танцам?

— Я б лічыў добрым усякі танец, заснаваны на прыгожых натуральных рухах, жыцці, імпэце.

Па словах суседкі Страцім упэўніўся, што перад ім асоба, якая любіць танцы і, магчыма, сама добра танцуе або танцавала раней.

Цяпер Страцім лепш разгледзеў сваю выпадковую суседку. Яна была вельмі прыгожая і, нягледзячы на нейкіх трыццаць гадоў, поўная жвавасці, стройнасці і таго асаблівага такту, які ўласцівы добра выхаваным і належным да вышэйшых станаў грачанкам. Дзякуючы яму яны ўмеюць захаваць прыстойнасць, пазбаўлены замкнутасці людзей, мала выхаваных.

Яе валасы мелі той залацісты адліў, які трапляецца не часта і на сонцы гарыць агнём, акружае галаву бляскам, што пасільвае красу жаночага твару. Скура шыі і рук святлела малочнай белізной. Бровы і вейкі былі, безумоўна, падцемнены, але так тонка, што штучнасць не заўважалася.

Раскрыўшы свой кошык, яна дастала адтуль на малюсенькі абрусок, пасцелены на каленях, буйныя слівы і вінаград і запрапанавала Страціму і тое і другое.

Дрыгавіч не адмовіўся, пахваліў садавіну суседкі.

— Гэта прыемны дар аднаго знаёмага садавода з-пад нашай сталіцы! — растлумачыла яна Страціму.— Ён мае вялікі сад і вінаграднік і прысылае мне вялікія кашы, запэўніваючы, што вінаград вельмі карысны жанчыне, якая хоча захаваць сваю стаць.

Грачанка зусім непрыкметна даведалася, што Страцім удавец, і паспела, нібы выпадкова, прызнацца, што яна таксама ўдава і выходзіць на людзі, каб не паддацца самоце.

Потым Страцім даведаўся, што яна мае ўласны дом, жыве бязбедна. Круг знаёмых у яе невялікі.

— Лепш мець іх менш, але затое такіх, якія варты ўвагі і з часам становяцца асабліва для цябе дарагімі.

Можна было па-рознаму зразумець апошнія яе словы. Але ад усяго таго, што казала суседка, словаахвочая, але і тактоўная, у Страціма не ўзнікла прыкрае ўражанне.

Першы раздзел праграмы быў цікавы. Страцім пачуў ад грачанкі вельмі трапную ацэнку ўсіх выступленняў на арэне.

У перапынку да сваёй гаспадыні падышла служанка. Грачанка паслала яе купіць ачышчаных арэхаў і слодычаў, якімі зноў трактавала Страціма. Той жа набыў ад разносчыцы настоенага на грушах пітва, піражкоў з цукраванай смятанкай і смажанымі ў цукры смоквамі ды ў сваю чаргу трактаваў шчодрую суседку.

Другая частка праграмы была яшчэ больш цікавай. Сірыйскія танцоры і танцоркі паказалі тэмпераментныя танцы з паступовым агаленнем. Гледачы прынялі іх горача, закідалі артыстаў кветкамі, па звычаю Царграда пасылалі ім кошыкі з садавінай і слодычамі.

Егіпецкія танцы былі поўныя непрыстойных поз і рухаў. Канчаліся ж поўным агаленнем, што выклікала запал гледачоў, якія буйнымі воплескамі суправаджалі артыстак. Накінуўшы на сябе пасля сканчэння танцаў празрыстыя шалікі, яны праходзілі ўздоўж усёй арэны, з паклонамі прымалі прывітанні і пасылкі, якіх было столькі, што за танцоркамі ледзь паспявалі служанкі з поўнымі рукамі.

Суседка глядзела на ўсё гэта з захапленнем. Вочы яе гарэлі. Абмахваючыся пальмавым лісцем, яна спытала ў Страціма, які ўстрымліваўся ад воплескаў:

— Бачу, што нават запал усходніх танцаў пакідае вас спакойным наглядальнікам... Па мове вы нібы наш, рамеец, па тэмпераменту — хутчэй за ўсё жыхар больш паўночных краін.

Страцім прызнаўся, што ён славянін.

— Дзіўна. На славянскія народы ў нас, рамеяў, погляд, што ў іх пануе вольнасць у адносінах да сваіх кабет. Некаторыя сцвярджаюць, што нават распуснасць...

Страцім горача аспрэчыў думкі суседкі.

— О, калі так, я вельмі рада, што ўпершыню пазнаёмілася з дастойным славянінам! Калі вы не маеце нічога супраць, то праводзьце мяне дадому. Бо заставацца на трэцюю частку праграмы ні мне, ні вам няма ніякага сэнсу. Там будуць выключна бойкі паміж людзьмі і цкаванне звяроў. А крыві вы, славяне, відаць, не любіце... Хаця народы вашы шмат праліваюць рамейскай крыві...

Страцім згадзіўся, бо не ведаў, куды дзець далейшы час. Яны выйшлі на плошчу і ў суправаджэнні служанкі, якая ішла ў аддаленні ззаду, скіраваліся на Мэсу. У адным з завулкаў яе неўзабаве прад імі паўстаў вельмі прыгожы дом з садам.

Па дарозе грачанка распытвала Страціма, адкуль ён і ці даўно ў Царградзе. Пра сябе паспела сказаць толькі, што жыве ў адзіноце, бо сястра яе выехала ў Гадрыянаполіс і вернецца не раней, як праз тыдзень.

— Калі вы не маеце нічога супраць, я прасіла б вас зайсці і стаць маім госцем,— сказала грачанка, падышоўшы да свайго дома.

Страціму был цікава, і ён рашыў стаць госцем грачанкі.

Па стуку ў дзверы іх упусціла сталая жанчына, вельмі падобная да служанкі, што праводзіла сваю гаспадыню. Відаць, гэта была яе маці.

Грачанка ўвяла свайго госця ў прасторны пакой, багата ўбраны і поўны раслін. Многія з іх Страцім бачыў упершыню. Шмат якія цвілі і мелі моцны пах. Грачанка, мабыць, любіла кветкі, іх пахі і развяла ў гэтым пакоі цэлы сад.

— Я пакіну вас на хвілю! — сказала яна і выйшла. Страцім пачуў, што яна аддала нейкі загад сталай жанчыне, якая адчыняла ім дзверы.

З цікавасцю пераходзіў Страцім ад адной расліны да другой, разглядаў тыя з іх, што цвілі.

Адна з раслін прыцягнула да сябе асаблівую ўвагу. Кветка яе выходзіла з пазухі сцябла, прыкрытага лістом, і знаходзілася на высокай страле. Па свайму выгляду яна была зусім незвычайнай. Мясістыя пялёсткі мелі пурпуравы колер, былі пакручаны часткова ўнутр, часткова ў знадворны бок, складаючы сабой вяночак, з сярэдзіны якога вытыркаліся тычачкі з чырвона-ліло-

вымі шапачкамі. Моцны пах кветкі дурманіў, прыгадваў нешта тухлае. Гэты пах здзівіў Страціма: як можна было трымаць кветкі, ад якіх так непрыемна пахне?! Калі гаспадыня вярнулася, Страцім не стрымаўся і выказаў сваё здзіўленне.

— Вядома, вам, чалавеку славянскіх лясоў, невядомы і непрыемны такія кветкі... Калісьці яны былі прысвечаны Празерпіне — дзеля яе Плутос, бог падземнага царства, стварыў падобныя кветкі. А нам, людзям зямной паверхні, яны нагадваюць пахам пра смерць... Заўважце, як яны розняцца ад звыклых зямных кветак...

Страцім не згаджаўся:

— Можа, яно і так, як казалі старажытныя грэкі. Але мне незразумела другое: чаму, прыкладам, вы, маладая, прыгожая і жыццярадасная жанчына, трымаеце гэтыя магільныя кветкі побач з такімі, якія сапраўды цешаць чалавека, напаўняюць яго адчуваннем шчасця, радасці жыцця?

— О, вы, я бачу, паэт, здатны гаварыць пахвалы жанчынам! Хто вам сказаў, што я — маладая, прыгожая і жыццярадасная? Я ўжо і не маладая, і не жыццярадасная, як вам здалося, а прыгажосць адышла ў мінулае... Мне гэта тленная кветка напамінае пра звыклы канец усіх радасцей жыцця.

— Я не згодзен з вашымі поглядамі! — горача аспрэчваў Страцім.

— Што ж, я буду прасіць вас раздзяліць са мною стол, за якім мы, спадзяюся, больш спазнаем адзін другога! Пройдзем у мой трыклініум, як казалі рымляне...

Прайшоўшы тры-чатыры пакоі, яны аказаліся ў прасторным памяшканні, аздобленым у старажытным грэчаскім стылі. Бакавыя дзверы выводзілі ў сад, які з усіх бакоў абступаў дом. Сцены былі пакрыты фрэскамі на міфічныя тэмы. Мэбля ўся была вытрымана ў стылі Карынта. Сярэдзіну пакоя займаў стол, накрыты на дзве асобы. Тут жа іх чакалі два глыбокія крэслы.

Калі Страцім пахваліў прыгажосць пакоя, гаспадыня адказала:

— Я напалову хрысціянка, напалову паганка. Не магу забыць старадаўніх багоў і багінь Элады. І таму свой трыклініум, дзе весялюся з блізкімі, я загадала аздобіць так, як яно было ў старадаўнія часы!

І з усмешкай дадала:

— Мы столькі часу ўжо вядзём бяседу, а нават не

ведаем, як зваць адзін другога... Мяне клічуць Тадораю, а вас як?

— Тодарам.

— Якое супадзенне ў імёнах! Значыцца, вы ўжо хрысціянін?

— Хутчэй пра сябе я сказаў бы таксама, як і вы: напалову хрысціянін, напалову паганец...

— А паганскае імя ваша якое?

— Страцім.

— А скарочана?

— Тут, у Рамеі, мяне клічуць Страта...

— Прыгожа... Страта — падобна да нашага Стратос...

Пры размове пілі вельмі добрае віно... На стале былі рыба, дзічына, навар з рознай гародніны, слодычы, садавіна, вінаград.

Страцім сказаў, што ён быў жанаты на грачанцы, якую страціў з год назад. Мае ад яе дзяцей, якія засталіся дома, у далёкай Славіі. Зараз ён прывёз адтуль розныя тавары, збіраецца закупіць тутэйшыя.

Знаёмая была замужам, але дзяцей не мела.

— Муж мой быў друнгарыем на нашым флоце... Прызнаюся, чалавек гэты не прыпаў мне да душы — грубы, як усе ваякі... Усюды ў іх каханкі, вечна яны п'юць... Ледва ўмеў падпісаць сваё імя, прозвішча і чын. За чатыры гады я добра спазнала яго і была рада, калі мы разышліся. Ён сустрэў адну парыю, сабе ў пару, і ахвоча пакінуў мяне ў спакоі. Добра, што хоць дзеці не звязалі нас... Але цяпер жыць так адной, пустацветам, вельмі нудна. Дзеці далі б мне сэнс у жыцці...

Яна змоўкла, і па таму суму, які набег на яе аблічча відаць было, што яна незадаволена сваім жыццём.

Калі пасля вячэры і доўгай яшчэ ўслед бяседы яны рассталіся, Тадора ўзяла са Страціма слова, што ён наведае яе на наступны дзень.

* * *

Страцім, усё яшчэ ў даволі сумным настроі, з'явіўся да новай знаёмай дакладна ва ўгавораны час. Яна сустрэла яго вельмі гасцінна. З размоў у часе праходак па саду, які быў пры доме, Страцім адчуў, што Тадора — чалавек начытаны ў старадаўняй грэцкай літаратуры, любіць музыку і танцы. Сама яны атрымала вялікую спадчыну ад роднага дзядзькі і цяпер жыве на гэтыя грошы.

Узышоў месяц, заліў усё сваім феерычным бляскам.

Ноч надыходзіла душная. Сад, дзе багата было кветак, поўнілі пахі... Яны хадзілі па дарожках, заходзілі паглядзець у альтанку, а Тадора дзялілася сваімі ўспамінамі з дзявочага жыцця.

Урэшце Страцім успомніў, што яму пара пакінуць гасцінны дом грачанкі.

— Так, ужо позна... Але на вуліцах цяпер небяспечна... Дом у мяне прасторны. Спаць знойдзецца месца...

— Аднак гэта можа стварыць вам няславу, Тадора!

— Я сама сабе гаспадыня ў сваім доме...

Служанка падрыхтавала яму пасцель у адным з пакояў. Развітаўшыся з Тадорай, пажадаўшы ёй добрай ночы, Страцім лёг і хутка заснуў.

Праз некаторы час ён прачнуўся і спярша не мог зразумець, дзе ён і што з ім. Яркі месяц даваў — няхай і праз маленькае аконца — дастаткова святла, і Страцім нечакана ўбачыў Тадору, якая ў адной кароткай туніцы стаяла, схіліўшыся над ім, і кранала яго рукой за плячо.

Страцім, здзіўлены, узняўся і сеў на пасцелі. Тадора прыклала палец да губ, даючы зразумець, што трэба хаваць цішыню.

Яна прысела да яго, абвіла яго шыю рукамі і, прыпаўшы тварам да яго шчакі, шэптам сказала:

— Ты здзіўлены? Але ж мы абодва — людзі вольныя... Ты не падобны да нашых мужчын. Я не паважаю іх за распуснаць... І рада была б мець ад цябе дзіцё... Ты не адмовіш мне ў гэтым? Праўда, мілы?

Яна не дала яму апамятацца, легла ў пасцель побач з ім, прыгалубілася да яго, шаптала, цалуючы ў шчокі:

— Не палічы мяне, мілы, распусніцай. Разгаварыўшыся з табой, я адчула, што ты паважаеш жанчыну. А твой сум сведчыць, што ў цябе чулая душа... Я ўзрадавалася магчымасці здзейсніць сваю мару пра дзіцё, якое дасць мне радасць у адзіноце. Прымі ж маю пяшчоту не як звыклую распуснасць рамейскай жанчыны, што ў нас так пашырана... І калі гэта табе зразумела, калі табе не агідна мая настойнасць, не адкінь маю хоць. Мець ад цябе дзіцё было б для мяне шчасцем, сэнсам майго далейшага жыцця.

Яна гаварыла гэта з такой шчырасцю, была такая цнатлівая ў сваіх абдымках, так даверліва і стрымана тулілася да яго, што ўсё гэта пачало хваляваць яго. Праўда, спярша ён маўчаў і ўважліва слухаў Тадору. І яна пачала ўжо думаць, што абыякава яму.

— Ты маўчыш... Я праціўна табе? Скажы адкрыта!
Страцім адказаў:

— О, не!.. Але ўсё гэта сталася так нечакана, незвычайна... Я паважаю... цябе... Разумею твой намер...

З гэтымі словамі ён прыняў Тадору ў свае абдымкі, ласкава прыгалубіў яе, і яна ўдзячна прыпала вуснамі да яго губ, укладаючы ў пацалунак усю сваю жаночую пяшчотнасць.

Прырода ўзяла сваё: гарачы пал і ўзаемная хоць завалодалі імі, злучылі іх з такой сілай, якая заўсёды кладзе пачатак новаму жыццю.

Тая ноч спраўдзіла надзею Тадоры. Хаця яшчэ нямала начэй яднала іх, яна нутром жанчыны пачула сябе адразу задаволенай. Калі перад ад'ездам з Царграда Страцім наведаў яе, яна пацвердзіла яму сваю ўпэўненасць, што панесла ад яго, і на развітанне, цалуючы яго, радасна сказала:

— У наступны свой прыезд сюды наведай мяне і дзіцё. Думаю, што нараджу сыночка, такога ж слаўнага, як і яго бацька... А калі па-ранейшаму будзеш вольны, як цяпер, то падаруеш мне дачку або другога сыночка... Так, Страто?

А далей што?

Трывой запэўніў Страціма, што дзесьці каля Варны караблі дрыгавічоў нагоняць варангскі караван. Парукай таму дадатковыя вятрылы на перадах дрыгавіцкіх караблёў.

Стоячы спіной да шчоглы і пазіраючы на чатыры свае караблі, што ішлі следам, Страцім думаў:

«Якая патрэба нам заўсёды трымацца варангаў? Каб сумесна з імі адбівацца ля парогаў? Праўда, пакуль што я першы купец з Падняпроўя, што езджу да грэкаў. Але што перашкаджае і іншым нашым купцам з Кыявога граду, Турава, Смаленска і Полацака супольна сабрацца і ездзіць да грэкаў без варангаў... Абавязкова падаб'ю каго-небудзь у наступны паход. Пара нам багацець, мацней станавіцца на ўласныя ногі... А ад вандроўнікаў ля парогаў адбіцца мы і самі здолеем... Патрактуем грабежнікаў грэцкім агнём — і перастануць нападаць на славянскія караблі...»

У сваіх думках Страцім ужо штогод ездзіў у Царград. Перад яго вачыма паўставалі абрысы караванаў, якія

з Падняпроўя ішлі па мору да грэкаў, паўнюсенькія ўсялякай сыравіны.

«А прыгожа выглядаў бы караван караблёў пад блакітнымі вятрыламі!»

Страцім успомніў, што на двух новых караблях ён вязе некалькі вялікіх кавалкаў белага і ружовага мармуру. Усхамянуўшыся, падумаў:

«Няхай Усяміла спраўдзіць чаканні — і мае, і рамеяў. Трэба запасаць для яе гэты грэцкі камень».

І доўга так стаяў Страцім ля шчоглы, мроіліся яму тварэнні Усямілы, якія павінны аздобіць Кыявы град або Полацак. І чамусьці перад яго духовым зрокам паўстаў стод дрыгавіцкай дзяўчыны, якая з працягнутай наперад рукой рушыла з месца і ні то паказала ўсім дарогу наперад, ні то хацела звярнуць на сябе ўвагу. І нельга было разабраць, што за стод гэты і каго ён сабою дае.

А потым яго думкі скіраваліся на параўнанне свайго народа-племя з грэкамі-рамеямі.

«Якая вялікая розніца паміж намі і імі! Мы яшчэ — што той пясок; нас шмат, мы аднолькавыя, але яшчэ малаз'яднаныя... А рамеі — народ змацаваны, як тыя клёпкі абручамі ў бочцы. Але і, што тыя клёпкі, моцна сцягнуты абручамі прымусу, законаў сваёй дзяржавы... Народ рамейскі жыве ўвогуле багата, ды побач з вялікім багаццем колькі беднасці, колькі тых, хто прадае працу і не мае часу жыць для сябе... Ёсць чаму вучыцца ў рамеяў — у рукаўмельстве яны дасяглі вялікіх поспехаў. Аднак як дзяржава аблытала і рамеснікаў, і купцоў усялякімі законамі, якія абмяжоўваюць магчымасці! Вядома, дзяржава ёсць магутная сіла. Яна забяспечвае народу магчымасць адстаяць сябе перад варожымі суседзямі. Аднак тая ж дзяржава цяжкім ярмом падаткаў і абавязкаў кладзецца на шыю тых, хто бяднейшы, хто цяжка працуе... Мы шмат у чым бяднейшыя ў параўнанні з рамеямі, але такой беднаты ў нас няма. Потым — гэта ўлада базілеўса. Духавенства даводзіць, што як бог на небе адзіны і ўсемагутны, так на зямлі — аднадзяржаўны базілеўс. Вакол базілеўса вяльможы вядуць паміж сабой бясконцую барацьбу... У нас усё гэта куды прасцей. Па-братэрску кіруюць плямёнамі сходы старэйшын родаў. А калі былі напады — аб'ядноўваліся прадстаўнікі ўсіх плямёнаў».

У ІМЯ ДЗЯЦЕЙ

(НАСТАСЯ МЯКОТА)

Гістарычная аповесць

В лето 6746 от сотворения мира приступи нечистивы Батыга ко граду Кыяву, поя его и изби людие в нем.

В лето 6746 приидоша мунгулы Батыговы ко Чернигову и Любечу, пажгоша грады сии, перабиша и полониша людие. Прослышав же, яко княжества Случеское и Туровское богачеством славны суть, преидоша Днепр и обложиша грады Случеск и Туров, зане боронишася зело мужи и жены градов сих.

З летапісаў

Татарскае нашэсце

Яшчэ ў Пераяслаўлі Субудай-Багатур, прозвішчам Непераможны, правая рука татарскага заваёўніка Бату-хана, распытваючы палоннага торка[1] пра дарогі на захад, дазнаўся ад яго, што за Дняпром на паўночных прытоках Прыпяці ляжаць багатыя княствы Случаскае, Тураўскае і Пінскае і што там, як і па іншых княствах урусутаў[2], ідзе бясконцая барацьба ўдзельных князёў паміж сабою. Палонны торк быў купец і меў шырокае знаёмства сярод урусуцкіх купцоў, якім прадаваў коней. Торк-купец прыганяў на продаж табуны коней, апрача Кыява і Пераяслаўля, яшчэ і ў Чарнігаў, дзе добра ведаў аднаго купца з Турава Парафена Гладкага, які купляў у яго коней як для Турава, так і для Случаска. Субудай-Багатур тады ж загадаў свайму пісару занатаваць імя і прозвішча тураўскага купца, названага яму торкам.

Шостага сакавіка 1241 года, на трэці дзень пасля таго, як татары авалодалі Чарнігавам, Субудай-Багатур аддаў загад адшукаць сярод палонных заможных урусутаў купца Гладкага.

Яго прывялі да Непераможнага.

— Твая сям'я на загінула, калі мы бралі Чарнігаў з боем? — спытаў купца праз тлумача татарскі заваёўнік.

— На шчасце, сям'я мая зараз у Тураве! — не скрыў свае радасці перад татарскім военачальнікам Гладкі.

---

[1] Торкі — адно з плямён полаўцаў.

[2] Урусуты — так звалі татары рускіх.

— Мы даруем жыццё сем'ям заможных, калі яны не змагаюцца з намі! — сказаў Субудай.— Нам, напрыклад, патрэбны купцы, калі яны згодны нам памагаць не адно толькі ў гандлі... Вам, купцам, добра вядомы дарогі...

Потым усміхнуўся і спытаўся:

— А цябе нашы нукеры[1] моцна пашарпалі?..

Гладкі зразумеў — Субудай хоча ведаць, што ў яго забралі татары.

— Узялі ўсё, што было ў доме!

— Не бядуй!.. Нажывеш куды больш, чым меў, калі нам паслужыш!

Субудай-Багатур спакусіў Парфена Гладкага тым, што, калі ён пакажа дарогі ў задняпроўскія княствы Тураўскае, Случаскае і Пінскае, а стуль у валынскую і галіцкую землі, яму будзе выдадзена пайдза[2] на права гандлю па ўсіх землях, падуладных Бату-хану, з захаваннем жыцця і маёмасці як уладара пайдзы і яго сям'і, так і слуг і работнікаў яго.

Гладкі за такую ўзнагароду згадзіўся памагчы татарам і адказаў Субудаю на ўсе яго пытанні пра моц іх гарадоў і ўзброеныя сілы князёў тураўскіх, случанскіх, пінскіх, валынскіх і галіцкіх.

Субудай-Багатур загадаў пісару напісаць ахоўную грамату для самога Гладкага, яго сям'і, слуг і работнікаў яго.

— А цяпер пагавары з Бурундаем, якога павядзеш у Тураў! Табе прынясуць ахоўную грамату — я загадаў!.. Памятай жа: выканаеш умову, пайдза будзе твая!..

І, адпусціўшы Гладкага, Субудай-Багатур пачаў абдумваць свой план, па якому тумэны[3] Бурундая і Місука-тайшы[4], здзейсніўшы паход на Тураў, Случаск і Пінск, павінны будуць выйсці ў тыл сілам валынскіх і галіцкіх князёў, калі на тых рушаць галоўныя сілы Бату-хана і Субудай-Багатура. Ён улічваў пры гэтым паводку на рэках, якая якраз пачалася, падумаў, што трэба найхутчэй закончыць заваяванне рускіх зямель, распачатае сёлета, трэба паспець атрымаць весткі з Каракорума, стаўкі Вялікага хана, каб перад паходам на багаты Захад падумаць і пра забеспячэнне тылу Залатой арды. Галоў-

---

[1] Нукеры — татарскія воіны-коннікі.

[2] Пайдза — залатая або срэбная дошчачка з імем Бату-хана і зарысам каня ці якога іншага звера.

[3] Тумэн — татарскі вайсковы аддзел у 10 000 нукераў.

[4] Як брат каханае жонкі Бату-хана Юлдус-хатун, Мусук зваўся тайша, што значыць царэвіч.

ным жа было, каб зрабіць усё своечасова. Свой жа план пра абходны паход Бурундая і Мусука-тайшы Субудай-Багатур паспеў ужо выказаць Бату-хану, і той даў на гэта сваю згоду. Яны тады пасмяяліся, чаму варта на гэтую справу вылучыць якраз тумэны Бурундуя і Мусука:

— Скупому старому і шчодраму маладому якраз будзе чым пажывіцца!.. Ну і іхнім нукерам не будзе крыўдна! — казаў Бату-хан свайму военачальніку...

Субудай-Багатур разлічыў, на што колькі патрэбна будзе часу. Выходзіла, што якраз праз два тыдні трэба ўжо будзе выступаць абодвум тумэнам у гэтую падарож. І ён тут жа загадаў паклікаць да сябе як Бурундая, гэтак і Мусука-тайшу, а таксама і старога Джэбэ-Багатура, выдатнага ветэрана ракі Калкі[1], што ўмела ашукаў урусутаў, з якімі ўпершыню татары тады сустрэліся.

Субудай-Багатур выказаў ім свой план паходу абодвух тумэнаў, адзначыў галоўную мэту — своечасова ўдарыць па ўрусутах, зайшоўшы ім у тыл пад Уладзімірам і Галічам. Бурундай павінен быў захапіць Мазыр і Тураў, дарогу яму пакажа ўрусуцкі купец Гладкі, а Мусук-тайша заваладае Случаскам і Пінескам, куды яго правядзе чалавек Гладкага.

Субудай-Багатур сказаў Мусуку:

— Бату-хан дае табе, тайша, у дарадчыкі пасівелага ў баях Джэбэ, славутага пераможніка ўрусутаў на рацэ Калцы. Ён добра ведае іх нораў і спосабы змагацца... Калі ж мы рушым на Захад і зробім і тыя далёкія землі сваімі даннікамі, Бату-хан, наш вялікі Джыхангір[2], даручыць якраз твайму, Мусук-тайша, тумэну пільнаваць яго асобу, бо ён пакладаецца на тваю ваяўнічую здатнасць, удаласць і адданасць тваіх людзей яму, вялікаму заваёўніку свету... Памятай жа пра гэта, тайша!..

На Тураў і Случаск!

І пакуль нукеры тумэнаў Бурундая і Мусука-тайшы сталі гатаваць у дарогу свае двухколыя арбы з баявым і харчовым прыпасам, прыгнаныя пад Любеч палонныя ўрусуты ў прыбярэжным лесе пачалі секчы лес на вялікія плыты-паромы для пераправы татараў праз Дняпро. Калі праз два дні к Любечу падышлі тумэны Бурундая і

---

[1] У 1223 годзе татары разбілі рускіх на рацэ Калка.
[2] Джыхангір — заваёўнік свету.

Мусука, сотні паромаў-плытоў былі ўжо гатовы, і аднае раніцы татары пераправіліся на правабярэжжа Дняпра і пацяклі ляснымі дарогамі — тумэн Бурундая на Мазыр, а тумэн Мусука на паўночны захад, на Случаск.

Аселішчы ўрусутаў па тутэйшых лясах, як па-за Дняпром, так і ў кірунку Прыпяці, былі хоць і мнагалюдныя, але рэдкія. Першыя дні татарам яшчэ ўдавалася застаць частку насельніцтва на месцы, але рабунак, гвалт над людзьмі, асабліва над жанчынамі і дзяўчатамі, спальванне хат і двароў, адбіранне жывёлы — усё гэта хутка стала вядома людзям, і чутка пра татарскае нашэсце ўжо на правабярэжжы Дняпра паляцела далёка.

Вось чаму з часам сёлы і лясныя сялібы абязлюдзелі: палешукі ратавалі свой скарб і прыпасы па лясах, у ямах і дуплах, адганялі глыбока ў чашчобу жывёлу, і татары заставалі толькі кінутых курэй або кошак з кацянятамі. І татары са злосцю пускалі з дымам хаты і будоўлі, лавілі курэй, забівалі старых і хворых, якія не здолелі кінуць родны кут.

Тумэн Бурундая хутка выбраўся на шырокі шлях, што вёў з Беларусі на Валынь. Мазырскі князь, пачуўшы пра набліжэнне татараў, пакінуў горад і ратаваўся ў Вруч. Гараджане абараняліся нядоўга. Пад Мазырам якраз крыжаваліся дарогі сухапутныя з рачною дарогаю, і таму ў горадзе Мазыры татары захапілі безліч усялякіх тавараў: шкуры, футра, палатно, тканіны шарсцяныя, воск, мёд, збожжа ўсякае і, што асабліва было патрэбна татарам,— проса і пшаніцу. Прыставіўшы да складаў з таварамі варту і паведаміўшы Субудай-Багатуру пра ладную здабычу, Бурундай, парадзіўшыся з Гладкім, накіраваўся далей на Захад.

Трэба адзначыць, што галоўная дарога на Тураў, як летам, так і зімою (на санях па лёдзе), была Прыпяць, але існавала і сухапутная дарога, лесам, якою карысталіся ў пару паводкі і калі рака яшчэ як след не замярзала. Прыходзілася і татарам карыстацца гэтаю дарогаю, хаця яна была і не надта зручная. Вось тут татары і пазналі ліха.

Як ні цяжка жылося тагачаснаму палешуку пад княжымі валасцямі і цівунамі, аднак нашэсце бязлітаснага ворага з'яднала тутэйшых урусутаў. Палешукі ладзілі завалы на дарогах: начамі чутна было, як яны секлі дрэвы, якія потым валілі ўпоперак дарогі. Завалы гэтыя рабіліся сумысля па месцах, дзе былі густыя зараслі і кусты ля дарогі, і калі татары пачыналі разбіраць завал, стрэлы лясных урусутаў забівалі ці ранілі нукераў. Раны

амаль заўсёды былі смяртэльныя, бо наканечнікі сваіх стрэл палешукі атручвалі змяіным ядам, ад якога татары не ведалі лекаў.

Урусут-здраднік Гладкі, баючыся, што яго руская вопратка прыцягне ўвагу палешукоў, ужо даўно пераапрануўся ў татарскую. Больш таго, ён пачаў нават падчарняць сваё аблічча, каб быць зусім падобным на татарына. Здраднік вельмі ўзрадаваўся, калі ў адным сяле ў каморы аднае хаты ўбачыў стары сцягай[1]. Ён тут жа апрануў яго на сябе і адразу паспакайнеў.

Нукеры першы час смяяліся з яго баязлівасці.

— Сам жа воўк, а баіцца сваіх! — казалі пра яго, аднак жа, пазнаўшы на сабе сілу ляснога няўлоўнага ворага, усё менш смяяліся з Гладкага.

Усё больш хмурыўся Бурундай, заслухоўваючы сваіх тысяцкіх аб стратах людзей і коней за мінулы дзень. Але калі на пераправе праз прыток Прыпяці Птыч пакалечылася безліч коней, бо ў дно тутэйшага броду былі забіты сотні вострых дубовых калкоў, Бурундай склікаў нараду тысяцкіх і, не пачуўшы ад іх вартай парады, рашуча заявіў:

— Мы занадта марудна ідзём наперад. Вораг паспявае наладзіць усё большую ад нас абарону!.. Вось мой загад: выступаць у паход золкам, канчаць падарож са змрокам. Пасіліць дазоры як у дарозе, так і на адпачынку!.. Броды наперад аглядаць і першымі пускаць абозы!.. Абвясціць нукерам, што я даю ім залаты за кожнага злоўленага ляснога ўрусута, а найбольш у гэтым паспеўшага ўзнагароджу яшчэ больш шчодра!..

Аднак і гэта мала што паправіла.

Паход тумэна Мусука-тайшы быў такі ж марудны і трудны, як і Бурундая. Лясныя ўрусуты пакідалі свае аселішчы, забіралі з сабою дабро і запас харчавання, хавалі гавяду ў лесе. Калі першыя дні не было нападаў на татараў, то з часам урусуты смялей і больш упарта змагаліся з ворагам. Як і Бурундай, Мусук быў бяссільны супраць гаспадароў лесу: яны былі няўлоўныя, нападалі нечакана і знікалі бясследна. У пакінутым жытле рэдка трапляліся харчовыя запасы, і татарам прыходзілася карыстацца прыпасам, які везлі з сабою. Толькі праз тры тыдні тумэн Мусука выбраўся на шлях, які ішоў палямі, але тут сялібы, хаця і трапляліся часцей, былі бязлюдныя.

[1] Сцягай — куртка, у якой паміж верхам і падшыўкаю была туга набіта кудзеля або пакулле, каб затрымліваць стралу або піку ворага.

Татары помсціліся тым, што палілі ўрусуцкія сёлы, але напаткаць ворага і знішчыць яго не ўдавалася.

Тумэн Мусука-тайшы трапіў у пастку пасля пераправы праз Птыч. Тут дарога на значнай адлегласці ішла праз густы бор, і тутэйшыя ўрусуты загадзя назбіралі ляснога ламачча і, як толькі ўвесь тумэн уцёгся цалкам у лес, падпалілі сушняк спераду, ззаду і паабапал лясной дарогі.

Першыя ўзнялі трывогу татарскія коні: яны ведалі стэпавыя палы і страшэнную сілу агню... Як толькі агонь ахапіў сушняк і полымя пачало шугаць угору і запальваць галіны дрэў ды паваліў на дарогу густы дым, коні захраплі, пачалі шалець ад страху, не слухацца чалавека.

Высокае полымя, гарачыня з абодвух бакоў, дым, які забіваў дых.

К канцу шостага тыдня тумэн Мусука-тайшы дасягнуў нарэшце ракі Случы. На правым беразе яе татары ўбачылі на гары высокі тын і вежы дзядзінца-замка, а пры ім хаты і дамы пасада Случаска.

Мусук-тайша загадаў спыніцца станам на прасторным лузе ля ракі і даў людзям на адзін дзень адпачынак.

Случаск да прыходу татараў

Случчына здавён мела ўрадлівыя землі і таму рана, яшчэ з VI веку, стала густа заселенаю краінай. Рана таму ўзнік і яе горад Случаск, дзе сыходзіліся і з'язджаліся людзі дрыгавіцкага племені, каб мяняць паміж сабой здабыткі паляўнічага і рыбалоўнага промыслаў на збажыну, палатно, шарсцяныя тканіны і розныя вырабы з металу, гліны, дрэва.

Гадоў за дзесяць да татарскага нашэсця князь случаскі Андрэй быў госцем тураўскага князя Расціслава ў часе нарады князёў у Тураве аб супольным паходзе супроць ятвягаў.

Тады якраз князь Андрэй убачыў новы дзядзінец Турава, што высіўся на правым беразе Прыпяці, збудаваны тутэйшым выдатным будаўніком Івоняю Мурашом. Моц высокага дубовага тыну-сцяны, магутныя дубовыя ж вежы ўразілі князя Андрэя, і ён сказаў тураўскаму князю:

— Ну і цвярдыня ж цяпер тураўскі дзядзінец!.. І дзе ж толькі дубы такія здабыты для тыну!.. Што за вышыня, што за таўшчыня! Скажы шчыра, браце-гаспадару, мог бы ты мне даць падобнага дубу для случаскага дзядзінца?.. Прасі якую хочаш цану за такі тавар — не паскуплюся!..

— Што ж, княжа, згодзен!.. Знойдзем і для цябе не горшага дубу з правабярэжжа Прыпяці!..

І тут жа князь Андрэй прасіў князя Расціслава адпусціць на пабудову дзядзінца ў Случаску свайго майстра Івоню Мураша, на што таксама атрымаў згоду тураўскага князя.

На працягу двух гадоў плыты велізарных дубовых кражоў з паўдзённай Случы, прытоку Прыпяці, прыплывалі на паўночную Случ, а тым часам у Случаску ўжо рабіў Мураш.

Агледзеўшы старанна і абмераўшы замкавую гару, Мураш зазначыў князю Андрэю, што спад гары трэба зрабіць крутым, а тын паставіць з адступам ад краю не больш як на 8 локцяў, каб не даць магчымасці ворагу збірацца пад сцяною.

Калі спад гары ўсюды быў зроблен круты і абшыты знадворку каменем і дзярнінай, паставілі паўскрай гары знадворны тын, апускаючы на чатыры локці ўглыб счэсаныя з двух бакоў таўшчэзныя дваццацілокцевыя дубовыя ствалы, замацоўваючы іх жалезнымі скобамі. На адлегласці ў 8 локцяў быў пастаўлен другі тын з дубовых ствалоў, але меншай вышыні, а прастора паміж тынамі была забіта глінаю і каменнямі. Сцены замыкаліся за шасцю вежамі, дзве з якіх былі надбрамныя; вежы былі двухпавярховыя і асабліва ўмацаваныя, бо баранілі тоўстыя, дубовыя, акутыя жалезам і абабітыя медзянымі лістамі брамы і мост, які нанач на сваіх асобных палазах падсоўваўся пад браму. Гару з усіх бакоў атачаў Бычок, прыток Случы. Мураш пашырыў яго і паглыбіў, павысіў берагі. Ён урэгуляваў прыток вады ў Бычок з крыніц гары так, што цячэнне яго стала стромкім.

Чатыры гады вяліся ўсе гэтыя работы, затое люба было потым глядзець на дзядзінец, такім непрыступным ён выглядаў пасля перабудовы яго Мурашом. Князь шчодра аплаціў працу здатнага майстра і, апрача таго, падараваў яму срэбны коўш, па краі якога случаскі залатар выразаў даравальны надпіс: «Майстру Івоні Мурашу памяць ад князя Андрэя». Шчодрым баляваннем адсвяткавалі завяршэнне будовы дзядзінца: пілі ў князя брагу, моцны мёд, піва, елі закусь усялякую і пад хмелем, забываючы цяжкую на князя працу і крыўды частыя, славілі князя Андрэя, нібы дбайнага аб людзях свайго народа.

Праз два гады пасля гэтага дасяглі і да Случаска сумныя весткі, што знішчан татарамі Бату-хана «славны

град Кыев, мати городов руских» и «бысть скробь велика оттого по всей земле руской».

А яшчэ праз год «мунгулы Батыговы» зруйнавалі чарнігаўскую зямлю і следам дабіраліся да Турава і Случаска.

Князь пакідае Случаск

Як ні верыў князь Андрэй у моц свайго дзядзінца, аднак, падумаўшы, вырашыў, што лепш будзе, калі ён выправіцца з жонкаю і дзецьмі да свайго цесця ў Менск: стуль яны паклічуць усіх удзельных князёў злучыць разам сілы і ўдарыць на ворага.

Вось чаму, калі з Глуска прыскакаў ноччу з малой сваёй дружынаю малодшы брат князя Мікола (бо на тэрыторыю яго ўдзела ўвайшлі ўжо татары), князь Андрэй наступнай раніцаю аддаў загад пра ад'езд сям'і са Случаска ў Менск. Казну, «злато, сребро и узорочье всякое» з царградскае парчы і камкі, «козно всякое», футры і суконную вопратку, паклаўшы ўсё гэта ў скураныя мяхі-валізы, натарочылі на дужых коней, а княгіню з дзецьмі, пасадзіўшы ў двухколыя каламажкі, князь Андрэй з братам, яго дружынаю і сваёю старшаю дружынаю выправіў у дарогу. Па дарозе ў Менск ён наважыў адведаць сярэдняга брата Яўстрата, удзельніка клечаскага, і таксама з ім і яго сям'ёю і дружынаю ехаць разам да цесця.

За сябе ён пакідаў у Случаску свайго ўлюбёнца ваяводу Звеніслава Пуцяту, даўшы яму сваю малодшую дружыну ў 150 вояў, 50 лучнікаў з самастрэламі ды каля трохсот сваіх лоўчых і паляўнічых. Гэта былі ўсё дужыя людзі, смелыя, спрытныя, якія сваёю снасцю, стралою, паляўнічаю сякераю ці рагацінаю здабывалі князю глушцоў, цецерукоў, гусей і качак, казуляў, клалі сахатага, тура і зубра, не кажучы пра ваўка, лісу, рысь і самога гаспадара лесу — мядзведзя.

Князь сказаў пра іх старому ваяводу:

— Любы з іх будзе добра валодаць зброяй, а яе ў маіх клецях пад харомамі хопіць і на іх, і на ахвочых людзей з пасадскіх рамеснікаў, ды і на дваровых халопаў... Даручы Ждану Дубраве і Зубу, лепшым з малодшай дружыны, навучыць гэтых людзей, і будзеш мець добрых абаронцаў дзядзінца!..

Развітаўшыся з Пуцятаю, князь сеў на каня і, у суправаджэнні трох дружыннікаў, паспяшаў дагнаць сям'ю.

Калі князь праязджаў плошчу пасада, яго абступілі пасадскія людзі. Князь затрымаў каня і сказаў да людзей:

— Еду, людзі мае, каб з дапамогай князя-цесця, сваіх і яго ўдзельных, а можа, і Полацка, і Віцьбеска, ударыць на татараў і прагнаць іх ад нас!.. Пакідаю за сябе ваяводаю вядомага вам Пуцяту і абаронныя сілы... Дзядзінец наш моцны, і за яго сценамі, укрыўшы свае сем'і і маёмасць і адбіваючы ворага, вы здолееце дачакацца падыходу нашых сіл!.. Зброі ў нас тут хопіць, харчу — на паўгода, а таму ўсе, хто хоча перамогі над ворагам, ідзіце да ваяводы — ён дасць зброю і назначыць, дзе стаяць на абарону сцен дзядзінца... Будзьце ж дружнымі, стойце як адзін супроць ворага, і тады мы яго пераможам.

Зараз жа пасля ад'езду князя ў дзядзінец пачалі заходзіць і заязджаць заможныя сем'і і ўсе іншыя пасадскія людзі. Пуцята сам размяшчаў людзей: на вуліцах дзядзінца, у княжацкім садзе, у цвінтары сабора Прачыстае. Двор княжацкі стаў месцам, дзе лоўчых і паляўнічых, а таксама ахвочых людзей з пасадскіх рамеснікаў і дваровых халопаў навучалі, як валодаць зброяй. А іх было звыш васьмісот мужчын, што вельмі ўсцешыла старога ваяводу. Жанчынам тых сямей, з якіх былі гэтыя дабравольцы, ён выдаў на шыццё сцягоў грубага палатна, суравыя ніткі і пакулле. Калі праз пяць дзён падышлі татары, пасад ужо апусцеў.

Аблога Случаска

Разбіўшы стан, татары арбамі свайго абозу абгарадзілі яго, пакінуўшы тры шырокія выхады; на сярэдзіне стана паставілі багатыя шатры Мусук-тайшы і Джэбэ-Багатура, а вакол іх — лямцавыя шатры — буданы тысяцкіх. Вароты-выхады са стана і ўся лінія арбаў ахоўваліся моцнаю вартай.

Уздоўж ракі, дзе бераг парос кустамі, паставілі яны конавязлі нукераў. Бераг ракі, заняты конямі, татары таксама забяспечылі належнаю вартаю.

Задымелі кастры, але ўжо не бараніна сыціла татараў: узятых з сабою ў паход авечак яны даўно з'елі. Смажылі цяпер на вуголлях каніну... Хмельнага піва нукерам даўно ўжо не давалі, а бузу[1] і моцны кумыс гатавалі і везлі ў запасе толькі для Мусука-тайшы, Джэбэ-Багатура і тысяцкіх. Пасля яды і сну са стана выехалі пяцьсот нукераў

[1] Буза — хмельнае пітво, згатаванае з проса.

(па 50 чалавек ад кожнай тысячы тумэна) для агляду і рабавання пасада ўрусутаў, а сам Мусук-тайша з Джэбэ-Багатурам, трыма тысяцкімі і сотняю нукераў аховы паехалі аглядаць дзядзінец.

Моўчкі, усё больш засмучаючыся ў душы, паглядваў Мусук-тайша на дзядзінец Случаска, аб'язджаючы яго вакол, уздоўж Бычка. Ды і як было не хвалявацца: шырокі і глыбокі роў з вадою, круты схіл гары, па якім нялёгка будзе ўзнімацца да сцяны, сама вышыня гары не менш, як калі б чатырох коннікаў паставіць аднаго на другога... А там яшчэ вышыня сцяны больш чым у тры чалавечыя росты!...

— Цэ-цэ-цэ! — пацмокаў языком са злосці Мусук-тайша.— Праклятыя ўрусуты!.. Збудавалі гэткую моцную драўляную крэпасць! Шкада, што я не ўзяў з сабою хоць адну са сценабітных машын, якія прыдуманы ў дзяржаве Юань[1] і былі пабудаваны майстрам з Ханбалыка[2] перад паходам на ўрусутаў... Які моцны ні быў Кыяў, аднак разбілі ж мы імі яго сцены і брамы!..

Перавёў вочы на Джэбэ: на пахмурным твары былі ледзь не зажмураныя зусім шчылінкі вачэй старога ваякі...

Мусук-тайша параўняўся з ім.

— Джэбэ-Багатур, што скажаш?!

— Што ж, гэтыя ўрусуты за дваццаць гадоў пасля Калкі навучыліся ваяваць з намі, толькі хаваючыся па лясах ды за высокімі, як вось гэтыя, сценамі!..

— Шкада, што з намі няма ніводнай з юаньскіх машын, а то мы заўтра ўжо адчынілі б сабе іх дзверы!..

— Прыйдзецца выкурыць іх,— сказаў Мусук-тайша,— як восаў, дымам.

— Драўлянае ўсё добра гарыць,— зазначыў Джэбэ.— Ну, а тады, перадушыўшы выгнаных восаў, пасмакуем і іх мёду!.. Бачыў, якіх красунь набралі ў Кыеве па дамах урусуцкіх баяр і заможных купцоў? Нават сам Джыхангір Бату-хан займеў сабе дзвюх дзяўчат!..— Стары ваяка засмяяўся.

— Ну, тут, у лясных урусутаў, не думаю, каб магла вырасці якая прыгожка! — сказаў Мусук і падумаў: «А калі і знойдзецца такая, я аддам яе ў служанкі маёй Джаніль!..»

Тысяцкія ехалі ззаду моўчкі.

Мусук-тайша, вярнуўшыся з аб'езду, склікаў усіх тысяцкіх да сябе на нараду.

---

[1] Так зваўся тады заваяваны татарамі паўночны Кітай.

[2] Ханбалык — тагачасны Пекін, сталіца Юаня.

Няўдалая хітрасць

Першую ноч пад Случаскам татарскі стан адпачываў чуйна, хаця расстаўленая варта была моцнаю. У шатры Джэбэ доўга гарэў каганец і здраднік-урусут пад дыктоўку тлумача пісаў ліст да абаронцаў дзядзінца. Урусут чытаў тлумачу тое, што ён напісаў, і, хаця тлумач бачыў, што ўрусут не так пераклаў выхваленні Джэбэ, але, баючыся гневу яго, запэўніваў старога, што напісана так, як хацеў Джэбэ-Багатур.

Раніцаю, калі татарскі стан прачнуўся і нукеры паснедалі, урусут-пісар з татарскім сотнікам і пяццю коннікамі накіраваліся да галоўнай надбрамнай вежы, наблізіліся на адлегласць, пры якой іх не магла б дастаць страла ўрусутаў, памахалі бунчуком і, падвесіўшы ліст на тычку, уткнутую ў зямлю, вярнуліся ў стан.

У лісце пісалася, што слаўны Мусук-тайша, сваяк заваёўніка свету Бату-хана, абяцае захаваць жыццё і маёмасць усім урусутам, што знаходзяцца ў дзядзінцы, калі яны спыняць змаганне і згодзяцца аддаць дзесяціну са свайго дастатку як першую сваю даніну, якую потым яны павінны будуць плаціць штогод баскакам[1] Бату-хана.

Адказ на гэты ліст Мусук-тайша згодзен быў чакаць да раніцы наступнага дня.

Атрымаўшы ліст татараў, ваявода Пуцята паклікаў да сябе на нараду епіскапа Сімеона, найбольш пачэсных і старых купцоў ды заможных гаспадароў майстэрань з пасад Случаска, а таксама ўзначальнікаў малодшай дружыны, лучнікаў і добраахвотнікаў.

Некаторыя са старых купцоў і заможных гаспадароў-рамеснікаў спрабавалі гаварыць, ці не лепш было б паладзіць з татарамі, але ім напомнілі вераломства татараў у 1223 годзе. Усе пасля гэтага аднагалосна згадзіліся, што трэба стаяць насмерць.

І таму прышэльцам далі на іх ліст кароткі адказ: «Добра ведаем ваша вераломства і таму будзем абараняцца!»

Атрымаўшы такі адказ, Мусук-тайша сказаў свайму дарадчыку:

— Бачыш, Джэбэ-Багатур, як урусуты добра цябе памятаюць па бойцы на рацэ Калцы!

---

[1] Баскакі — збіральнікі даніны.

Штурм дзядзінца

Нарада Мусука-тайшы з Джэбэ-Багатурам і тысяцкімі перад штурмам была кароткаю: сто пяцьдзесят лепшых лучнікаў на трох месцах па беразе Бычка будуць пасылаць у крэпасць агонь, ім памогуць нукеры, якія будуць падаваць стрэлы з агнём, а кожны стралок будзе прыкрыт шчытамі двух нукераў.

Зараз жа пасля нарады тры тысячы нукераў былі пасланы ў лес рыхтаваць драбіны для сцен і невялікія лёскі, каб хутка ўзнімацца па гары, а таксама рыхтаваць вязкі галля, ламачча і сушняку, каб заваліць пратоку Бычка. Да паўдня татары прынеслі на сабе і прывезлі на конях безліч драбін, лёсак і вязанак.

Абаронцы дзядзінца са сцен і вежаў добра бачылі ўсе гэтыя прыгатаванні да штурму. Бачылі, што татары абмотваюць канцы стрэл кудзеляю і акунаюць іх у бочку са смалою, точаць дзіды, мячы, кінжалы і крывыя шаблі.

У абед падрыхтоўка заціхла. Татары елі хлёбава і плоў з канінаю, але не пілі ні кроплі бузы, якую выдалі з запасу патроху толькі сотнікам, кумыс жа далі адно тысяцкім ды абодвум узначальнікам паходу.

Адпачынак пасля абеду быў кароткі. Кожны думаў пра пакінутыя на Чарнігаўшчыне ў вялікім абозе арбы са сваімі сем'ямі, пра родных і прыяцеляў, бо чакалі лютага штурму, а ён нёс каму смерць, каму калецтва.

Абаронцам дзядзінца было таксама не да адпачынку. Ваявода Пуцята не злазіў з вежы, сочачы за станам ворага. Ён размеркаваў сілы па сценах і вежах, згуртаваў у належных месцах запас людзей для замены забітых ці параненых і для падтрымання абаронцаў у часе найбольшага націску ворага. Вылучаны былі сілы з пажылых людзей і хлопцаў-падлеткаў для барацьбы з агнём. Такая ж моладзь, пераважна жанчыны, прызначаны былі памагаць лекарам і лекаркам перавязваць раны, адносіць параненых са сцен і вежаў.

Прыгатаваны былі ў катлах кіпень і гарачая смала, каменні, калоды, бярвенні, жэрдкі, каб адкідаць драбіны. Абаронцы стаялі за зубцамі тыну з дзідамі, рагацінамі, бердышамі, з баявымі сякерамі, мячамі, а лучнікі са сваімі самастрэламі, набытымі князем Андрэем у Полацку. Гэта была навінка, зусім невядомая татарам, якія карысталіся звыклым лукам. Тое, што лук самастрэла быў прымацаваны на канцы нядоўгага ложа з прыкладам, дазваляла пускаць стрэлы трапна. Страла на гэтых самастрэлах была

кароткаю, жалезнаю, з загартаваным канцом. Лук на самастрэлах быў таксама сталёвы, цеціва нацягвалася не рукою, а маленькім калаўроцікам і зашчэплівалася за своеасаблівы курок. Паклаўшы стралу на латачок ложа і ўпёршы прыклад у плячо, стралок цэліўся і спускаў курок. Цеціва гнала стралу і пасылала яе ў цэль з такою сілаю, што тая прабівала шчыты, панцыры, ватныя сцягаі, вывезеныя татарамі з Юаня, працінала наскрозь чалавека, калі яго грудзі не мелі ніякай брані. Страла з самастрэла ляцела з гудам, біла трапна, раніла цяжка.

Абаронцы дзядзінца ўскладалі вялікую надзею на гэтую невядомую татарам зброю. Вось чаму стары ваяка Пуцята, лічачы, што трэба мець як мага больш стрэлаў да полацкай зброі, загадаў дзесяці кавалям стаць на выраб іх, хаця некалькі тысяч запасных стрэл былі знойдзены ў княжацкіх клецях пад харомамі.

...Са свайго шатра выйшаў узброены Джэбэ-Багатур і накіраваўся да Мусука-тайшы, а праз некалькі хвілін выйшлі яны абодва, паклікалі тысяцкіх, аддалі ім загады, і зараз жа па ўсім стане ўдарылі тулумбасы і барабаны, зараўлі рагі, і стан заварушыўся, як той мурашнік: забегалі нукеры, узбройваючыся і беручы з сабою драбіны, лёскі, вязкі, рушылі пад дзядзінец.

Расстаўленыя ў трох месцах паўтараста лепшых татарскіх лучнікаў са сваімі абаронцамі і падавальшчыкамі запаленых стрэл пачалі абстрэл дзядзінца агнём.

Але калі случаскія лучнікі пусцілі свае першыя жалезныя стрэлы, сярод татараў пачалася паніка: кожная страла або цяжка раніла самога лучніка, або, прабіўшы шчыт, раніла тых нукераў, што прыкрывалі яго. Праз некаторы час татары пакінулі бераг Бычка.

І Мусук-тайша і Джэбэ-Багатур чакалі, што абстрэл агнём дзядзінца дазволіць пачынаць штурм. Але час ішоў, і ўжо тысячы стрэл з агнём былі кінуты на дзядзінец, а дыму так і не відаць. Між тым вестка пра кароткія ўрусуцкія стрэлы, ад якіх не беражэ ні шчыт, ні ватны юаньскі сцягай, дайшла да нукераў. Са штурмам далей цягнуць нельга было. І таму Мусук-тайша аддаў загад спыніць абстрэл дзядзінца агнём ды пачынаць штурм.

Забілі зноў барабаны, завылі рагі татарскія, і ў трох месцах да берага Бычка рынуліся нукеры са сваімі вязанкамі галля, ламачча, пачалі гаціць імі пратоку. Аднак са сцен не загула ніводная страла ўрусутаў. І гэта надало нукерам смеласці.

Ваявода Пуцята павялічыў колькасць абаронцаў на

відавочных ужо месцах штурму і аддаў загад лучнікам з самастрэламі выбіваць цяпер пераважна татарскіх сотнікаў ды тых нукераў, якія будуць узнімацца на сцены.

Як толькі пераходы на гацях праз пратоку былі гатовы, пабеглі па іх нукеры з доўгімі драбінамі і лёскамі. Кінуўшы іх на круты схіл гары, яны пачалі па іх узнімацца пад сцены. Лезлі, трымаючыся за лёскі або драбіны, закінуўшы шчыты сабе на спіну. І вось цяпер загулі ўрусуцкія стрэлы.

Крышыліся драбіны, ляцелі ўніз забітыя, пакалечаныя і параненыя нукеры. Замест іх новыя хвалі нукераў ставілі драбіны і лезлі ўпарта наверх. Абаронцы ж, даўшы татарам узняцца вышэй, падчэплівалі іх драбіны жэрдкамі і адкідалі ад сцяны.

Кінутыя ў бой новыя сотні нукераў прымасцілі новыя драбіны або паднялі ўцалелыя, што валяліся ля сцен. Трымаючы ў зубах кінжалы, крывыя шаблі, падбадзёрваючы адзін другога крыкамі, яны раз'юшана лезлі ўперад і ў некаторых месцах паўзбіраліся ўжо на сцяну... І тут сустракаліся грудзі на грудзі з абаронцамі, якія біліся з імі бердышамі, баявымі сякерамі, дзідамі, рагацінамі, мячамі...

Грукат татарскіх барабаншчыкаў, гул іхніх рагоў, крыкі падбадзёрвання, лаянка і праклёны, стогны пакалечаных і параненых поўнілі наваколле.

Каб падтрымаць дух абаронцаў дзядзінца, епіскап Сімеон загадаў званіць у вялікі звон сабора.

Наступ татараў усё ўзмацняўся, але абаронцы стаялі мужна. Параненых і стомленых тут жа падменьвалі прысланай ваяводам падмогай. Ён з вежы наглядаў за боем і бачыў, дзе слабела абарона.

Спадала гарачыня дня, усё больш слабеў націск татараў, хутка ўжо нельга было прыставіць да сцен драбіны — так завалена была зямля бярвеннямі, каменнямі, забітымі і параненымі татарамі.

Усё больш сумным рабіўся твар старога Джэбэ. Ён бачыў горы трупаў і бясконцы паток параненых нукераў, якія брылі назад ад сцен, прыгнечаныя.

Джэбэ адшукаў Мусука-тайшу.

— Не чакаў я такое абароны, тайша! Праклятыя — іх тут безліч!.. Прыйдзецца спыніць штурм. Знойдзем іншы спосаб перамагчы іх!..

— Я думаю тое ж самае! Ад майго імя аддай загад! — адказаў яму Мусук і паехаў у стан.

Увайшоўшы ў шацёр, ён загадаў наклікаць да сябе

Джэбэ, як толькі той вернецца, і запатрабаваў падаць сабе найбольш моцнага кумысу.

Тым часам Джэбэ, калі спыніўся бой, паслаў да абаронцаў парламенцёра, каб урусуты далі магчымасць прыбраць з-пад сцен забітых нукераў і тых параненых, што не мелі сілы самі выбрацца адтуль.

Пуцята згадзіўся, але пры ўмове, што татары пасля гэтага расчысцяць пратоку ад сваіх вязанак і не будуць перашкаджаць урусутам прыбраць тое, што было скінута са сцен. Джэбэ прыняў гэтыя ўмовы і загадаў тысяцкім расчысціць пратоку ад гацей. Заадно ён загадаў скласці ля стана кастрышчы з бярвенняў і пакласці на іх вынесеныя з-пад Бычка трупы. Заўтра раніцай іх спаляць. Тысяцкія павінны зараз жа высветліць страты сваіх людзей і паведаміць яму пра гэта дакладна.

Юаньская машына здабудзе перамогу

Па загаду Джэбэ з'явіўся каваль Маома.

— Як машына? — спытаўся Джэбэ.

— Будан на калёсах гатоў... Толькі як быць з бервяном, якім б'юць?.. Ці вытрывае? Жалезнай галавы, каб паставіць спераду, няма,— сказаў Маома.

— Скажы, Маома, кузні ўрусутаў цэлыя? — спытаўся стары.

— Некаторыя цэлыя.

— Адшукай у іх самае вялікае кавадла... Забі яго ў бервяно, і машына будзе гатова! — знайшоў выхад Джэбэ.— Ідзі!

Як толькі Маома пакінуў шацёр, абодва начальнікі павесялелі і тут жа вырашылі біць не сцяну, а ўваходную браму дзядзінца, акутую медзянымі лістамі. «Адчынім сабе самі дзверы!» — думаў кожны з іх.

На другі дзень пасля штурму, раніцаю, татары прыгатаваліся паліць трупы загінуўшых нукераў. Са сцен і вежаў урусуты бачылі, як перш чым запаліць кастрышчы, некалькі татарскіх шаманаў пачалі сваё камланне[1]. Калі ж шаманы забегалі вакол кастрышчаў і, пагражальна гудучы пальцам па бубне, каб прагнаць духаў урусутаў, якія зараз нібы нападалі на душы памёршых ваякаў, татарскія нукеры ўзнялі такі грукат у свае шчыты, тулум-

[1] Камланне — заклінанне варожых духаў пад гукі вялікага бубна.

басы і барабаны, што можна было падумаць, нібыта яны рыхтуюцца да новага штурму.

Шаманы падпалілі кастрышчы.

Сухое дрэва, нацяганае з будынкаў урусутаў, гарэла вельмі зырка, і праз нейкі час усё было скончана.

Яшчэ праз дзень была гатова і юаньская машына. Каб бервяно дубовае не нашчапалася, месца, куды ўставілі кавадла, акавалі трыма абручамі.

Ноччу татары завалілі пратоку бярвеннямі да самага нізу брамы і ўскацілі на гэтае ўзмосце будан юаньскай машыны.

Раніцай, як толькі ўзяліся татары тараніць браму, абаронцы дзядзінца пачалі паліваць машыну палаючаю смалою... Праўда, сырыя скуры на даху будана першую пару самі не гарэлі, але неўзабаве загарэліся ўсё ж бярвенні ўзмосця, потым рэдкая смала зацякала па шчылінах у самы будан, і ён пачаў таксама гарэць. Дым напаўняў будан сценабітнай машыны, і нукеры задыхаліся ад яго і кідалі працу.

Ваявода тым часам загадаў набіць мяшкі з-пад збожжа пяском і ў тры рады заваліць імі браму ды ўваход пад брамную вежу, а каваляам загадаў рабіць новыя вароты, каб затрымаць татараў, калі яны ўварвуцца ў дзядзінец. Насупроць новай скразной брамы пачалі рабіць высокі тын з байніцамі для лучнікаў. Епіскап Сімеон, дазнаўшыся, што трэба будаваць вароты, запрапанаваў зняць скразныя вароты ў саборы і надтачыць імі вайсковыя. Праз двое сутак новая брама была ўжо павешана і зачынена моцнымі заваламі. А яшчэ праз суткі насупроць новых варот на некаторай адлегласці кончылі ставіць новы тын з байніцамі.

Пуцята разумеў, што акутая брама не вечная і што яна можа не затрымаць ворага надоўга. Паклікаўшы да сябе саборнага пратапопа, ён прадыктаваў яму ліст да князя Андрэя. Грунтоўна і дакладна пераказаў, што зроблена для самаабароны. Дадаў усё ж, што толькі дапамога звонку можа перашкодзіць татарам дабіцца свайго.

Ліст да князя павінен быў адвезці сын ваяводы. Ноччу сын Пуцяты з двума дружыннікамі спусціўся ў падземны лёх, які хутка вывеў іх у лясісты яр да хаты лесніка, што у патайным месцы трымаў для ганцоў коней. Адсюль гэтыя трое пасланцоў ваяводы і памчаліся з лістом у Менск.

Між тым татары білі ды білі таранам у браму. Як ні моцна была яна акута жалезам і меддзю, але сотні ўдараў прымусілі крышыцца тоўстыя дубовыя дошкі. Завесы, на

якіх трымалася брама, пачалі выходзіць з тоўстых шулаў, і нарэшце татарам удалося зрабіць першы пралом. Радасныя крыкі разлягліся ў стане нукераў. Але за праломам былі мяшкі з пяском, яны падпіралі дубовую акутую браму. Выцягнуць мяшкі з пяском было немагчыма і таму, што быў замалы яшчэ пралом, і таму, што іншыя мяшкі ціснулі зверху. Пачалі распорваць мяшкі і высыпаць з іх пясок.

Цяпер трэба было чакаць, што татары праз колькі дзён змогуць уварвацца ў Случаск.

Сумна стала на душы ў ваяводы. Стомлены бяссоннымі начамі і бясконцаю хадзьбою то на вежу, то на сцены, Пуцята прысеў адной раніцаю пад клёнам ля сабора, каб адпачыць. Заўважыў, што да яго ідзе маладая стройная жанчына. Падышоўшы, яна ветліва пакланілася і сказала:

— Я да цябе, баярын-ваявода!

— Хто такая і што скажаш, галубка? — спытаў Пуцята.

— Я Настася, жонка Лаўрына Мякоты, аднаго з лучнікаў князя. Ведаю ад мужа, што хутка абаронцы зноў стануць біцца насмерць з татарамі... Грукат праклятай татарскай машыны пасяліў у душах усіх вялікі сум, пазбавіў усіх сну і адпачынку. Татараў безліч, а нашых абаронцаў колькі ўбавілася!.. А колькі ёсць яшчэ мужчын і юнакоў, што зусім не ўдзельнічаюць у абароне!.. Баярын-ваявода, а што каб склікаць іх ды растлумачыць ім, што рыхтуюць татары, калі здолеюць нас! Трэба растлумачыць ім, што дружнаю абаронаю мы можам адбіцца ад ворага!.. Баярын-ваявода! Скажу за сябе і жанчын-мацярэй: калі будзе на тое патрэба, мы станем побач з мужам і братам, каб не паддацца лютаму ворагу!.. Бо лепш смерць, чым здзек і няволя!

Ваявода пры апошніх словах Настасі ўзняўся са свайго месца, падышоў да яе, абняў і, пацалаваўшы ў чало, сказаў:

— Уцешыла ты мяне, галубка Настася! Добрую думку падала мне!.. Зараз жа склічу няўзброеных мужчын!.. Прыходзь і ты з аднамыснымі з табою жанчынамі на гэты сход, скажы і ім сваё гарачае слова!

Настася Мякота пакланілся яму і пайшла, а Пуцята адразу паслаў склікаць на сход тых, хто яшчэ не стаў у рады абаронцаў дзядзінца. Праз нейкі час плошча перад саборам гула ад людзей. На шырокім ганку стаяў ваявода з узначальнікамі княжай дружыны, лучнікаў, былых

княжых лоўчых і паляўнічых ды добраахвотнікаў з пасадскіх рамеснікаў.

Настася Мякота сказала да людзей:

— Калі ж мой муж, лучнік Мякота, упадзе забітым ці параненым, я падніму яго самастрэл, каб біць з яго, як і ён, ворагаў. А бачыце, колькі нас, жанчын, гатовых на гэта! Станем усе як адзін на гэты апошні бой!.. Давайце і нам зброю!..

Ваявода назваў тых дружыннікаў, якія ўзначаляць новых добраахвотнікаў, навучаць іх валодаць зброяй. Тут жа са сходу ўсе мужчыны пайшлі на княжы двор, дзе ім выдалі сцягі, шаломы і зброю.

А між тым у татараў зноў загарэлася машына, і гэта зноў затрымала іх, хаця ўсё было гатова для штурму сцен, толькі на гэты раз у іншым месцы. Пуцята заўважыў, што татары аблюбоўваюць новае месца, дзе Бычок упадае ў Случ, каб прымусіць абаронцаў падзяліць свае сілы паміж двума галоўнымі пунктамі абароны і тым аслабіць іх. Але ваявода ўсе свае сілы сабраў ля межаў галоўных ударах татараў.

Прайшло яшчэ трое сутак. Новая машына паспела пашырыць пралом. Пасля поўдня Мусук-тайша і Джэбэ-Багатур аддалі загад пра агульны штурм.

Апошні бой і збавенне

Мусук-тайша на штурм вежы кінуў лепшыя свае сілы. Калі нукеры рынуліся праз пралом у вежу, лучнікі з самастрэлаў праз байніцы ў сценах і ў столі сустрэлі іх гібельнымі стрэламі. Калі хто і дабягаў да скразных варот, дык там іх даставалі лучнікі як з самастрэлаў, так і з простых лукаў.

Як толькі Мусук-тайша даведаўся пра новую затрымку, дык загадаў укаціць юаньскую мышыну ў вежу і разбіць вароты. Машыну падкацілі, але таран адно толькі выгнуў шыны варот. Тады тысяцкі, які вёў сваіх людзей у гэты бой, загадаў секчы выгнутыя шыны сякерамі. Нягледзячы на тое, што пры гэтай рабоце гінулі дзесяткі нукераў, усё ж удалося прарваць скразныя вароты. Вораг рынуўся да тыну. Пад хмараю стрэл урусутаў нукеры падалі ля тыну цэлымі гурбамі. А новыя ўсё лезлі і лезлі.

Сышліся тады ўжо біцца ўрукапашную. Мусук-тайша, лічачы, што надышоў рашучы момант, кінуў у вежу яшчэ тысячу нукераў... І ў гэтую якраз пару ззаду абаронцаў

нечакана з'явіліся жанчыны з малымі дзецьмі на руках, на чале з Настасяй Мякотай. Настася ўзняла свайго малога хлопчыка і закрычала звонкім голасам:

— Стойце нярушна, родныя: вы ж бароніце родны дом і свае сем'і! Біцеся ж смела, мужы і браты!.. У імя вось іх, нашых дзетак, пераможам ворага!.. Ганіце прэч праклятых!

Азірнуліся абаронцы, убачылі дзетак на руках сваіх жонак і сясцёр і з крыкам: «Бі іх, гадаў! Нішчы ворагаў!..» рынуліся з новаю сілаю на татараў.

Дарэмна Мусук-тайша спрабаваў затрымаць сваіх воінаў: тыя, ахопленыя панікаю, беглі, крычучы:

— Ратуйцеся, урусуты заманілі нас у шайтанаву пастку!..

Мусук-тайша злаваўся, лаяўся, крычаў, пагражаў сваім нукерам, нават біў сваёю нагайкаю тых, што ўцякалі, але нічога не памагала...

Так бясслаўна скончыўся для заваёўнікаў гэты дзень. Увесь вечар і ноч брылі і паўзлі з-пад случаскага дзядзінца параненыя і пакалечаныя пры штурме нукеры.

А на раніцу Мусук-тайша аддаў загад пра далейшы паход тумэна на Захад. Па яго загаду нукеры падпалілі пасад Случаска, які зырка гарэў, бо стаяла вялікая суша. На гэты раз яны кінулі непахаванымі сваіх забітых воінаў, бо, як казалі шаманы, лепш было пакінуць у ахвяру ўрусуцкім злым духам загінуўшых, каб так адчапіцца ад гэтых варожых духаў.

1967

ПАДУАНСКІ СТУДЭНТ

Гістарычная драма. Урыўкі

Дзейныя асобы:

Францішак, ён жа Юры Скарына.
Лукаш Скарына — яго бацька.
Дамяніка Скарына — яго маці.
Тодар Сенька — прыяцель Скарыны.
Раман Лузга — полацкі хлопец.
Багдан Кіняк — татарын, рамеснік.
Яго работнік.
Кульва — полацкі радца.
Сябрын — полацкі лаўнік.
Янак Наскоўскі — студэнт з Польшчы.
Томашак — студэнт з Чэхіі.
Джавані Кастра — прафесар Падуанскага універсітэта.
Атэна — яго дачка.
Ізідора — іх гаспадыня.
Джаніна Тольфа — дачка гаспадара дома, у якім жыве Скарына.
Лючыя — яе сястра.
Даратэя — гаспадыня таго ж дома.
Флорыян Скварчэла — знаўца антычнага мастацтва.
Бэпа — італійскі юнак.
Майстар-шавец.
Мялецім — падмайстар.
Гараджанка з сынам.

Дзея 1. Абраз 1. Сыны вечавога места

Злева вуліца пераходзіць у «вечавы» пляц Полацка. Відна Сафія. Сярэдзіну сцэны займае ў разрэзе крама гандляра скурамі Лукаша Скарыны. Яна стаіць на рагу вуліцы, што выходзіць на пляц.

Справа да дома прымыкае двор. За агароджаю яго часткаю відна і сама вуліца. Двор мае пабудову, дзе складваюцца сырыя скуры, што скупляюцца гандляром.

Крама з прылаваю і паліцамі на сценах. На іх раскладзены стусы выробленых ужо скур.

Калі заслона паднята, ля прылавы стаяць і вядуць гаворку радцы і лаўнікі полацкія.

Лукаш. Ну што чуваць у Вільні?

Кульва. У Вільні ўсе вельмі засмучаны... Падумаць толькі! Маскве прыйшлося аддаць Дарагабуж і семнаццаць іншых гарадоў. Прастор зямель, як кажуць, на семдзесят валасцей!

Лукаш. Не шанцуе сынам нябожчыка Казіміра... Не памагло Аляксандру і тое, што ажаніўся на Галене...

Цесць маскоўскі ўвесь час сыпаў золата, падбіваў наша магнацтва — і дабіўся свайго...

Сябрын *(горача)*. Я заўсёды казаў і цяпер кажу... Як Казімір, так і абодва яго сыны толькі і думалі, каб пасіліць сваю ўладу... Ян-Альбрахт круціўся пад дудку італійскага гэтага дарадчыка Піліпа Калімаха, пакуль пад Лукаўцамі малдаўскі гаспадар не скруціў яму шыю... І наш Аляксандр са сваімі шаптунамі, з магнатамі ідзе па той жа дарожцы...

Кульва *(да яго)*. Ну, ты, Януш, вядомы хаўруснік шляхты!

Сябрын. А чаму б не так?.. Нельга мірыцца з тым, што і ў Кароне, і ў нас, на Літве, усёй дзяржавай кіруюць адно можнаўладцы... Хіба два гады назад у Мельніку не скруцілі яны князю-каралю моцненька рукі?

Кульва *(смеючыся)*. Па-мойму, лепш няхай статкам кіруюць дзесяць быкоў, чым калі ўсе бараны захочуць жыць сваім розумам ды пабрыдуць хто куды! Хе-хе-хе!..

Сябрын. Няўдалы прыклад! Тваімі вуснамі, Кульва, гаворыць прыхільнік магнацтва...

Лукаш *(перабіваючы іх)*. Нас гэта ўсё можа цікавіць толькі, наколькі нашаму Полацку прыйдзецца расхлёбваць завараную кашу... Што ні кажы ты пра Аляксандра, але ж мы ад яго атрымалі самаўправу свайго места па нямецкаму праву!

Сябрын. Атрымалі!.. Бо добра князю за гэта заплацілі!.. Хіба ж мала паклалі мы свайго золата ў паднесеную яму за прывілей скрынку ды і па-за скрынкай?!. Сам ты мала туды паклаў?

Лукаш *(смеючыся)*. Паклаў, канешне... Кажучы шчыра, за гэта варта было пакласці! Яно, браце, назад нам вернецца!

Кульва. Я скажу... Кіньма спрэчкі, Януш!.. Лепш, Лукаш, скажы, што чуваць у нас з Рыгаю...

Лукаш. Немчыны прывезлі шмат сукна і іншых тавараў... Як звычайна, агледзеўшы ўсё, мы спрабавалі бракаваць, каб знізіць цану... Але Ганза моцна трымаецца на сваім!.. Іхняе таварыства дамагаецца і ў гэтым годзе дазволу на беспасрэдны продаж часткі прывезенага тавару ў Віцебску ці Мінску або дробны продаж каму хоч тутака...

Кульва. А ваявода з войтам як трымаюцца?

Сябрын. Ваяводу, кажуць, падмаслілі ўжо, задарылі — той іхні бок трымае. Але войт цвёрды!

Лукаш. Гэта наш, свой чалавек... Да таго ж чым

дзешавей на гурт мы ў немчынаў тавары возьмем, то і ён нажыве, бо на ўсё Менскае ваяводства ён жа сукно дастаўляе...

Кульва. Добра! Ось трэба толькі нам на сырцы ды на хлебе з нямчынамі не прадзешавіць!

Лукаш. А віленцы як гандлююць?

Кульва. Што віленцы! Адны Онькавы, хоць бы ўзяць... Анупрэй, напрыклад, два месяцы таму самому каралю-князю пяць тысяч коп злотых у пазыку даў... І не дзіва: па прывілею госці віленскія маюць і нізкія мыты, і права дзе хоч гандляваць...

Лукаш. Ось бы нам гэтага дабіцца!

Уваходзіць з вуліцы Багдан Кіняк, татарын, што вырабляе саф'ян.

Кіняк. Здароў, Лукаш! *(Падыходзіць і вітаецца з гаспадаром.)*

Кульва. Ну, мы пойдзем! Бывай здароў! *(да Сябрына)* Разам?

Сябрын *(развітваецца са Скарынаю таксама)*. І я дамоў!

Лукаш. *(калі застаецца ўдвух з саф'яншчыкам)*. Што скажаш, Багдан?

Кіняк *(кладучы скурку чырвонага саф'яну на прылаву)*. Глядзі тавар!

Лукаш *(мнучы скуру і аглядаючы яе)*. Нічога! Колькі маеш?

Кіняк. Паўсот скуры!

Лукаш. Цана?

Кіняк. Увесь гурт пяць капы злот большы старая цана!

Лукаш *(углядаючыся яшчэ раз у скуру)*. Што ты, што ты! Хто дасць табе гэта! Да таго ж — мо і не ўсе такія дабротныя, як гэта...

Кіняк *(запаліўшыся)*. Лукаш! Мая ты знае... Мая праўда жыве!.. Мая Алах баязка...

Лукаш *(смеючыся)*. Твая Алах, мая бог... Дзве капы, больш я не згодзен!

Кіняк *(падумаўшы)*. Мая тры... Толькі чуў, Лукаш, давай мая грошы пазыка адна год...

Лукаш *(усміхаючыся)*. Багатым хочаш стаць!.. Колькі ж табе трэба?

Кіняк. Мая сырэц работнік большы хоча... Мая трэба сто коп злота!..

Лукаш. Сто?.. Шмат захацеў!.. Ну добра!.. Толькі праз год — сто трыццаць плаціш!

Кіняк. Твая бога, мая Алах!.. Лукаш, бяры сто дваццаць!

Лукаш. Смешны які ты! Людзі плацяць куды больш... Я толькі з цябе бяру столькі... Знаючы, што ты верны!

Кіняк *(б'ючы руку)*. Згода! Калі давай?

Лукаш. Заходзь пазней крыху! Сына зараз няма... Пісьмо на пазыку дасі, як ён прыйдзе... Тавар жа гані цяпер жа, а то ў мяне якраз саф'яну мала засталося!

Кіняк. Мая зара... Бывае здароў!

Выходзіць, але сустракае ў дзвярах жонку Скарыны, пакланіўшыся, прапускае яе ў краму і затым толькі выходзіць.

Дамяніка *(адказваючы на павітанне)*. Здароў, Багдан! *(да мужа)* Юркі ўсё яшчэ няма?

Лукаш. А ён даўно выйшаў з хаты?

Дамяніка. Ды чуць не ўслед за табою... Казаў, што зойдзе да Тодара Сенькі і разам з ім пойдуць да Гераніма... Той абяцаў даць нейкую кнігу, дзе аб чужых краях пішацца...

Лукаш. Ну што з хлопцам зробіш! Я ад яго помачы ў сваіх справах чакаў, а ён усё кніжкі ды рукапісы розныя чытае... Толькі і думае, што аб далейшай навуцы.

Дамяніка *(смеючыся)*. Я, знаеш, думала яго навярнуць да дзяўчат... З сабой у царкву брала... Паказвала яму Вольку Лузгаву ды войтаўну малодшую... хоць бы што!.. Я, кажа, матуля, жаніцца яшчэ не хачу... Мне самы век вучыцца далей!

Лукаш. Гляджу я на яго, знаеш, прыглядаюся — і ўсё больш упэўніваюся, што прыйдзецца хлопца ў яго ахвоце да навукі задаволіць... Будзем замест яго гадаваць Сцяпана, каб, вырасшы, мяне заступіў... А Юры! *(Махае рукой)*.

Уваходзіць майстар-шавец, а за ім услед багатая гараджанка з хлопчыкам.

Майстар. Добры дзень вам!

Лукаш. Дзень добры!

Майстар. Казліна ёсць?

Лукаш. Ёсць! *(Падае з паліцы некалькі скурак.)*

Гараджанка. Хай будзе ўслаўлены!

Лукаш і Дамяніка *(разам)*. На векі вякоў!

Гараджанка. *(Падышоўшы да прылавы.)* Ось сын прыслаў, каб яму канешне саф'янавыя боты пашыць!

Лукаш. Якраз маю добры свежы саф'ян... Проша паглядзець!

Гараджанка *(да сына)*. Ты якія хацеў бы: чырвоныя ці зялёныя мо?

Хлопчык. Чырвоныя, мамця, лепш!

Гараджанка. Дык адкройце ад гэтай, колькі на яго нагу патрэбна...

Лукаш. Я раджу вашай мосці ўзяць цалкам скуру... Дачунька пані, напэўна, убачыўшы ў брата абнову, і сабе папросіць...

Гараджанка. Пэўна ж! Колькі каштавацьме?

Лукаш. За гэты саф'ян я сам даражэй плаціў, але з талера дам вашай мосці шмат рэшты...

Гараджанка, выняўшы з торбачкі талер, падае яго гандляру, а пакуль той адлічвае рэшту, Дамяніка вядзе з паняй размову.

Дамяніка. Выбачайце, ваша мосць, але дазвольце запытаць, як ваша дачушка расце-гадуецца?

Гараджанка. Дзякую! Здарова, толькі вельмі балаўная яна ў нас!

Дамяніка. Ну як не балаваць дачушку, раз яна адна ў вас! Я б, здаецца, каб мела дачку, не знала б, як і нарадавацца!

Гараджанка. А пані майстрова хіба не мае дачкі?

Дамяніка. Трох сыноў мужу радзіла, але не блаславіў бог дачкою!

Гараджанка. Пані Лукашова яшчэ не ў такіх гадах, каб зарачыся!

Беручы рэшту, апускае яе, не лічачы, у торбачку і , атрымаўшы складзеную скурку, выходзіць.

Майстар (*адабраўшы тым часам некалькі скурак казліны)*. Гэтыя, гаспадар, за мною! Цана?

Лукаш. Былая... Не падаражэла...

Майстар. Зараз прынясу грошы! *(Выходзіць.)*

Лукаш. Вернемся да нашай размовы... Геранім мяне ўгаварыў паслаць Юрку за рубеж вучыцца... Я б згадзіўся, але ж прывілеем вечнай памяці Казіміра дазвол гэты дадзены адно шляхце, не нам, гражданам.

Падмайстар *(увайшоўшы, кланяецца гаспадыні)*. З Асвеі сырэц прывезлі! Тут складаць ці ў майстэрню на Палачанку пасладь?

Лукаш. Выйду зараз пагляджу, тады й дам загад. Заехалі ў двор ці на вуліцы?

Падмайстар. Ля брамы, пан майстар, стаяць!

Лукаш *(да жонкі)*. Пабудзь тут!

Пакуль Лукаш Скарына, выйшаўшы праз двор на вуліцу, аглядае сырэц, на вуліцы паказваюцца Юры Скарына з прыяцелем. Калі яны затрымліваюцца ля крамы, у іх вядзецца размова.

Р а м а н. Усё гэта глупства ад пачатку да канца! Што ты рабіцьмеш пасля таго, як скончыш там навуку?

Ю р ы. Як чалавек асвечаны, я заўсёды буду карысны паспольству!

Р а м а н. Але чым? Філязофіяю?

Ю р ы. Ёсць шмат яшчэ і другіх навук... Буду карысцен усімі маімі ведамі. Край наш і нават сам Полацак наш яшчэ так бедны людзьмі асвечанымі... Вазьмі, напрыклад, Гераніма Згеля... Ну ці шмат такіх мы маем людзей?

Р а м а н. Скажы на міласць! Геранім Згель! Ды ці гэты твой настаўнік і, як ты кажаш, светач Полацка хоць на кроплю ў чым карысцен нашаму месту?!. Сам ён ледва корміцца ад навучання дзяцей, гадамі карпее над рукапісамі, а каму ад усяго гэтага хоць крыху карысна?

Ю р ы. О, ты, Раман, не знаеш, які гэты светлы розум! Які гэта сапраўдны светач Полацка! Геранім адчыніў мне...

Р а м а н. Што залежыць ад мяне, то я, браце, лічу, што дзеля нашых спраў, якія мы павінны будзем пераняць ад сваіх бацькоў, досыць чытання, пісьма і лічбаў! А ў нашыя, Юрка, гады ёсць куды больш цікавыя рэчы, чымся навука. *(Ціішэй, жвава.)* Хочаш, паедзем сёння пад вечар у Зарэчча...Там ёсць карчомка невялічкая — удавы Марыські, як яе завуць усе... Пагуляем вечар, пажартуем, а калі захочаш, то й... *(Шэпча нешта Юрку на вуха.)*

Ю р ы. Кінь, Раман!.. Я на гэта ніколі не згаджаўся...

Р а м а н. *(смеючыся)*. Святоша ты, святоша!.. Ты думаеш — у гэтым мы першыя або апошнія?.. Спакон веку так вядзецца!.. Жэнімся — дык тады і пераменімся! Значыць, не згодзен дзяліць са мною таварыства ў Зарэччы?

Ю р ы *(сур'ёзна і рашуча)*. Не!

Р а м а н *(выхапіўшы з рук прыяцеля кніжку, б'е ёю хлопца па галаве і са смехам суне яму кнігу ў рукі)*. Гэх ты, няшчасны кніжнік! Бывай здароў! Я думаў, у цябе гарачая юнацкая кроў, а ты... *(Махае рукой і паспяшае ў другі бок.)*

Ю р ы *(стоячы момант задуманы, да сябе)*. Што выйдзе з цябе, Рамане? Рана ты спазнаў магчымасці, якія даюць грошы твайго бацькі! *(Уваходзіць у краму.)*

Д а м я н і к а. Ось, нарэшце — і ты! Дзе ж так доўга прападаў?

Ю р ы. Заходзіў да Тодара, але не застаў і пайшоў адзін да Гераніма...

Д а м я н і к а *(падыходзячы і абнімаючы сына)*. А ты зноў з кніжкай?!. Як яны табе не абрыдлі?

Ю р ы. Наадварот, матулечка! Чым больш чытаеш, тым больш хочаш ведаць...

Д а м я н і к а. Ну, здаецца, татка згаджаецца, каб ты ехаў вучыцца!

Ю р ы *(радасна)*. Праўда, матуля? Калі б гэта збылося!

Д а м я н і к а. А ты, сынок і рады ўжо, што едзеш на чужыну! Нам жа разлука з табою будзе каменем на сэрцы!

Ю р ы *(абдымаючы горача маці)*. Не, не, матулечка! Сумна будзе і мне без вас, але затое ж я там пасягну такія шырокія і глыбокія веды, што, вярнуўшыся, буду карысны для роднай краіны! Тады ўжо будзем неразлучныя!

Д а м я н і к а *(выціраючы слёзы)*. Дай жа божа!

Л у к а ш *(уваходзячы са смехам)*. Што гэта вы? Провады спраўляеце, ці што?

Ю р ы *(кідаючыся да бацькі і абдымаючы яго)*. Матуля сказала мне, што ты, татка, быццам згадзіўся паслаць мяне вучыцца! Гэта праўда?

Л у к а ш *(прытуліўшы сына)*. Гэта яшчэ не зусім так! Я-то згодзен, але пасылаць дзяцей вучыцца за рубеж мае права толькі шляхта... Прыйдзецца нам з табой па восені, калі я па гандлёвых справах паеду ў Вільню, шукаць там табе якога-небудзь апекуна сярод заезнага панства, каб з яго дапамогай дабіцца гэтай магчымасці.

Д а м я н і к а. Лукаш, ты з гэтым звярніся да пана Кішкі, які добра знае цябе... Ён зараз у такой пашане ў князя-караля...

Л у к а ш. Ды ўжо ж будзем старацца! *(Да сына.)* Цяпер жа, Юрка, сядай ды занатуй у рахунковую кнігу некаторыя з маіх продажаў і сплат... А як прыйдзе саф'яншчык Кіняк, трэба ў яго адабраць ліст пазыковы на сто коп злотых, якія ён бярэ ў мяне на год з аддачай заместа іх ста трыццаці коп злотых... Прыгатуй таксама і гэты ліст.

Ю р ы. Добра, татуля! *(Садзіцца і пачынае пісаць.)*

Л у к а ш. Ты ідзеш дадому, Дамяніка? Мне ж трэба пайсці па справах места... Мялеціму я загадаў пабыць тут у краме — скуры і без яго складуць... Дык, Юрка, пакі я не вярнуся, будзь у краме з Мялецімам... На́ ключ табе ад казны!

Ю р ы. Добра, тата!

Бацькі выходзяць.

Ю р ы *(застаўшыся адзін)*. Які вялікі, аднак, быў гэты элінскі філёзаф Сакрат! Калі я не блытаю вычыту Геранíма, гэты мудрэц сказаў: «Досыць знаць, што такое зло, каб не рабіць яго». Якая вера ў чалавечы розум! Гэта праўда!

Калі б людзі маглі знаць, што ёсць дабро і зло, яны тварылі б заўсёды добрае людзям, бо ў душы чалавека заложана дабро... Падумаць, як лёгка чытае па-грэцку Геранім... Я ж яшчэ ледва разбіраю словы... А калі хочаш знаць мудрацоў старых часоў, то трэба, канешне, знаць і лаціну, і грэцкую мову...

Ад парушэння душы ўстае з-за століка, за якім пісаў, і ходзіць па краме. Уваходзіць тым часам Т о д а р С е н ь к а.

Т о д а р. Што гэта ты сам з сабой гаворыш? Ха-ха-ха!

Ю р ы *(падлятаючы да яго і трасучы за плечы)*. Тодар! Дружа ты мой! Разумееш?! Я ж еду, еду!..

Т о д а р. Куды гэта?

Ю р ы. За рубеж! Вучыцца! Тата сёння згадзіўся!

Т о д а р. Ды ну?! То тады мо і мне з табою ехаць?

Ю р ы *(горача яго перапыняючы)*. А як добра было б, браце, разам! Ведаеш, бацька твой, дзядзька Базыль,— чалавек з галавой: напэўна, згодзіцца... Пагавары з ім!

Т о д а р. От гэта дык думка: разам за рубеж!.. І свету пабачым і навучымся большаму, чым ад тутэйшых настаўнікаў. І нават больш, чым можа нам даць Геранім! Ідзе!.. Ведаеш, я зараз жа бягу ў нашу майстэрню! Бывай! *(Выбягае.)*

П а д м а й с т а р *(увахадзячы)*. Куды ж гэта Тодар пабег? Ці не надаваў ты яму, Юрка, як след пад бакі? Хе-хе-хе! *(Смяецца.)*

Ю р ы. Ведаеш, Мялецім! Тата згадзіўся, каб я ехаў у чужыя краі вучыцца! Тодар, дазнаўшыся пра гэта ад мяне, пабег прасіцца ў свайго бацькі таксама ехаць.

П а д м а й с т а р. Ось што! А ці што добрае выйдзе з гэтага? Слухай, Юры!... Ты ж такі ўдумны. Падумай адно! Вы ж там сярод чужынцаў загінеце... Забудзеце веру і звычаі нашыя, запаганіце душу чарнакніжжам іхнім ератыцкім...

Ю р ы. Ды што ты пляцеш, Мялецім?!. Яшчэ элінскі мудрэц Сакрат сказаў...

П а д м а й с т а р. Я не знаю, што сказаў гэты ерлінскі поп, але знаю цвёрда, што нам часта кажа поп ад святое Сафіі: сцеражыцеся, кажа, пастараў-чужынцаў, бо саблазняюць лёгка яны душы праваслаўных...

Ю р ы *(рагоча)*. Які табе ерлінскі поп?.. Я казаў думку грэцкага філёзафа Сакрата...

П а д м а й с т а р. А хаця ж бы й гэнага Ёзафа Стакрата! Яны ўсе на адзін лад ерэтыкі!..

М а й с т а р-ш а в е ц *(уваходзячы)*. Пана гаспадара няма? *(Кладучы мяшэчак з грашмі.)* Ось вам і грошы за

казліну, якую я надоечы выбраў! Якраз за гэтыя скуркі! Лічыце! Тут роўна столькі, колькі яны каштуюць!

Мялецім лічыць перш скуркі, потым грошы ў мяшэчку.

Падмайстар. Правідлова! *(Падае казліну.)*

Майстар-шавец. Бывайце ж здаровы!

У дзвярах размінаецца з уваходзячым саф'яншчыкам Кіняком.

Кіняк. Хдзе майстар?

Юры. Тата зараз вернецца!.. Ліст пазыковы я ўжо напісаў!

Кіняк. Ага! Пазыка, так, так! Мая прадаў твая бачка паўста саф'ян! Работнік зара насіла вашы двор! *(Чуцен са двара стук у браму.)* Цы-цы-цы *(цмокае языком)*. Яна ўжэ ёсць... ідзі прынімай!

Падмайстар выходзіць, праз хвілю, ледзь цягнучы на сабе, уваходзіць праз двор у краму работнік-татарын, кідае з сябе велізарны пук скурак.

Кіняк *(забегшы за прылаву, нешта кажа па-татарску работніку, той, кіўнуўшы згодна галавой, выходзіць праз краму на вуліцу)*. Глядай, Юрка, тавар! Ай карошы! Мяккі якай! *(Мацае адну з скурак.)*

У гэты момант вяртаецца Тодар Сенька.

Тодар. Віват, Юры! Едзем! Тата згадзіўся! Аднак калі толькі едзем разам!

Абодва радасна абдымаюцца і крычаць: «Віват!»

Кіняк *(да падмайстра.)* Што крычаюць?

Падмайстар. Збіраюцца ехаць у далёкія землі вучыцца!

У гэты момант уваходзіць задуманы Лукаш Скарына.

Хлопцы абое кідаюцца да яго.

Юры. Татуля! І Тодар едзе са мною!

Тодар. Так! Тата згадзіўся, але каб я ехаў разам з вашым Юр'ем!

Лукаш *(усміхнуўшыся)*. Добра! Едзьце разам! Будзе весялей вучыцца ўдвух! А чаму ж ты, Тодар, збіраешся вучыцца?

Тодар. Лекарам быць хачу!

Кіняк *(падышоўшы да Лукаша)*. Гэта карошы, карошы, майстар! Наша Мухамэт казаў: карошы бачыў розны людзей... Лепшы сам станеш!

Юры і Тодар *(разам)*. Ось бачыце, тата (дзядзька)! І Кіняк за гэта! Дык мы едзем, едзем! Віват!

Лукаш. У добры час!

Хлопцы аглашаюць крыкам краму.

Заслона.

Дзея 2. Абраз 1. Галубятня

Падуя. Prасторны пакой на гары дома, пад яго дахам. У задняй сцяне — дзверы, праз якія, калі яны адчынены, відаць сходы ўніз. Столік і пара лавак пасярэдзіне пакоя. Па левай руцэ — шырокае акно з відам на пляц, вуліцы і палац Быка, у якім месцiцца універсітэт.

Калі заслона ўзнята, праменні прыгожага асенняга сонца заліваюць высокую частку места і сам пакой.

Чутно, як па сходах узнімаюцца некалькі чалавек, перакідваючыся словамі. Дзверы адчыняе жанчына, за якой следам уваходзяць тры падарожныя студэнты ў плашчах, з клункамі за плячыма.

Даратэя *(шырока расчыняючы дзверы)*. Ну, вось, сіньёры, ваша цяпер гняздзечка!

Наскоўскі *(уваходзячы першым і азіраючы пакой)*. Хоць галубятня і завысока, але пакой прасторны: утрох жыць можна... Столік ёсць, лавак малавата, а ложкаў — ніводнага...

Даратэя. Гадоў са два назад жылі тут таксама студэнты... Тады ўсё было для іх гаспадаром прыдбана — для ўмывання столік і ложкі чатыры... Зараз яны ў свірне, бо апошні год сіньёр Тольфа прасушваў тут афарбаваную шарсцяную пражу і, спадзеючыся, што сіньёрыя пакой гэты за ім пакіне, загадаў усё лішняе прыбраць...

Наскоўскі *(прынюхваючыся да пакаёвага паветра)*. Цяпер я разумею, чаму тут нечым кіслым пахне...

Даратэя. Што ж, восень сёлета стаіць сухая, цёплая. Акно трэба трымаць часцей расчыненым *(накіроўваецца да акна і расчыняе яго)*. Унізе сад наш — шмат добрых дрэў, пахучых кветак. І паветра стаіць добрае... А прастор які ў гэты бок — відаць сіньёрыі пляц, кляштар Джустыны, капэла Мадонны дэла Арэна і ваш універсітэт, ці, як раней яго будынак звалі, палац Быка, былы герцагскі палац Карараў...

Скарына *(падышоўшы да акна)*. Сапраўды, як прыгожа: Падуя адсюль як на далоні!

Томашак *(углядаючыся таксама праз акно, у захапленні)*. Як добра, што пакой наш так высока!.. Лепш быць далей ад суталакі вуліц, жыцця бруду і несправядлівасці людской!..

Наскоўскі *(з усмешкаю, пад тон Томашку)*. Каб быць бліжэй да неба!.. Я ж, грэшны, зямлю гэту, і брудную, і блудную, люблю: люблю жыццё людское. І таму як найчасцей буду адсюль спускацца на вуліцу, на плошчу, дзе кіпіць жыццё людское...

Скарына *(весела, жыццярадасна)*. Ну, ты сабе жыві, як хочаш, Янак!.. А мы з Томашакам ахвоча будзем тут

адседжвацца — штудаваць навукі, цешыцца літаратурай прыгожай, думаць! Чым не рай?..

Т о м а ш а к. Вось толькі багатыры аднолькавы ўсюды — як тут, так у Чэхах і ў вас, у Польшчы...

Н а с к о ў с к і. Ты кажаш!.. А я, мой дружа, спадзяваўся, што ў Ламбардыі і Венецыі шчаслівай яны рахманыя, як авечкі, і што вайна спаміж рэспубліканскай венецкай і святым прыстолам папскім, якая павялічыла прыбыткі іхнія пазыкай грошай на вайну, зрабіла іх дабрэйшымі цяпер... Не, кажаш?.. Можа, і так!

С к а р ы н а *(павярнуўшыся да іх ад акна, праз якое ён разглядваў сад)*. Ну, годзе гыркацца вам там!.. Сюды, можа, глянеце: у садзе цэлых тры Лауры!..

Наскоўскі і Томашак паспяшаюць да акна.

Н а с к о ў с к і. Вось гэтая, што з кніжкай у руцэ,— дачка прафессара Джавані Кастра Атэна... Кватэра іх якраз пад намі, на другім паверсе... Я ў прошлым годзе, наведаўшы прафесара (ён чытаў нам «Кодэкс Юстыніяна»), пазнаёміўся і з ёю... О, гэта рэдкая па розуму дзяўчына... Лаціну і грэцкую, старыя мовы, так добра ведае, што творы класікаў пазнала ў арыгіналах дасканальна... Глыбока філёзафаў Платона і Сенеку разумее і камэнтуе... Гісторыкаў старога Рыма і Грэцыі паштудавала з бацькам... Светлы розум! *(Да Даратэі.)* А гэта з ёю побач хто? У вопратцы манашкі, калі не памыліўся?..

Д а р а т э я. Старшая з дачок гаспадара — Джаніна. Да ордэна святое Клары, прыхільніц Францыска, што з Асызі, яна належыць... Сэрца рэдкай дабраты, заўсёды памагае бедным. А вось і Лючыя, малодшая дачка сіньёра Тольфа. Прыгожая надзвычай, і за ёй пасаг багаты... *(Да Наскоўскага.)* Вось з кім бы я зычыла вам шчасця!

Н а с к о ў с к і. Дзякую, вам, мамма, за гэтае зычэнне. А шэршні Падуі хіба не падкія на гэты мёд?

Д а р а т э я. О, сіньёрына Лючыя добра разбіраецца ў людзях і шмат каго з такіх аматараў на грошы даўно адрынула. Чакае, каб ёй па сэрцу мілы быў...

Н а с к о ў с к і *(з роздумам, нібы сур*'ёзна). Што ж, трэба перш пазнаёміцца, а там ужо прыйдзецца пачаць мне з серэнады... Лютню ўласную я маю: нясу з далёкага Кракава, а голасам пан бог мяне не крыўдзіў...

Т о м а ш а к. Затое сэрца тваё мае нямала шчылін... Баюся, што пры песні затрымціць, што той гаршчок разбіты...

Агульны рогат.

Наскоўскі *(таксама смеючыся)*. Адна ў ім шчыліна сапраўды засталася ад безнадзейнага кахання ў юнацкія гады... Ты забываеш, голубе каханы, што трэмала — якраз згадзіцца ў серэнадзе: трымценне будзе сведчыць аб новым болю майго сэрца... Але, шаноўныя, усё гэта на будучыню планы, а мы дагэтуль нават падарожных клункаў з плеч сваіх не знялі, і мой трыбух заяўляе ахвоту на падмацаванне сіл.

Томашак *(да Даратэі)*. Як падабаецца вам гэты барадаты зубаскал?!. З яго слоў падумаць можна, што ён — гуляка і неспакойны падсусед...

Даратэя *(смеючыся)*. Сіньёр, відаць, вясёлы па натуры і любіць жарты!..

Наскоўскі. Сказалі праўду, мамма Даратэя... Любячы людзей, хацеў бы я, каб жыццё ў іх было вясёлае, хаця ж бы і нялёгкае часамі... Вось чаму больш за ўсё люблю я... грошы, якія ўсюды расчыняюць людзям дзверы. *(Падышоўшы да жанчыны блізка, пяшчотным голасам.)* Вы казалі, мамма, што гаспадар наш вось тут сушыў пражу. Ну а свае дукаты ён перахоўвае ў якім пакоі дома?.. Я б хацеў крыху ў яго пазычыць...

Скарына *(сердзячыся)*. Ян!.. Ты — немагчымы!.. Мамма Даратэя падумаць немаведама што можа ад такіх тваіх пытанняў!..

Даратэя *(дрэнна пачуўшы, што сказаў Наскоўскі, бо якраз выцірала прынесенай анучай ад пылу столік і лавы, адказвае сур'ёзна)*. Пазычаць не любіць ён! Да таго ж ён мае тут, у Падуі, дзве сукнаткацкія майстэрні, у якіх працуюць да пяцісот майстроў і работнікаў усялякіх... За Брэнтаю ў свірне шэрсць прывозная з-за мяжы. І з сукном штотыдзень фурманак дзесяць у Венецыю адвозіць... А там свае галеры, і чутка ёсць, што з іншымі суконшчыкамі Падуі сіньёрэ Тольфа банк заклаў... Дык вось дзе круцяцца яго дукаты!..

Наскоўскі *(са смехам)*. Шкада!.. А я, прызнацца, спадзяваўся на пазыку!

Томашак *(які таксама дрэнна чуў словы Наскоўскага)*. Ну як жа, спадзявайся — так бы ён табе ахвоча адчыніў сваю скрынку!..

Наскоўскі *(нібы сур*'ёзна). Не адчыніў бы дабрахоць, памог бы я яму ў гэтым сам...

Скарына *(ужо гнеўна)*. Твае жарты, Янак, недарэчныя!.. Што пра цябе, пра нас падумае шаноўная мамма Даратэя?!

Даратэя *(смеючыся)*. Адно толькі, адно, што сіньёр

старэйшы з вас — жартаўнік, вясёлае натуры. І толькі!.. Крый божа, іначай мне пра вас падумаць ці сказаць дзенебудзь!

Наскоўскі *(мяняючы тон)*. Цікава, прыме ён ад нас, студэнтаў бедных, плату за пакой па таннай таксе сіньёры?

Даратэя *(перабіваючы яго, паспешліва)*. А калі купіць што трэба зараз вам, прышлю дачку сваю я, Джулію... А Леонэ скажу прынесці з свірна ложкі вам і ўсё для ўмывання. Бывайце ж! *(Выходзіць.)*

Наскоўскі (Даратэі ўслед). Просім, мамма Даратэя! *(Да Скарыны.)* Ну, пустэльнік падуанскі!.. Пятух яшчэ зусім не кукарэкнуў, як ты ўжо да акна з Лаурамі прыліп, забыўшыся пра абяцанне быць адданым для навукі. *(Усе трое смяюцца.)*

Скарына (б'ючы сябе ў грудзі). Мэа кульпа, мэа кульпа, мэа максіма кульпа[1].

Томашак. Шатан спакусіў усіх траіх, фактычна!

Аслабаняюцца ад клункаў, памагаючы адзін другому, скідваюць берэты і плашчы.

Томашак *(зноў любуючыся местам праз акно)*. Сапраўды чароўная Падуя гасцінная!.. О, рэфугіум салютарэ — ратоўнае ўбежышча ты вольнай смелай думкі, як цябе празваў Картузіюс за тваю гасціннасць да тых, каго ў дзяржавах іншых гналі, гатовы былі знішчыць!.. З цябе, о Падуя, паходзіў Марсілі, аўтар вальнадумнага «Дэфэнзар паціс»...

Скарына *(дадае)*. З тутэйшага універсітэта выйшаў спалены ў Парыжы як ерэтык Эцьен Далэ і мучанік за свае думкі Філіпа Альджэры дэ Ноля.

Наскоўскі. Так, так, каханы Томашак, браце!.. Можна назваць дзесяткі імёнаў слаўных, дзеля якіх Падуя была і калыскай, і пестуном вольных думак, і ўбежышчам надзейным... Наша універсітэцкая бібліятэка багата творамі, якіх не знойдзеш ты ні ў якіх іншых... Іх табе, Томашак, трэба штудаваць грунтоўна.

Заслона.

Дзея 2. Абраз 2. Перакрыжаванне дарог

Ізідора *(канчае накрываць стол)*. Ну, здаецца, усё гатова!... Атэна чакае траіх... Джаніна, Лючыя, а хто ж трэцяя? *(У задуменні)*. А можа, трэці?.. Добра, калі так!

[1] Мой грэх, мой грэх, мой вялікі грэх! (лац.)

(Усміхаецца.) Хітруня: так і не сказала мне, каго ж... Прафесар прасіў забяспечыць яго гасцям два месцы... Значыцца: нас трое, трое — Атэны, двое — прафесара... Разам восем. А я накрыла раз, два *(лічыць далей пра сябе)*, дзевяць... Лішняе адно месца... Прыкмета азначае, што бог прывядзе яшчэ кагосьці...

Атэна *(з'яўляецца з саду з кветкамі ў руках)*. Ізідора, любая мая, для такога букета прыйдзецца ўзяць маміну вазу: мая замалая... Татка любіць кветкі — я бліз яго месца і пастаўлю!

Ізідора. А ці добра гэта? Тата дагэтуль не забыўся пра страту мамы... Вазу гэту, як грэцкую антыку, тата падараваў маме пад кветкі, і яна, калі прафесар па сваіх навуковых справах занадта шмат дзён забываўся пра сям'ю, ставіла яму на стол гэту вазу з кветкамі.

Атэна. Так, ты мне казала пра гэта... І тады тата, панюхаўшы кветкі, кідаў работу і аддаваў свой час маме і мне, тады маленькай...

Ізідора. Баюся, каб сёння, у дзень тваёго нараджэння, смутак не апанаваў яго душу гэткімі ўспамінамі...

Атэна. Дзякуй табе, Ізідора, што ты мне ўсё напомніла... Я вазу пастаўлю супраць свайго месца!

Ізідора. Атэна, а ты мне так і не сказала, для каго ж трэцяй, ці мо для каго ж трэцяга ты загадала мне пакінуць за сталом месца... Гэта для мяне, пэўна, не сакрэт?

Атэна *(выняўшы з шафы вазу і ўставіўшы туды букет)*. Вось, пастаўлю іх сюды! Гэта мая варажба. Ёсць павер'е такое, што ў такі, як сёння ў мяне, дзень можа прыйсці хто нязваны, няпрошаны, нечаканы, каго бог пашле...

Ізідора. Што ж, добра... Мо бог пашле нам добрага каго, мо і суджанага табе, Атэначка!

Атэна. У Падуі, Ізідора, я не спадзяюся сустрэць суджанага! *(Падыходзіць да яе, абдымае ласкава, цалуе і кажа са смехам.)* Я чакаю, любая мая, свайго суджанага з-за мора!

Ізідора. Няўжо тут, у Падуі, няма нікога, з кім сэрца тваё хацела б злучыцца? *(Пяшчотна абдымае яе і цалуе.)* Адкрыйся, не таіся!

Атэна. Не, няма! Усе — звыклыя людзі, без шырокай думкі. Ім трэба толькі жонка і дзеці...

Ізідора. Коціку мой! Сёння табе стала ўжо дваццаць чатыры гады. Пара падумаць і пра мужа... А мець дзетак — святы абавязак жанчыны! Мне заўсёды крыўдна за цябе, коціку, бачачы цябе з дня ў дзень толькі з кніжкамі!

Атэна. Яны, ведаеш, мае лепшыя знаёмыя і прыяцелі!

Колькі ў іх добрых думак, колькі чалавечай красы і багацця! Якімі нецікавымі, беднымі ў параўнанні з імі выглядаюць знаёмыя мне маладыя людзі!..

Ізідора. Вось бачыш, кніжкі цябе аддаляюць ад людзей. А што яшчэ горай, яны пазбавілі цябе жывасці, вясёласці...

Атэна. Не, не! Хіба я перастала смяяцца? Я толькі смяюся сапраўды вартаму смеху, а не без дай прычыны, як іншыя пустыя галоўкі... І каб ты ведала, як часта мне хочацца дурэць, жартаваць, а іншы раз у душу нахлыне такое пачуццё радасці жыцця, шчасця, што, здаецца, я была б гатова выйсці на вуліцу, на пляц: прад усімі людзьмі сведчыць, што жыццё — гэта само па сабе шчасце, радасць... І ў такія хвіліны я таксама часта думаю пра сваю будучую сям'ю, адчуваю сябе шчаслівай маткай дзетак сваіх...

Ізідора. Вось бачыш, Атэначка, усё гэта сведчыць пра тое, што трэба адкласці на час кнігі ўбок, прыглядзецца да людзей, сустрэць таго, каго само сэрца назаве суджаным.

Атэна. Ах, Ізідора, і кнігі, і жывыя людзі — ўсё мне міла, але ж... ты сама разумееш, што дагэтуль я яшчэ не сустракала такога чалавека, пра якога магла б сказаць: вось ён, мой выбранец. Але годзе пра гэта... Мы загаварылі пра маму... Я, такая дрэнная, сама пра яе як след не ўспомніла... Скажы мне яшчэ і яшчэ раз, якой яна была.

Ізідора. О, сіньёра Цалеста была рэдкім чалавекам, рэдкаю жанчынай, нездарма прафесар быў шчаслівы з ёю. Яна, як і ты, галубка мая, была начытана ў літаратуры. Ёй прысвяціў свой сшытак санетаў вядомы падуанскі паэт. Яе думкі па некаторых пытаннях пыталіся пісьменнікі Мілана і Фларэнцыі... Але трэба ж было захварэць ёй, прастудзіўшыся, на сухоты. І бог прыбраў яе да сябе.

Атэна. На жаль, я яшчэ была зусім маленькая, калі яна памерла. І якой я была б шчаслівай, калі б магла дзяліцца з ёю сваімі думкамі пра літаратуру, параўноўваць свае погляды на мастацкія творы з ейнымі.

Стук у дзверы. Уваходзяць Джаніна і Лючыя.

Джаніна. Можна да цябе?

Атэна *(ім насустрач, радасна)*. Канешне, можна. Я заўсёды рада вас бачыць, быць з вамі!

Джаніна *(падыходзіць да Атэны, абдымае і цалуе яе)*. Што пажадаць табе, Атэначка, у гэты дзень?.. Па-мойму — яснасці розуму, чыстаты душы, здароўя! Хай жа так і будзе ў гэтым новым годзе твайго жыцця!.. А каб была ў

цябе ад мяне памятка, я папрасіла татуся набыць у Венецыі які-небудзь добры грэцкі твор. І ён прывёз Омэраву «Іліяду», якую я і прашу прыняць ад мяне на памяць, як навіну кніжнага друкарства!

Атэна *(цалуючы прыяцельку)*. Дзякую, даражэнькая Джаніна. І асабліва — за гэтакі твой падарунак, бо «Іліяда» — твор, які я асабліва люблю! *(Разгарнула на момант кнігу.)* О, якая роскаш друку!.. Вялікае табе дзякуй!

Лючыя *(падыходзіць да яе, абдымае і цалуе)*. Каб ты была шчаслівa, каб стрэла свайго героя, каб пакахала і была б ім любіма бязмерна!

Атэна *(смеючыся)*. Бязмерна!.. Аж страшна!

Лючыя. Толькі такое каханне і мае вартасць, Атэ! Ну, а ад мяне табе на памяць — з той жа Венецыі — сетачка для валасоў, падобная ж, як у мяне. Такая мода там пануе...

Атэна. Хаця ж я і не модніца, як ты, мая любая прыгожка, аднак такая практычная рэч — вельмі прыемны падарунак. І я папрашу цябе памагчы мне ім прыбраць валасы.

Лючыя *(памагаючы ёй у гэтым)*. Рэч прыгожая і першай неабходнасці!

Толькі яны паспелі, як са свайго кабінета выйшаў прафесар Джавані Кастра.

Прафесар. Ну вось і добра, што прыйшлі! Вітаю вас, шаноўныя сястрычкі! Што новага ў вас? Чуў, не ведаю толькі, ці праўда, што дзве галеры таты ледзь не патанулі ў Біскайскай затоцы, калі ішлі яны з воўнай з Фландрыі — такая была страшэнная бура...

Лючыя. Так. Тата атрымаў ад капітана Гальяна такі ліст з Венецыі. Але, дзякуючы богу, усё абышлося добра... Тата з радасці паслаў загад свайму даверанаму ўзнагародзіць як абодвух капітанаў, іх каманды, так і галерных веслаўых.

Прафесар. А ім навошта тая ўзнагарода? Як палонныя барбары, яны ўсё адно прыкуты навечна...

Лючыя. О, іх загадана лепш карміць у час стаянкі ў Венецыі. А для іх — гэта самае лепшае, што ім самім сабе можна пажадаць...

Атэна. Калі я прыгадаю тое, што пры гібелі галеры іх доля тануць,— мне шкада гэтых бяздольных, хаця яны і былыя марскія разбойнікі.

Лючыя. А мне такіх не шкада: колькі нашых маракоў гіне ў час іх нападкаў на гандлёвыя караваны. Кажуць, што тысячы нашых гібее ў іхнім цяжкім палоне.

Джаніна. Па-хрысціянску нам засталося толькі маліцца, каб бог ратаваў нашых... А ўсявышні ім, разбойнікам, сам суддзя!

Прафесар. Кожны год мы пасылаем грошы на выкуп палонных... Я, напрыклад, лічыў бы найлепшым, каб наша далёка не бедная рэспубліка плаціла ім адступныя — і тады яны не нападалі б на нашы караблі... Я пэвен, што яны пайшлі б на такую ўмову, бо для грабяжу застаецца ім і так нямала караблёў — гішпанскіх, партугальскіх і той жа нашай супаратніцы Генуі.

Атэна. Вялікі савет рэспублікі трасецца над сваёй казной. І больш шкадуе золата, чым сваіх людзей,— гэта даўно вядома, тата... Але не будзем сёння пра гэтыя сумныя справы гутарыць. Лепш скажы, татуся, каго ты з гасцей чакаеш, што сказаў падаць дзве лішнія талеркі?

Прафесар. Павінен быць у мяне вельмі цікавы госць — наш вялікі знаўца мастацтва, асабліва антычнага, Фларыян Скварчэла. Ён вярнуўся з вандроўкі па Грэцыі і прывёз, кажуць, безліч грэцкай старасвеччыны — мармуру, бронзы... Рызыкоўная была гэта вандроўка, але ён на ўсё пайшоў, затраціў безліч грошай — і ўсё-такі свайго дабіўся: кажуць, да сарака скрынак антычнага дабра прывёз... Будзе што паслухаць... І цікава, як яму ўдалося гэтага дабіцца: дапамагалі яму і грэкі, і туркі, бо шчодра і тых і другіх грашыма адарыў. Да самай Венецыі яго грэкі-піраты даставілі і на вачах здзіўленых венецкіх дазорных усё старанна на бераг згрузілі...

Атэна. А другая талерка для каго, тата?

Прафесар *(смеючыся)*. А другая? Гэта я па народнай прыкмеце загадаў на госця, якога, можа, бог прынясе,— быў бы гэта памысны выпадак.

Атэна *(таксама смеючыся)*. Вось і я таксама тое ж зрабіла, ды, думаю, мана ўсё гэта.

Ізідора *(уносячы віно)*. Не кажы так, Атэначка! Гэта пэўная народная прыкмета, і дай божа, каб яна для нас спраўдзілася! Хто ведае, можа, і прывядзе бог, каго нам трэба.

Джаніна. А ты забылася, Атэначка, пра Алімпію Кардона — хіба такім жа чынам не сталася яна жонкаю Бальвэта, які ў дзень яе нараджэння наведаў іх сям'ю, вярнуўшыся з вандроўкі ў Егіпет? Прывёз ён тады столькі індыйскіх тканін, што іх хапіла не толькі для венецкіх красунь, але і для Фларэнцыі, і Вероны... Ад бога ўсё залежыць.

Стук малатка ля ўваходных дзвярэй.

Л ю ч ы я. Вось бачыш, і прыйшоў хтосьці.

Стук малатка ля ўваходных дзвярэй прымушае прафесара накіравацца ў перадпакой. Дзверы застаюцца адчыненымі, і добра чуваць размова з увайшоўшымі.

І з і д о р а *(калі прафесар выйшаў адчыняць).* Нясі, божа, добрага чалавека, а як нежанатага — дык ажэнім!

А т э н а. Ты сваё ўсё, Ізідора!

І з і д о р а. У такі дзень, як сёння, чаму ж не пажадаць нам гэтага? Лішняя талерка з тым ставіцца, каб бог паслаў памыснага для дома чалавека. Дык чаму ж ён не можа пазней стаць блізкім табе, Атэначка?

Галасы ў перадпакоі.

Н а с к о ў с к і. Добрага дня, прафесарэ! Можна да вас па адной справе з сябрамі-студэнтамі? Пазнаеце мяне, прафесарэ?.. Я — Наскоўскі.

П р а ф е с а р. А! Ну як жа не пазнаць мне вас, сіньёрэ Наскоўскі! Вешайце тут шапкі і пройдзем у мой куток!

Калі студэнты з прафесарам праходзяць у пакой апошняга, паміж дзяўчатамі ўзнікае размова.

Л ю ч ы я. Гэта, відаць, студэнты, што жывуць у нас у доме?!

А т э н а. Так. І сярод іх студэнт-праўнік, пра якога я табе казала, калі ў прошлым годзе з ім пазнаёмілася. Паляк Наскоўскі...

Л ю ч ы я. Памятаю, памятаю... Яшчэ ты мне казала, што ён добра выхаваны, вастраслоў. Але нешта табе ў ім не падабалася...

А т э н а. Ён нейкі, я б сказала, атручаны скептыцызмам. А такія людзі мне не падабаюцца.

Л ю ч ы я. А я люблю людзей вастравумных: з імі не нудна... Сярод маіх знаёмых хлопцаў толькі адзін Гвіда больш-менш вастрасловец, а іншыя — без дару слова...

Д ж а н і н а. Але, трэба праўду сказаць, ён часта нясе бязглуздзіцу. Хутчэй ён просты зубаскал. Часта сам смяецца, калі кажа тое, што зусім не смешна...

Л ю ч ы я. Бывае і так, але ён часам умее быць і сапраўдным вастрасловам.

А т э н а. Наскоўскі — разумны. І ў яго выказах заўсёды ёсць сэнс. Але, падумаць толькі, якія гэта ўсё бязлітасныя думкі і выказы...

Л ю ч ы я. Напрыклад?

А т э н а. А хаця ж бы яго погляд, што кожны з людзей толькі сябелюбца, што ў жыцці грошы, матэр'яльны інтарэс — пануючы дзейнік...

Л ю ч ы я. Што ж, гэта правільныя вывады. Асабліва калі прыгледзішся да людзей, заўважыш, што імі ў жыцці кіруе...

А т э н а. Ну не, я з гэтым ніколі не згаджуся. Возьмем першы ж прыклад — наша Джаніна. Знайдзі ў яе дзейнасці грашовы ці матэр'яльны інтарэс... А людзі, якія ідуць на смерць за свае думкі, не адракаючыся...

Л ю ч ы я. Такіх людзей наогул мала. Бадай што, дзевяноста чалавек са ста кіруецца толькі сваімі выгадамі. Глядзі, колькі прэтэндэнтаў на мяне як будучую жонку... А чаму? Таму, што за мной вялікі пасаг... І як яны ўсе падкія на гэтыя грошы. Замячаю, што нават не цікавяцца, як я сама да іх адношуся... Іншых я жорстка адпіхваю ад сябе, а яны ўсё адно спрабуюць лічыць сябе прэтэндэнтамі на маё сэрца.

П р а ф е с а р с а с т у д э н т а м і заходзіць у сталовы пакой.

П р а ф е с а р. Сіньёрэсы, знаёмцеся з маімі гасцьмі, студэнтамі нашага універсітэта. Дарэчы, яны жывуць у нашым доме! Праўнік Наскоўскі... Ты, Атэна, з сіньёрам Наскоўскім знаёма яшчэ з прошлага года! Пасля роднага Кракава, дзе слухаў навукі вызваленыя, скончыў ён у нас медыцыну, а зараз праходзіць права... Скарына з далёкага Полацка, з тамтэйшай Русі... Слухаў навукі, вызваленыя ў Кракаве, цяпер вывучае ў нас медыцыну... Томашак з залатой Прагі, дзе наведваў багаслоўе. Працягвае яго вывучэнне і ў нас... Наш паважаны рэктар асабліва высока ставіць студэнтаў са славянскіх земляў за іх дысцыплінаванасць у жыцці і ў наведванні лекцый, у працы над крыніцамі навукі. Ён і накіраваў нашых сённяшніх гасцей да мяне... Як бачыце, перад намі сыны трох славянскіх народаў — чэхаў, палякаў і літоўскай Русі, ці, як яны самі сябе завуць, Белай Русі... Пачакаем крыху яшчэ паважанага сіньёра Скварчэла, які проці свайго звычаю штосьці позніцца. Тады і сядзем за стол. Сіньёра Ізідора належна дабавіць талерак, фіялаў віна, якое адпавядае сённяшняй нашай урачыстасці.

Н а с к о ў с к і. Дзякуем вас, прафесорэ, за высокую чэсць, аказаную нам, чужаземцам моладзі... Трэба, мусіць, і нам быць гатовымі, каб прынесці свае віншаванні..

П р а ф е с а р. Гэта мы зробім усё за першым віном... На хвіліну я вас, маладых, пакіну адных. *(Адыходзіць у свой пакой)*.

А т э н а. Што ж мы стаім. Прашу ўсіх сядаць.

Л ю ч ы я *(да Наскоўскага)*. Раскажыце, як вы ехалі ў Падую са сваіх зямель?

Наскоўскі. Ехалі? Вядома, былі б у нас лішнія грошы, мы хоць частку далёкай дарогі ехалі б... Але лёс усходне-еўрапейскай студантэрыі — ісці пехатою.

Атэна. Як? Увесь час вы ішлі пеша?

Наскоўскі. Так!.. Мы са Скарынаю — ад Кракава да Прагі, а стуль ужо ўтрох праз Венецыю да самай Падуі.

Атэна. Гэта — геройства!

Джаніна. А разбоі на дарогах?

Наскоўскі. Сіньёрыта Атэна сказала, што мы героі... Не, хутчэй нашы ногі былі героямі, бо вытрымалі такую далёкую дарогу. Мы ж, тройчы сустрэўшыся з дарожнымі грабежнікамі, трымаліся зусім не героямі.

Лючыя. Кінуліся ўцякаць?

Усе рагочуць.

Наскоўскі. Такога сораму мы не дапусцілі... Мы проста, без усялякага геройства спакойна развязалі клункі, і паказалі свае багацці — кніжкі. І гэтага было досыць, каб з намі ва ўсіх трох выпадках вельмі міла развіталіся...

Скарына. Дабаў, што ў лесе перад Травізаю італійскія ўжо грабежнікі нават на дарогу патрактавалі нас віном. Раз вы, казалі яны, ідзеце да нас у Італію вучыцца, дык на дарогу ў Падую падмацуйце свае сілы!

Томашак. Затое ў Вілахту адзін з нямецкіх разбойнікаў, калі іх галавар даў нам дазвол ісці далей, са словамі: «А на пошліну мо хоць згодзяцца мне яго вось (паказаў на мяне) падэшвы!» падняў маю нагу і толькі ўбачыўшы, якія яны незайздросныя, супакоіўся... Такі вось у немцаў разбойніцкі практыкум!

Атэна. Так! За імі гэта даўно водзіцца. Ніхто так не грабіў у час паходаў у Італію, як ландскнехты і іхнія рыцары.

Прафесар *(выходзячы са свайго пакоя, дадае)*. Так, цэлай сотняй галераў вывозілі яны сваю вайсковую здабычу з няшчаснай Італіі. І розніца была толькі ў тым, што рыцары адбіралі ўсё лепшае і каштоўнае з адзення, з тканіны, з убораў мэталёвых і з грашэй, а іхнія зальдаты, што ў перакладзе знача: найміты,— і ўсё іншае, на што не квапіліся іх начальнікі... Але годзе пра гэтыя справы. Нас чакае прыемны стол... Прашу садзіцца.

Лючыя. Я хачу мець месца насупраць сіньёра Наскоўскага, каб яго слухаць...

Прафесар. Што ж, добра... Тады гэта месца пакінем для сіньёра Скварчэла. А вы сядайце так: вось сюды сіньёр Наскоўскі і сіньёрэса Лючыя, далей Джаніна і сіньёр То-

машак, а супраць цябе, Атэна,— сіньёр Скарына... Мамма Ізідора завершыць стол з таго канца, а я з гэтага (*калі ўсе селі).* Нальём вось з гэтых пляшак — раманскага. Дамы, мне ў гэтым будзьце ў дапамогу (*калі віно разліта).* Дазвольце ж мне першаму ўзняць гэту чару за сваю каханую Атэну, якой дзень нараджэння мы сёння тут святкуем. Што магу я пажадаць табе, мілая дачушка? Перш за ўсё здароўя і сіл, потым — задавальнення і ўцех у дружбе з лепшымі розумамі свету. Вось чаму я сёння падараваў табе даўно табой жаданы твор Арыстоцеля. Нарэшце, жадаю табе шчасця. Няхай гэты новы год твайго жыцця станецца шчаслівейшым годам твайго жыцця. *(П'е.)*

Усе ўзнімаюць свае бакалы, каб злучыць іх з бакалам Атэны.

Наскоўскі. Шкада, што мы не ведалі гэтага, а то віталі б вас, сіньёрэса, пышным букетам палявых кветак, якія так прыгожа аздабляюць ваколіцы Падуі!

Скарына. Не будзе позна зрабіць гэта сёння пад вечар — як даніну нашай высокай павагі да жанчыны, што стала на ўзровень навуковых ведаў мужчыны.

Томашак. Так трэба і зрабіць, сябры!

Закусваюць.

Прафесар. Прашу дам напоўніць бакалы новым запасам раманскага! Мо хто з вас, сіньёрэсы, захоча мець застольнае слова?

Лючыя. Дайце мне, прафесорэ!

Прафесар. Прашу вас, Лючыя!

Лючыя. Любая Атэна! Я высока цаню твой светлы розум, хоць сама не разумеюся ў мудрасці Арыстоцеля, светлых айцоў царквы і больш цікаўлюся тым, каб доля паслала мне асабістае шчасце. Гэтым кончыў свае пажаданні і паважаны твой тата! Дык вось, маё табе, любімая, пажаданне — станься ж сапраўды ў гэтым годзе шчаслівую жанчынай! А нам, жанчынам, патрэбна гэта шчасце сэрца, бо мы ім адорым і таго, хто ўзамен ахвяруе нам сваё сэрца! П'ём жа за гэта тваё, Атэначка, шчасце!

Скарына. *(упаўголасу).* Шаноўны прафесорэ, чарговае слова папрашу мне.

Прафесар. Слова просіць наш госць з Белай Русі, яе будучы (мы ў гэтым пэўны) доктар медычных навук Францыск-Юры Скарына! Здаецца, я не пераблытаў імёнаў!

Наскоўскі. Не, не, усё правільна!

Прафесар. Нальём жа віна да поўнага, як і раней, краю. *(Наліваюць.)* Прашу вас, сіньёр Скарына!

С к а р ы н а *(устаўшы)*. Ужо ў Кракаве я дазнаўся, што паўночная Італія цвіце кветкамі навукі, што яе універсітэты багаты выдатнымі прафесарамі, што ў яе славутую гасцінную Падую цякуць да крыніцаў веды тысячы іншаземнай студэнцкай моладзі, што мастакі Італіі адраджаюць сваю галіну чалавечай творчасці, што жанчыны Італіі сталі першымі ў свеце па сваёй асвеце і літаратурнай творчасці. А сёння я дужа шчаслівы пазнаёміцца з лепшай дзяўчынаю, для якой навука раскрыла свае дзверы. Шаноўная сіньёрэса Атэна дэ Кастра, я вітаю ў вашай асобе заваёву жанчыны новага свету. Было б, аднак, паловаю вашых дасягненняў, калі б гэты поспех застаўся толькі вашым асабістым дасягненнем. Будзьце ж падобны тым дзевам Грэцыі, якія не сталі трымаць запалены свет пад спудам, а з запаленаю свяцільняю пайшлі насустрач цемры. Як у сябе ў Італіі, так і па-за яе межы нясіце запалены свет навукі і веды, будзіце спячых, нясіце жанчынам усёй люднасці гэты здабыты вамі свет навукі, паказвайце дарогу, якой павінна пайсці жанчына, каб стаць упэўнена і па праву побач з мужчынам,каб выконваць разам з ім тую высокую місію, якая ляжыць на кожным з нас, каму доля і шчасце адкрыла абнаўляючую чалавека крыніцу навуковай веды...Вось такое маё сёння вам пажаданне, першая жрыца навукі, шаноўная Атэна дэ Кастра. Нездарма сымбалічна вы носіце імя вялікай багіні розуму старадаўняй Элады — імя Атэны. Станьце сапраўднай Атэнай гасціннага места Падуі. Высока ўзніміце сваю запаленую навуковую паходню... Зычу вам, сіньёрэса, поўнага ў гэтым поспеху!

Н а с к о ў с к і. Ну, Францішак, ты сёння выявіў сябе грамадзянінам сусвету! Маладзец, сапраўды добра сказаў!

Т о м а ш а к. Такім і павінен быць кожны сапраўдны хрысціянін. Для яго няма рубяжоў, а ўсе людзі — браты і сёстры!

Д ж а н і н а *(з захапленнем)*. Святая праўда!

Усе цягнуцца да Атэны са сваімі бакаламі.

А т э н а. Дзякую за зычэнні, але — ці па сілах мне яны?

П р а ф е с а р. Якая сапраўды прыгожая думка, дарагая мая дачушка! Якую багатую думку падалі вы нам, сіньёр Скарына! *(Стук малатка ля ўваходных дзвярэй.)* Пэўна сіньёр Скварчэла. Я, Ізідора, сам адкрыю госцю!

Накіроўваецца ў перадпакой. Хвіліна маўчання. Атэна сядзіць у задуменні. Прафесар адчыняе дзверы.
Уваходзіць С к в а р ч э л а.

Прафесар. Нарэшце, сіньёр Скварчэла! Рад вас бачыць сваім госцем. Божа, вы з поўнымі рукамі!

Скварчэла. Вітаю вас, сіньёр дэ Кастра! Я, бачыце, захапіў з сабой адну незвычайную, прывезеную з Атолікі бронзу і хачу вам яе паказаць, ведаючы, як вы ўмееце цаніць выдатныя антычныя творы!

Прафесар. Мы паставім яе вось сюды! А вас я папрашу адразу да стала, за якім мы з моладдзю ў поўным зборы! Прашу вас! Сёння мае і дачкі госці — моладзь. Знаёмцеся: маэстра Скварчэла — сіньёра Лючыя, дачка сіньёра Тольфа.

Скварчэла. Вельмі прыемна. Пра вашу красу, што адраджае красу слаўнай Элады, ведае не толькі Падуя, але і багатая прыгожымі жанчынамі Венецыя... Ад самога дожа давялося чуць мне, што вы былі аздобай яго апошняга балю, калі наведалі жамчужыну Адрыятыкі.

Лючыя *(пачырванеўшы ад пахвалы)*. Што вы, маэстра!

Скварчэла *(вітаючыся з Атэнай)*. Вельмі рад вас вітаць, сіньёра! Ну, як вы знайшлі Арыстафана, якога жадалі чытаць у арыгінале?

Атэна. Чытала з захапленнем... Колькі красы ў яго камедыях і які гэта бліскучы прыклад для сучасных драматургаў!

Скварчэла. О так!

Прафесар. А гэта старшая з дачок сіньёра Тольфа, сіньёрэса Джаніна.

Скварчэла. Чуў, чуў і пра вашу дабрадзейнасць, сіньёрэса! Уся бедната падуанскага зарэчча блаславіляе вашу дапамогу і дабрату вашага сэрца!

Джаніна *(засмучана)*. Я толькі выконваю свой абавязак кларысы.

Прафесар. А візаві сіньёрэсы нашы студэнты, сыны трох славянскіх зямель: сіньёры Наскоўскі — з Кракава, Скарына — з Полацкай Русі, Томашак — з залатое чэшскай Прагі.

Скварчэла. Рад вітаць у вашых асобах народы будычыні. Гэта не толькі мая думка!.. Як прыемна, што наша Італія нясе місію пашырэння навукі маладым народам Славіі!

Прафесар. Я гару нецярплівасцю пачуць ад вас апавяданне пра вашу вандроўку па Грэцыі. Але гэта мы адкладзём для бяседы ў маім кутку. А зараз прашу заняць месца за сталом: трэба падмацаваць свае сілы, чым бог паслаў (*як*

селі). Прапаную ўзняць свае чары за надзвычайны поспех у вандроўцы сіньёра Скварчэла, за яго здароўе!

С к в а р ч э л а. О, вандроўка была такая ўдачная, што я і не чакаў. Я прывёз больш за сорак скрынак першакласнага дабра — мармуру, бронзы, ваз... Адну бронзу, з вашага дазволу, я буду вам дэманстраваць пасля стала!

У с е. Просім, просім!

С к в а р ч э л а *(з захапленнем)*. Вам, моладзь, асабліва цікава будзе пабачыць усемагутнага бога кахання — грэцкага Эраса... Гэта твор Фідыя ці кагосьці з яго вучняў... Нешта сапраўды надзвычайнае па хараству! Але пра гэта потым.

П р а ф е с а р. Прашу вас закусіць роднай падуанскай стравай!

Пакуль прафесар і Скварчэла ядуць, размова ўзнікае ў моладзі.

А т э н а *(да Скарыны)*. Вы мяне, сіньёр Скарына, зусім збянтэжылі думкай пра вандроўку за мяжу! І потым — колькі незаслужанай пахвалы!

С к а р ы н а. Ну, не, сіньёрэса, пахвалы не было, было толькі справядлівае прызнанне дасягнутых вамі поспехаў у навуцы і пажаданне, каб вы памаглі іншым жанчынам узняцца на дасягнутыя вамі вышыні навуковых і літаратурных ведаў... Ваш госць маэстра зусім справядліва пацвердзіў, наколькі глыбока вам знаёма літаратура Элады. А ваш тата гаварыў і пра Арыстоцеля, што таксама цікавіць вас. Дзе ж тут пераўвелічэнне?

А т э н а. І ўсё ж я не прывыкла пераацэньваць сваю асвядомленасць у грэцкай і рымскай культурах.

Н а с к о ў с к і. Дарэмна, сіньёрэса, вы так бязлітасны да сябе! Думка Скарыны аб вашай місіі адносна іншых краін — думка, вартая ўвагі!

А т э н а. А куды дзелася ваша скептычная ацэнка ўплыву на людзей, сіньёр Наскоўскі? Хіба не ад вас я чула, што людская натура кансерватыўная, як ніякая іншая ў прыродзе?!

Н а с к о ў с к і. Я нізка цаню абывацельскую масу. Аднак гэта не датычыцца моладзі, яшчэ не зацягнутай у балота жыццёвых выгод і практыцызму старога пакалення... Вашы заклікі павінны быць адрасаваны да тых кругоў, якія адгукнуцца!..

С к в а р ч э л а. Калі дазволіце, прафесарэ, я зараз пакажу ўсім вам адзін з рэдкіх антыкаў, прывезеных мной з Элады. Паглядзіце прынесеную мною бронзу.

П р а ф е с а р. Прашу вас, маэстра!

Скварчэла выскоквае з-за стала ў передпакой і выносіць адтуль статую. Калі ён моўчкі здымае з яе абвінуццe, вачам усіх адкрываецца пакрытая пацінаю фігура бога кахання Эраса, які, нацягваючы свой лук, збіраецца з дабрадушнай усмешкай пусціць у кагосьці стралу.

С к в а р ч э л а. Вось ён, гэты юны бажок Элады, гатовы раніць чарговага ці чарговую сваю ахвяру.

Усе ўстаюць з-за стала і гуртуюцца бліжэй да таго канца, дзе стаіць Эрас

П р а ф е с а р *(уважліва разглядаючы статую)*. Які сапраўдны мастацкі твор! Якія прапорцыі юнага цела, якая яго пластычнасць! Як перададзены выраз гэтага мілага шэльмаўскага твару...

А т э н а. Сапраўды, якое высокае хараство, якое дасканалае майстэрства ў скульптурнай творчасці. Ямкі вачэй не перашкаджаюць адчуваць гэты рашучы зрок Эраса...

С к в а р ч э л а. Я знайшоў яго сярод руін храма Афрадзіты ў Элеўзіне, у падвале, пад грудамі пяску і каменняў. Быць можа, хто з апошніх жрацоў ці паклоннікаў багіні і яе сына спрабаваў схаваць ад гібелі гэты унікальны мастацкі твор. Я капаўся якраз адзін у падвале загінуўшага ад пажару храма, і калі глянуў — кінуўся да свайго плашча, хутчэй захінуў статую, каб ніхто з маіх турак і грэкаў не бачыў здабычы... Захінутым у мой плашч я паклаў яе ў скрынку, забіў яе дошкамі. Усю дарогу я даглядаў гэту знаходку — побач з іншымі знойдзенымі ці набытымі старадаўнасцямі..

П р а ф е с а р. Калі я думаю пра вашу нястомную дзейнасць па вывучэнню грэцкай культуры, я ўсё больш і больш пачынаю падзяляць ваш погляд, маэстра, што іменна Італія павінна паказаць Еўропе, якімі шляхамі павінна развівацца яе культура.

С к в а р ч э л а. Зусім справядліва. Наш былы слаўны Рым успрыняў у сваім часе здабыткі грэцкай культуры і мастацтва, але гібель Рымскай імперыі пад націскам барбараў спыніла далейшае развіццё элінарымскай культуры, і наш доўг цяпер перед іншымі народамі — адрадзіць яе, вярнуць чалавецтву тыя ўзоры былой высокай культуры, раскрыць яе каштоўнасці... Вось чаму збіранне ўзораў мастацтва сярод руін, з-пад зямлі — адна з маіх чарговых мэт...

П р а ф е с а р. І гэта ў галіне нашага сучаснага мастацтва дае ўжо свае вынікі.

С к в а р ч э л а. Зразумела. Калі я азіраю творчасць розных галін нашага мастацтва — то раблю такі ж вывад. Возьмем хаця б наша малярства...

П р а ф е с а р. Маэстра, у мяне ўзнікла думка. Ці не

дазволіце вы мне заказаць знаёмаму скульптару мармуровую ці гіпсавую копію са статуі? Я б хацеў паднесці яе ў дар сваёй мілай дачцэ Атэне, нараджэнне якой і сабрала нас за гэтым сталом.

С к в а р ч э л а. Копію? Ага!.. Вы, здаецца, сказалі, што сіньёрэса Атэна сёння святкуе дзень свайго нараджэння... Навошта ж копію, якая пры ўсіх вялікіх здольнасцях нашага паважанага скульптара ніколі не перадасць хараство арыгінала! Мы зробім іначай! *(Узнімае бронзавую статую, падыходзіць да Атэны і передае яе.)* Віншую вас! І ў знак маёй да вас пашаны прашу прыняць ад мяне вось гэты дар. Хай ён паслужыць вам да больш глыбокага вывучэння грэцкай культуры.

А т э н а *(у замяшанні)*. Я ўдзячна вам за высокую ацэнку майго замілавання грэцкай культурай. Але я не смею прыняць такі каштоўны дар, тым больш што, па чутках, вы хацелі зрабіць выстаўку ўсяго прывезенага вамі з Грэціі, маэстра.

С к в а р ч э л а. Вы ж дадзіце мне яго на гэты час, а на картцы пад ім будзе стаяць: «Належыць зараз Атэне дэ Кастра, дачцэ прафесара Джаванні дэ Кастра».

А т э н а. Зразумела, што гэта — ваша права, але ж сапраўды я засмучана такім багатым дарам вашым, тым больш што вы яшчэ, відаць, будзеце яго вывучаць дэталёва.

С к в а р ч э л а. На гэты час вы таксама дадзіце мне яго, Атэна.

А т э н а. О, канешне! Не ведаю нават, як вам і дзякаваць! *(Цісне моцна яго руку, нясе Эраса да свайго месца за сталом, ставіць на стол і, у захапленні любуючыся ім, кажа сціпана.)* Якое хараство!

Н а с к о ў с к і. *(таксама ўпаўголасу)*. Падарунак такі сёння сымбалічны. Страла Эраса павінна будзе кагосьці з прысутных раніць.

А т э н а *(не пачуўшы добра яго слоў)*. Што вы сказалі, сіньёр Наскоўскі?

Н а с к о ў с к і. Я казаў пра сымболіку Грэцыі, але думка гэта не варта, каб яе паўтараць.

С к а р ы н а *(упаўголасу)*. Глупства, Янак.

Л ю ч ы я. Які ў вас сапраўды востры язык, сіньёр Наскоўскі!

П р а ф е с а р *(узнімаючыся з-за стала)*. Мы з маэстрам зараз пройдзем у мой пакой, а вам, маладым, раю заняцца менш сур'ёзнай справай — скажам, гульнёю, музы-

кай, спевамі... Гэта ўжо вырашайце па свайму смаку і ахвоце.

Усе ўзнімаюцца з-за стала. Ізідора з прыслужніцай прыбірае стол, а госці з Атэнай займаюць процілеглы кут сталовага пакоя.

Л ю ч ы я. Мы папросім цябе, Атэ, выканаць адну з тваіх любімых канцон нашага паважанага падуанца Скарлата. Вось хаця б: «Не, не, я не Ляура...»

А т э н а. Ты ўгадала мой настрой: я так усхвалявана і падарункам сіньёра Скварчэла і думкай, выказанай сіньёрам Скарынай, што гэта канцона Скарлата ў адказ на адзін з санетаў Петраркі якраз адпавядае майму адчу́ванню! *(Бярэ са сцяны лютню, правярае яе строй і перад выкананнем кажа.)* Для вас, шаноўныя госці-замежнікі, пару слоў тлумачэння. Адказваючы на адзін з санетаў Петраркі, дзе ён асабліва апяваў высокія якасці натуры сваёй Ляуры, не шкадуючы прыгожых параўнанняў, сучаснік яго пары пражывання ў Падуі, тутэйшы паэт Скарлата, напісаў канцону, дзе выказаў думкі аб настроі дзяўчыны, якая не хоча сябе раўняць з апетай красуняй Ляурай. Па маёй просьбе музыка маэстра П'етра Валана даў на словы канцоны сваю музыку. Вось тое і другое. *(Пяе.)*

Не, не, я не Ляура.
Я звыклая дзяўчына,
І ні красою, ні бляскам вочы...

Заслона.

Дзея 3. Абраз 1. Вечарына

С к а р ы н а ходзіць па пакоі і старанна нешта вычытвае з рукапісу. Т о м а ш а к піша, абдумваючы тое, што натуе. Дзверы праз некаторы час расчыняюцца, і ў пакой уваходзіць Н а с к о ў с к і з аплеценай бутляй у адной руцэ і поўным кошыкам у другой. Томашак не звятрае на яго ўвагі. Скарына ж здзіўлена затрымліваецца пасярод пакоя.

Н а с к о ў с к і. Ну, хоць тут памажы, дружа!

С к а р ы н а *(бярэ з яго рук кошык і заглядае ў яго).* Гэта што ж такая за ўрачыстасць?! Нават — раскоша не па кішэні. Бялюсенькі хлеб з разынкамі, сыр, вэнджаная гусяціна, смажаная мурэна, слодычы, фрукты. Адкуль такія грошы? Дый з якой прычыны фундыцыя такая?

Н а с к о ў с к і. Грошы — ад продажу майго медычнага падручніка. Атрымаў цэлых паўста дукатаў ад аднаго ама-

тара. Дужа спадабаліся яму мае малюнкі. А набыта гэта — каб сёння паўрачыставаць...

Скарына. Не разумею — адкрыйся!

Наскоўскі. Будзеш наперад усё ведаць, хутка састарэеш... *(Ставіць бутлю на лаўку.)* Лепш давай хутчэй стол накрыем, ды як след, бо запрасіў госцяў да нас.

Скарына. Каго? Мы жывём пустэльнікамі, ахвяраваныя навуцы...

Наскоўскі. Не толькі навуцы, але і *(пасмяхаючыся)* жыццёвым іншым справам.

Скарына. Якім жа іншым?

Наскоўскі. Хто-хто, а ты добра ведаеш якім.

Скарына *(зацікаўлена)*. Цікава: якім такім?

Наскоўскі *(да абодвух)*. Ну, годзе, браткі, займацца навукамі і грамадскімі справамі... Добрае ламбардскае чакае нас траіх і госцяў. А таму — прэч кнігі! Аддадзім даніну нашай братэрскай дружбе. *(Выцірае стол.)* Францішак, ты збірай на стол талеркі і кубкі. А пакольві іх мала, ты, Томашак, сыдзі ўніз, да Даратэі, і папрасі для госцяў пару талерак лепшых і далікатных кубачкаў для пітва.

Томашак *(нечакана жвава)*. Як усё да часу сталася! Ведаеш, Янак, я сам неяк надумаў, каб нам сабрацца за кубкам і шчыра павесяліцца. Хто ведае — можа, у апошні раз...

Наскоўскі. Рад, што і ты сёння хочаш некаторае ўцехі... Дык бяжы ж, голубе, да Даратэі, каб усё паспела к прыходу госцяў.

Томашак жвава выходзіць. Наскоўскі і Скарына выкладаюць набытае на талеркі, наразаюць хлеб, раскладаюць фрукты.

Скарына. Не мучай, Янак, скажы, каго ж чакаем?

Наскоўскі. Табе, адкрыюся — Атэну!

Скарына (*узрадавана*). Яе?

Наскоўскі (*смеючыся*). Так! Яе!.. Нашу прыяцельніцу, светлую, як ты кажаш, дзявочую галаву!

Скарына. Што ж, вельмі мне прыемна, што гасцінна, а не за пустым сталом яе мы прымем.

Томашак вяртаецца з посудам.

Наскоўскі *(смеючыся)*. Ось бачыце, хлопцы, як я ўгадаў жаданні вас абодвух. На жаль, не здолеў я ўбачыць яшчэ Джаніну, але папросім зайсці за ёй Атэну.

Томашак. Хіба Атэна прыйдзе?

Скарына. Так. Янак запрасіў яе.

Томашак. А можа, мне пайсці да Джаніны і паклікаць да нас?

Н а с к о ў с к і. Лепш, каб за ёй зашла Атэна, а то бацькі пацікавяцца, куды ж яна накіравалася з табою. Гэх, на адно забыўся. Трэба было кветак на рынку купіць, каб стол аздобіць...

С к а р ы н а. Шкада, сапраўды.

Н а с к о ў с к і. Позна ўжо... Атэна можа зараз надысці.

Чуваць, як на башне сіньёрыі звон выбівае пятую гадзіну. У гэты момант расчыняюцца дзверы і з'яўляецца А т э н а з букетам кветак у руках.

А т э н а. Прывітанне студантэрыі! Бачыце, якая я акуратная: клікалі на пяць — і я ўжо тут! Прашу прыняць дар сярдэчнай прыязні.

Н а с к о ў с к і. А Скарына хацеў якраз бегчы за кветкамі, каб прыняць з увагаю жанчын!

А т э н а. Не ведаю, мела я права ці не, але я паклікала падысці да вас і Джаніну!

Т о м а ш а к. Я якраз збіраўся паклікаць яе да нас!

А т э н а. То і добра. Яна пераапранаецца толькі, бо ў адзенні кларысы неяк не выпадае пайсці на вечарыну: тут няма каму аказваць хрысціянскую дапамогу.

С к а р ы н а. Скуль ведаць, мо каму з нас і трэба такая дапамога!

Т о м а ш а к (*чырванеючы*). Што за непатрэбныя намёкі, Францысь!

С к а р ы н а. Ты чаго ўсхамянуўся, дружа? Мо гаворка ідзе аб безнадзейным пустэльніку навукі Янаку!

Н а с к о ў с к і (*смеючыся*). Які за сваё ерэтычнае жыццё даўно ўжо ахвяраваны шатану!

А т э н а. О, з шатанам не жартуйце, Янак. Дазвольце мне без цырымоній вас так зваць!

Н а с к о ў с к і. Проша, але ж па такой жа прыяцельскай блізкасці дазвольце і мне вас велічаць Атэнай — тым больш што імя ваша належыць блізкай нам, студэнтам, багіні мудрасці... А адносна шатана, то я ўжо сапраўды шукаў магчымасці пабачыць яго, каб падпісаць выгадную для мяне ўмову адносна сваёй грэшнай душы...

Т о м а ш а к. Такіх, як ты, Янак, шатану ў пекле не трэба: ты падаб'еш усіх яго сабратаў на непаслушэнства.

С к а р ы н а. Сказана някепска!

А т э н а. Вы, бачу, аднолькава малаверы ў шатана. Але тры чвэрці італійцаў прызнаюць яго моц і асцерагаюцца з ім дражніцца, шукаюць ад яго ратунку ў царкве.

Н а с к о ў с к і (*смеючыся*). Іншы раз мне здаецца, што нашы духоўнікі ладзяць з пеклам і яго гаспадарамі!.. Прызнаюся, адзін час я верыў у існаванне шатана і па пэўных

рэцэптах нават выклікаў яго на размову, але з гэтага нічога не выйшла. Так я страціў у яго веру.

Т о м а ш а к. Такія грэшнікі, як ты, абавязкова трапяць да яго па смерці. Яму цікавей іншыя...

Н а с к о ў с к і. Скажам, такія, як ты... Не крыўдуй, Томашак, але ж, відаць, шатану цікавей тыя, хто хоча жыць добрымі хрысціянамі.

Уваходзіць Д ж а н і н а.

Д ж а н і н а. Я думала, што трапіла да добрых хрысціян, а тут успамінаюць, крый нас божа, шатана.

С к а р ы н а. Не пужайцеся, мы толькі разважаем, чаму нячыстаму цікавей змаганне за душы добрых хрысціян, чым тых, хто да яго мае непасрэднае дачыненне.

Д ж а н і н а. Праўда, ёсць і такія. Але яны ўжо ахвяраваны пеклу...

Т о м а ш а к. Чуеш, Янак, гэта пра цябе сказана.

Усе рагочуць.

Н а с к о ў с к і. Хай так, аднак жа я заклікаў шатана, каб ён сам з'явіўся да мяне... Але годзе на гэту тэму. Мы хочам сёння адпачыць і ад багаслоўя, і ад вызваленай навукі... Будзьма ж сапраўды вясёлай моладдзю! Я наліваю нашы кубкі. (*Налівае ўсім.*) Хай ламбардскае дасць нам весялосць. (*Паднімае свой кубак.*) Першае наша слова будзе: п'ём за здароўе нашых дарагіх госцяў, шаноўных Атэны і Джаніны, слаўных дачок гасціннай Падуі!

Усе злучаюць чары і п'юць.

Н а с к о ў с к і. На стале ёсць некаторая закусь... Проша не забываць пра гэта, шаноўныя госцейкі і падуанскія студэнты. *(Бярэ лютню.)* А каб не было сумна, дазвольце ў гусце тутэйшых спевакоў выказаць адну канцону, якая будзе некаторым уводам у нашу вечарыну... Склаў яе Бальтэра Сона, які лічыў, што жыццё нам дадзена не для таго, каб два разы на тыдзень не есці скаромнага і печанага! *(Падыгрывае сам сабе.)*

Сонца ідзе на спачын,
Змрок валодае зямлёю...
Сэрца ж не хоча спакою;
Поўна яно да краёў, поўна, галубка,табою!
Зноў бы мінаў бы той дом,
Дзе я сустрэў сваю долю,
Слодыч кахання спазнаў,
Страціў дзе я сваю волю...
Хай жа Амур-жартаўнік

Прыйдзе цяпер у падмогу,
Дасць мне сустрэчу з табой
І нам пакажа дарогу.

О, каб ты знала,
Як я сэрцам няшчасным палаю,
Дык захацела б тады
Бачыць мяне толькі шчасным!

Атэна (*весела*). Не кепска! І словы, і мелодыя мне падабаюцца! Дайце ж мне лютню, я выканаю вам, нібы ў адказ, песню пра настрой дзяўчыны. *(Пачынае.)*

Вечар настаў... Пахі кветак мацней...
Сум маю душу ахутаў...
Што мяне стрэне далей?
Толькі не быць бы мне скутай!
Зараз вольны я птах,
К сонцу узняцца жадаю,
Бо не ў жыцця ланцугах —
Дзе захачу, там лятаю...

Скарына. А хто аўтар канцоны?

Атэна *(смеючыся)*. Адна знаёмая вам дзяўчына. Яна ж дала і музыку на гэту дзявочую песню.

Скарына. І тое, і другое — вельмі мне падабаюцца.

Томашак. Ну, а я вам прапяю чэшскую народную песню — харал утраквістаў... Думаюць, што склаў яго наш выдатны вучоны Як Рокічан, прызваны папістамі «арцыерэтыкам».

Яму даюць лютню, пад якую ён і выконвае харал.

Заслона.

Дзея 3. Абраз 2. Прызнанне

Атэна ў сваім пакоі знаёміць Скарыну з уласнай бібліятэкай. Часткова яна складаецца з рукапісных кніг, часткова — з прадукцыі першадрукарняў Венецыі, іншых італійскіх гарадоў, а таксама замеж'я — Парыжа, Нурэнберга.

Атэна. Мая ўласная бібліятэка яшчэ невялікая. Але за адзінаццаць гадоў, пры дапамозе таты, які ў дзень майго нараджэння і ў дату смерці мамы нязменна прэзен-

туе мне які-небудзь цікавы твор славутых класікаў — лацінскіх і грэцкіх, сабралася нямала каштоўных паасобнікаў. Я маю поўную «Энеіду» Вергілія, яго «Буколікі», Авідзіевы «Мэтамарфозы» і «Мастацтва кахання», сшыткі выбраных твораў Лукрэцыя, Катула і Праперцыя... З грэкаў маю поўныя «Адысею» і «Іліяду» Гамера, сшытак найлепшых твораў Анакрэона, драматычныя творы Сафокла і іншых.

Скарына. Якое багацце!.. А я колькі ні капіяваў для сябе — як прыпрэ бяда, як не стане сродкаў на жыццё, толькі рукапісы добрых твораў і даюць выхад, хоць прадаеш іх танна.

Атэна. Творы Анакрэона і Авідзія ўласнаручна перапісаны. Іншае — або я заказвала перапісчыкам, або атрымлівала ад таты.

Скарына. А з гісторыкаў што-небудзь маеце?

Атэна. Мала, хаця гісторыю Рыма і класічнай Грэцыі і вывучала па арыгіналах з бібліятэкі таты, які мае ўсе кнігі Ціта Лівія і пазнейшых, а таксама з бібліятэкі універсітэта... У мяне ёсць толькі «Югуртынская вайна» Салюсція ды Ксенафонтаўскі «Анабазіс»... Крыху больш маю з філязофіі: платонаўскія «Гутаркі з Сакратам» і два творы Арыстоцеля.

Скарына. Платона я ў вас, Атэна, папрасіў бы даць мне для скапіявання.

Атэна. З задавальненнем! Хочаце — прынясу?

Скарына. Прасіў бы!

Атэна выходзіць і праз хвілю вяртаецца з рукапісным паасобнікам, які і падае Скарыне.

Скарына. Які прыгожы рукапіс!

Атэна. Гэта падарунак таты ў прошлым годзе. Так, рукапіс выключны па якаснасці пісьма і дакладнасці — рабіў яго адзін з лепшых перапісчыкаў з кляштара Джустыны — падрэ Аліўера Санці... Капіяваны па заказу таты.

Скарына *(разглядваючы пісьмо)*. Не, як ні вялікае вынаходніцтва кнігадруку, але мы яшчэ не скора адмовімся ад рукапісных кніг... Гусінае пяро ў напрактыкаваных руках — таксама мастацкая праца, у якой кнігадруку прыйдзецца яшчэ вучыцца, перш чым нешта ціснуць металёвымі літарамі. Глядзіце, якая роўная рука ў падрэ — літары выпісаны, як нізкі перлаў... Якое хараство! Што ж, гэта прыахвоціць і мяне прыстасаваць сваю руку пры спісванні. Атэна, а што ў вас ёсць з сучасных італійцаў?

Атэна. У мяне ёсць таксама цудоўны рукапіс — толькі перапісчыка Венецыі — паасобнік усіх санетаў Пет-

раркі. На ім — уласнаручны надпіс славутага паэта, зроблены, калі ён быў госцем Падуі і тата папрасіў яго даць памятны аўтограф.

Скарына. Так, гэта цэлае багацтва, калі параўнаць з тым, што ёсць у мяне.

Атэна. Раз вы ставіце сабе такую вялікую мэту, як служэнне свайму маладому па культуры народу,— вам трэба збіраць тое, што для гэтага будзе карысна.

Скарына. Яно так, канешне... Але ж самому не пад сілу ўсё скапіяваць. А тут і брак сродкаў, і брак часу, які адбірае вучоба ва універсітэце.

Атэна. Рабіце гэта з дапамогай сваіх сяброў.

Скарына. І іх бракуе: Наскоўскі захапляецца сваімі кодэксамі і каментарыямі да іх, Томашак капаецца ў творах айцоў царквы.

Атэна. А я? Вы не лічыце мяне сваім сябрам?

Скарына. Шаноўная Атэна! Я не смею нават марыць пра гэта...

Атэна. Дарэмна... З дня майго нараджэння, калі вы, Францыска, падалі і мне такую смелую і спагадную для мяне думку — выносіць свае веды на арэну публічнай дзейнасці,— з гэтага часу я стала лічыць вас сваім другам, а, значыцца, і блізкім вам чалавекам. Я прапаную вам карыстацца маімі сіламі — сабе ў дапамогу. Складзіце спіс твораў, якія вам патрэбна мець, і я з прыемнасцю і задавальненнем дапамагу вам у адпаведным набыцці, і нават больш... Я чалавек вольны, маю досыць часу і ахвоча займуся, скажам, капіяваннем таго ці іншага рэдкага твора.

Скарына. Бязмерна вам дзякую. Але ў першую чаргу я прасіў бы вас памагчы мне ў складанні самога спісу таго, што варта мне мець.

Атэна. Ахвоча дапамогу вам у гэтым, Францыска. Пачнём з абмеркавання таго, што павінна быць у вашай уласнай бібліятэцы. Мая першая тут парада: усё, што ёсць ужо надрукавана, капіяваць ад рукі няварта.

Скарына. Згодзен з вамі, Атэна.

Атэна. Капіяваць варта толькі тое, што можа не з'явіцца ў друку. Апроч таго, я раіла б вам творы грэкаў. Грэцкай мовай я валодаю настолькі, што здолею зрабіць для вас, Францыска, добры пераклад на лаціну. Вы што б хацелі мець з элінаў?

Скарына. О, я шмат чаго хацеў бы мець!

Атэна. Але што — у першую чаргу?

Скарына. Раз вы ўжо такія добрыя, я б папрасіў Гесіёдавы «Працы і дні»... Толькі трэба параіцца з вашым

татам, дзе дастаць найбольш поўны і якасны паасобнік.

Атэна. Пра Гесіёдавы «Працы і дні» я даведаюся ў нашага падрэ Саніна, бібліятэкара універсітэта. Ён добры знаўца рукапісаў старых класікаў і нам параіць, у каго ці дзе ёсць самы выверaны спіс.

Скарына. Універэсітэцкі унікат я праглядаў, але паколькі ў ім ёсць самыя звыклыя граматычныя памылкі, я лічу яго дрэнным. Якаснасць тэксту — важная справа, і мне было б шкада патрачаных вамі на пераклад часу і сіл.

Атэна. Франчэска, я думаю, што грэцкую копію я закажу скрыбарыю бібліятэкі. Яму ахвоча заказваюць усе, каму патрэбна. Я маю ўласныя, ад матулі пакінутыя грошы, і іх хопіць не на адзін твор, а найменш на дзесяць-дванаццаць. Частку копій я магла б зрабіць сама, частку ж — сабраць спаміж знаёмых. Мой тата мог бы зрабіць першы ўклад дзеля такой, як ваша мэта...

Скарына. Пра гэта гаварыць з ім рана. А вашу дапамогу я б прыняў ахвоча, калі б мяне не засмучала тое, што гэта патрабуе безліч сіл і часу. Лепш вам, Атэна, аддаць іх на нешта больш карыснае!

Атэна. Ах, Франчэска, калі б вы ведалі, як я зайздрошчу вам, што маеце вы такую мэту слаўную ў сваім жыцці!.. Мая вам дапамога ў гэтым сэнсе дае мне толькі радасць *(ціха)*. І нават больш таго — калі б вы заглянулі ў сэрца...

Скарына. Так глыбока тут заглядваць я не маю права...

Атэна *(ціха)*. А што рабіць, калі часам сэрца прэтэндуе.

Скарына. О, калі б я свайму сэрцу дазволіў весці мяне туды, куды яно захоча... Я не пакінуў бы і Полацка свайго. А можа, жыць бы мне заўсёды ў Кракаве прыйшлося, асесці залежным у Празе ці пеставаць дзетак сваіх у Падуі... Ёсць, аднак, патрэба больш рупная, чым шчасце асабістае...

Атэна *(настойліва)*. Франчэска, я разумею вашу асцярожнасць у справах сэрца... І ў сябе там, у Полацку, вы маглі б абраць сабе спадругу, і ёсць дастойныя ў Кракаве і ў Празе. Усё стала больш за тым, каб гэта вам мэты дасягнуць сваёй не перашкаджала... А ўдваіх ісці па дарозе да ўдзячнай мэты — куды лягчэй, калі не толькі абедзве галовы кіруюцца адной ісці дарогай ў светлай справе, але і сэрцы б'юцца ў такт, супольна лучачы абодвух. Вы разумееце мяне, Франчэска?

Скарына *(цёпла)*. О, канешне, гэта было б ідэальна!

Прызнаюся я вам, Атэна, шчыра: гэта было б вяршыняй шчасця, але не дадзена мне тое...

Атэна. Мне здаецца, вы розумам — не сэрцам тут кіруецеся...

Скарына. Калі б вы ведалі, Атэна, як часта марыў я сустрэць такую вось, як вы, дзяўчыну...

Атэна *(рашуча)*. Вы яе сустрэлі... Вось мая рука вам! *(Працягвае руку.)*

Скарына *(палка)*. А сэрца?

Атэна *(радасна)*. Яно даўно ўжо ваша!..

Скарына *(таксама радасна)*. Гэта праўда?!

Атэна. Так! Праўда!

Скарына *(цалуе руку Атэны, якую трымае ў сваёй)*. Якое шчасце!

Атэна *(з палкім шэптам)*. Франчэска, я адкажу не так — на наша шчасце! *(Абдымае яго, галубіць да грудзей, пяшчотна цалуе.)* Вось якое наша шчасце!

Скарына. О, Атэна! Скажу ізноў — без меры я шчаслівы!

Атэна *(цалуючы яго і ў вусны, і ў вочы, і ў лоб)*. Закрый свае ты вочы, мілы! *(Цалуе.)* Цалую іх за тое, што яны абралі хоць і нялёгкую, але светлую дарогу — на шчасце грамадзянства! *(Цалуе ў лоб.)* Цалую галаву тваю за думку светлую — служыць свайму народу! (*Цалуе ў вусны.)* А гэты пацалунак — ад сваёй вернай спадругі на шляху абраным! Што б ні паслала ў будучым нам доля, стаяць з табой заўсёды поруч я клянуся!

Скарына. А я клянуся прыкласці ўсе сілы, каб быць цябе дастойным...

Атэна *(цалуючы яго)*. Я гатова бясконца дзякаваць долі, якая прывяла цябе ў Падую за асветай і злучыла тваё жыццё з маім!

Скарына *(адказваючы ёй пацалункам і галубячы)*. А калі мы адкрыемся тату твайму?.. Можа, сёння, зараз, як ён толькі вернецца дамоў!

Чуцен стук малатка ў дзверы.

Атэна *(лічачы стукат)*. Раз, два, тры, чатыры! Гэта тата! Вось бачыш, Франчэска, як усё складваецца добра... Зараз яму і адкрыемся!

Разыходзяцца. Чутна, як прафесар кашляе. Дзверы адчыняюцца — і ён заходзіць.

Прафесар. Вось добра, што вы ў нас. Атэна прасіла для вас Лукрэцыя Кара ў добрым экземпляры. Пра-

фесар Анталіна заўтра прынясе свой — рэдкай паўнаты і дакладнасці унікат, з уласнай бібліятэкі. Заўтра я вам, Скарына, яго дам. Вы самі яго будзеце капіяваць?

Атэна. Не, татка, я хачу памагчы Францэску ў гэтым. Тым больш, што гэта будзе пачатак нашай супольнай бібліятэкі.

Прафесар. Не разумею цябе.

Атэна *(падбягае да бацькі і туліцца да яго)*. Я растлумачу табе, татуля! Мо гэта для цябе і нечакана, але я і Францэска хочам стацца мужам і жонкай і просім на гэта тваёй згоды, татка!

Скарына *(крыху збянтэжана)*. Прафесар, гэта такое для мяне шчасце, што я не ведаю, як прасіць на гэта вашай згоды...

Прафесар *(смеючыся)*. Вось у чым справа... А то я не разумеў, да чаго Атэна сказала, што вы заводзіце супольную бібліятэку! *(Цёпла.)* Калі ж вы паспелі так падружыцца, што загаварылі аднолькава?.. Мілая дачушка, ты добра ведаеш, як я гляджу на такія пытанні: ты вольная ў выбары свайго сэрца. Вы, Скарына, таксама ведаеце, што я асабіста цаню вас — як чалавека і маладога вучонага... Але, любыя дзеці, ці думалі вы пра тое, дзе прыйдзецца вам жыць і працаваць?

Атэна. Я ведаю, што для цябе разлука са мною будзе цяжкай. Але ў Францэскі ёсць мэта — несці свет веды свайму народу. І гэта вымагае ад яго вярнуцца на бацькаўшчыну. Я ж атрымаю магчымасць памагаць яму ў гэтай удзячнай працы... Мае веды, закладзеныя табой, будуць служыць высокай мэце жыцця майго абранніка-мужа... Італія багата людзьмі асветы і навукі. У сябе ж, на далёкай Белай Русі, Скарына першым распачне кнігадрук, пашырэнне навук.

Прафесар *(засмучаны)*. Так, Атэна, я буду нудзіцца без цябе, калі ты мяне пакінеш і выедзеш на Русь. Але я не стану перашкаджаць вашаму шчасцю... Толькі, думаю, Скарыне яшчэ прыйдзецца які год канчаць адукаванне. За гэты час я прывыкну да думкі аб непазбежным вашым ад'ездзе. Дык злучыце ж вашы рукі і... *(Атэна і Скарына становяцца адзін супраць другога, злучаюць рукі.)* Блаславаляю вас, дзеці мае, зычу шчасця і кахання!

Заслона.

Дзея 4. Абраз 1. Папярэджанне

Той жа студэнцкі пакой.

Наскоўскі. А ты над чым карпееш, Францусь?

Скарына. Учора кончыў капіяваць Петраркавы санеты, а сёння распачаў іх аздабляць застаўкамі і канцоўкамі па экземпляру, што дастаў я праз Атэну... Ёй гэты рукапіс паднёс на памяць бацька, заказаўшы кнігу лепшаму з каліграфістаў Падуі.

Наскоўскі. Дарэчы, за колькі ў Празе ты прадаў стары свой экземпляр Петраркі?

Скарына. За дзесяць талераў.

Наскоўскі. Вельмі танна!

Скарына. Што ж зробіш, калі мне выхаду другога не было. Прытым жа сшытак гэны быў няпоўным санетаў зборам — каля сарака ўсяго ў ім было твораў. І толькі літары аздобіў я там фарбаю і срэбрам... А гэты экземпляр рыхтую я багатым.

Наскоўскі. Пакуль што каштоўныя кнігі і рукапісныя... А ў меру пашырэння друкаваных праз вынаходства Гутэнберга кнігі патанеюць настолькі, што мала хто пакваліцца на рукапісныя, хіба толькі тыя, што яшчэ не друкаваны.

Скарына. Я думаю таксама... Розніца яшчэ ў тым будзе, што каліграфічна пісаныя, з аздабленнем застануцца унікальнымі заўсёды, тады як друкаваныя — тандэтам... Прытым жа ў тых краінах, дзе друк яшчэ слабы, або дзе і зусім нераспачаты, там рукапісы доўгі час яшчэ ўжывацца будуць. Вазьмі хоць нашу Русь... Кнігі друкаванай там пакуль няма зусім. Я часта думаю пра гэта... Гэх, каб там знайшоўся хто з заможных і даў бы сродкі — я першы стаў бы працаваць для кніжнага ціснення... Вялікую заслугу меў бы той, хто паклаў бы пачатак гэтай справе...

Наскоўскі. Як кончыш тут навуку, бярыся пільна за такую справу. Адшукай такіх людзей ці ў Вільні, ці ў Полацку сваім.

Скарына. Іншы раз, карпеючы над рукапісам, я думаю пра родны мой народ і мару стаць там закладальнікам друкарні... Іншы раз устае мне думка, ці нельга б гэта ў Празе распачаць: там і людзей такіх знайсці, здаецца мне, магчыма.

Наскоўскі. І гэта слушна... Прага — залатая макаўка славян наогул. І Кракаў наш някепскі... Ды

Прага ўсё ж багацей. Паспрабуй у Празе прытуліцца, а з часам перавандруеш ці ў Вільню, ці да сябе ў Полацак слаўны...

Паўза

Наскоўскі. Толькі памятай, голубе, што падуанскі біскуп не далей як учора выклікаў да сябе афіцэра сенторыі і разам з ім для спалення адабраў у краме Бэпа сем «шкодных хрысціянству» рукапісных кніжак. Ды калі той спрачаўся, пагразіў судом сената.

Скарына. Прыйдзецца, канешне, гэта ўсё улічваць...

Наскоўскі *(смяецца)*. Бачу, што ты разумееш з кожным днём, Франусь... *(Сардэчна.)* Жыць трэба з галавою, мой браце. Царква не спіць... А агонь, як ведаеш, не гасне не толькі перад абразамі, але і на пляцах...

Скарына *(у задуменні)*. Але не гасне агонь і ў грудзях, і ў галовах тых, хто хоча несці агонь і свет чалавечай веды...

Наскоўскі. Ну так, канешне... Я вось дык баюся за нашага Томашака... Таверны за Брэнтаю кіпяць неасцярожнай справай.

Скарына. А што, падмайстры хіба хвалююцца так гостра?

Наскоўскі. Не крыўдуйся, Франусь! Ты, браце, крыху з шорамі на вачах ці як той пустэльнік — запакаваў вушы, каб не чуць грэшных людскіх размоў... Без жартаў: ты маеш некаторы ўплыў на Томашака. Перасцеражы яго... Бо падслухачы сенторыі сланяюцца таксама на тых тавернах, дзе і падмайстры збіраюцца за кубкам калабрыйскага...

Скарына. Наколькі ведаю і гаварыў я з ім, ён, наш Томашак, носіцца з думкай пра хрысціянскае братэрства...

Наскоўскі. Ды толькі, слухаючы яго, разважаюць па-іншаму падмайстры... Іх думка: ці хрысціяне іх майстры? У майстроў — адзін голы матэр'яльны інтарэс, выгада свая. А калі майстры кіруюцца толькі ў свой бок, дык вывад просты: змагацца трэба іншым спосабам...

Скарына. Якім жа?

Наскоўскі. Падмайстры складаюць патаемныя братэрствы, робяць змову ісці на працу толькі за высокую аплату і гэтаму падобна.

Скарына. Пры чым тут будзе наш Томашак?

Наскоўскі. Падслухачы адзначаць удзел Томашака ў руху падмайстраў, частыя яго бяседы з імі, дружбу... А там і недалёка будзе да небяспекі... Як жа: студэнт

дый чужаземец, а лезе ў дружбу з бунтарамі... Бо як іначай яны палічаць падмайстраў, як не бунтарамі супроць парадку, які карысны толькі ім... Венецыя майстроў заўсёды падтрымае.

Скарына. Ты кажаш, зайшла ўжо справа так далёка?

Наскоўскі. Я пэвен, што выбух нейкі будзе з падмайстрамі... Ці далёка да бяды Томашаку?!

Скарына. Трэба з ім пагаварыць аб гэтым...

Адчыняюцца дзверы. Уваходзіць Томашак.

Скарына. Ты якраз, Томаш, на часе. Трэба нам з табой пагаварыць сардэчна.

Томашак. Пра што?

Скарына. Мы якраз гаварылі пра цябе, Томашак...

Томашак. А ў чым справа?

Скарына. Непакоімся за цябе. Справа ў тым, што ты зачасціў за Брэнту. А там можна чакаць усялякіх нечаканасцей... Майстры абураны рухам падмайстраў, а ты часта з імі...

Томашак. Так, я часта з імі, бо кожнаму сумленнаму і добраму хрысціяніну трэба быць з імі, абяздоленымі, пакрыўджанымі...

Наскоўскі. Усё гэта так, калі б не тая небяспека, у якую могуць і цябе ўблытаць...

Томашак *(горача)*. Трэба вам лепш ведаць, якія крыўды церпяць падмайстры ад сваіх гаспадароў, каб зразумець, чаму я падтрымліваю справядлівыя вымаганні падмайстраў. Яны самі і іх сем'і жывуць, што жабракі, у той час, калі майстры багацеюць і таўсцеюць.

Наскоўскі *(здзекліва)*. Затое на тым свеце першыя будуць у раі, а тлустыя — смажыцца на патэльні, як кажуць некаторыя суцяшыцелі-прапаведнікі.

Томашак. Гэта кажуць недастойныя... Гэта царкоўнікі ператалумачылі Хрыста, нібы ён адкідаў змаганне са злом... А хіба ён не выгнаў з храма рассеўшыхся там наглых гандляроў? Хіба не ён даваў прыклад, што добры гаспадар знішчае шкоднае зелле агнём? А пра сябе ці не казаў ён, што прынёс не лад, а меч?

Наскоўскі. Усё гэта так, але ж царква мае такую моц, што небяспечна з ёй табе змагацца сам-адзін.

Томашак. Я не выступаю супроць яе, як такой... Я прапаведую хрысціянскія думкі пра тое, што паміж сабой падмайстры павінны быць злучаны як добрыя хрысціяне самым цесным братэрствам.

Скарына. Вось у гэтым і ёсць небяспека для майст-

роў, з якімі пасіляюць сваю барацьбу падмайстры. Наскоўскі слушна баіцца за цябе, бо падслухачы шлындаюць па тавернах за Брэнтай і не могуць не заўважыць тваёй цеснай дружбы, а то і чуць твае размовы з падмайстрамі...

Наскоўскі. Зразумей, Томашак, што сенторыя места Падуі — у руках майстроў. А калі што — то і леў Венецыі прыйдзе ім на дапамогу. Правялі ж яны пастанову аб забароне злучэнняў падмайстраў... Латва і пакараць за складанне новых, на гэты раз патайных хаўрусаў...

Томашак. Бачу я, што вы ўсё-ткі таксама кепскія хрысціяне! Гэтак разважаючы, недалёка і да вываду: «З ваўкамі жыць — па-воўчы і выць...»

Скарына. Ну не! Мае сімпатыі — нязменна на баку падмайстраў. Але ж трэба цвяроза ўлічваць усе абставіны.

Томашак *(гневаючыся)*. Што вы ад мяне, шчыра кажучы, хочаце? Каб я перастаў весці дружбу з падмайстрамі? Не хадзіў больш за Брэнту?

Наскоўскі. Каб ты быў асцярожны, улічваў усе абставіны.

Скарына. Я далучаюся да такой табе парады, Томашак. Мы тут людзі чужыя...

Томашак *(перабіваючы, палка)*. Людзі працы, людзі гаротныя, пакрыўджаныя — нам не чужыя, а блізкія...

Скарына. Ты перабіў мяне... Я не хачу сказаць: яны нам чужыя, а другое, што сенторыя, майстры паглядзяць на нас, як ім чужых... І таму больш сурова падыдуць да цябе.

Томашак *(крыўдліва)*. Я дзякую вам, сябры, за гэткія парады і перасцярогі. Аднак ад людзей, дзеля якіх я хачу быць карысным, ніколі не адмоўлюся, чаго б гэта мне ні каштавала...

Наскоўскі. А шкада, бо я асабіста чамусьці непакоюся: мне здаецца, што кіпень можа выбегчы з катла, у якім бурліць... А тады недалёка да розных прыкрых падзей. Італійцы — народ гарачы, неспакойны, лёгка запальваюцца і здатны на вострыя пратэстацыі. Але кіньма пра гэта...

Скарына *(спахапіўшыся, да Томашака)*. Гэх, добра, што ўспомніў... Я сустрэў, Томашак, Джаніну. Яна прасіла цябе падысці да яе сёння вечарам...

Томашак. Джаніна? А ў мяне якраз умоўлена сустрэча з Баміча наконт статута іх брацтва... І ўсё ж я забягу на хвіліну да яе: пэўна, якаясь пільная справа...

Скарына. Так, так! Прасіла гэтак і сказаць табе: нейкая неадкладная справа.

Томашак *(у роздуме)*. А мо лепш так зрабіць: зараз пайсці да яе. Тады вечарам буду вольны. *(Хапае свой плашч і берэт і пакідае пакой.)*

Наскоўскі. Франусь, мне прыйшла добрая думка! Перагавары ты з Джанінаю, выкажы ёй нашы трывогі за Томашака... Хай яна з ім пагаварыла б: ён яе паслухае, бо больш чым паважае яе...

Скарына. Ды што ты? Я неяк не здагадаўся...

Наскоўскі. Я выпадкам натрапіў на адну падзею ў парку Леантэса... Яны кахаюць адзін другога, і яна нават больш ад яго ў захапленні.

Скарына. Ды што ты?

Наскоўскі. Я даўно заўважыў, што яны адзін да другога цягнуцца. А тут надышоў знянацку ў момант, калі яны галубіліся з усім палам чыстага кахання...

Скарына. Калі так, я пагавару з Джанінай — яна здолее яго ўтрымаць ад неразважных крокаў.

Дзея 4. Абраз 3. Спробы паратунку

Той жа пакой.

Наскоўскі. Бэпа! Вы разумееце, што выратаваць ад смерці рэдкай сумленнасці нашага таварыша, які не вінаваты ў пагроме сіньёрыі,— святы абавязак і ваш, і кожнага чалавека!

Бэпа. Для мяне просьба маёй маткі, словы яе аб нявіннасці Томашака — усё! Я зраблю ўсё, што ў сілах, каб памагчы яму ўцячы, але на гэта патрэбны грошы ка́ту і некаторым з гарадской старожы. Дарма на гэта людзі не пойдуць — вы самі разумееце. Потым яму трэба зараз жа выехаць з Падуі — іначай яго тут знойдуць, і ўсё прапала.

Наскоўскі *(вымаючы з кішэні мяшэчак з грашыма і перадаючы яго)*. Вось тут пяцьсот дукатаў — усё, што мы маглі дастаць... Ён ведае, што мы рыхтуем яго пабег... У пісульцы, якую мы перадалі яму пры выхадзе з суда, гаворыцца, каб ён быў у заездзе «Добры пачын» за Брэнтаю, дзе яго чакае фурманка...

Бэпа *(разлічвае ўпаўголаса)*. Трыста — кату, па сто — двум вартавым... Бадай што хопіць! Ну, хай нам дапаможа прачыстая і ўгоднік святы Францыск, заступнік за ўсіх нявінных! *(Хрысціцца.)* Пайшоў! *(Выходзіць.)*

Наскоўскі. У добры час, Бэпа! *(Застаўшыся адзін.)* Толькі б удалася гэта справа *(да сябе)*. Якое залатое сэрца ў Джаніны!.. Прынесла грошы, адкладзеныя бацькам ёй на пасаг! Што значыць каханне!.. Яе выступленне на судзе робіць ёй чэсць.

Чутны хуткія крокі на сходах. Стук у дзверы.

Наскоўскі. Уваходзьце!

Джаніна *(уваходзіць у плашчы)*. Выбачайце, Ян! Але я не пэўна за поспех Бэпа: гэткія справы не лёгкія. Сядзець дома я не ў сілах... Я надумала самой шукаць іншых крокаў паратунку. Я хачу прасіць жонку Падэсты, каб яна ад сябе ўгаварыла мужа не спяшацца з перадачай пастановы суда кату... Іначай можа стацца, што кат захоча выканаць кару смерці на двары турмы, каб хутчэй кончыць з такой справай, раз суд пастанавіў пакараць Томашака не публічнай смерцю... Гэта можа даць час на пабег, калі Бэпа ўсё здолее наладзіць. Я зайшла, каб паведаміць вам пра гэты свой намер.

Наскоўскі. Гэта добрая думка!

Джаніна. Тое ж радзілі мне і Атэна, і прафесар. Ад іх я і зайшла сюды! *(Склаўшы малітоўна рукі.)* О міласцівая святая патранеса Клара, памажы нам у гэтым! О святы Францыск, памажы добрай справе выратавання нявіннага!

Раптам прыкрывае твар далонямі і ціха плача.

Наскоўскі *(расчулена)*. Больш бадзёрасці, Джаніна! Міласцівы бог не дапусціць такой людскае несправядлівасці.

Джаніна *(з упэўненасцю)*. Не, канешне не! Я веру ў ласку боскую! Бывайце! *(Выходзіць.)*

Дзея 5. Абразок 1. Клятва

Скарына *(некаторы час моўчкі глядзіць на галаву Томашака, потым набліжае яе да сябе, адкрывае вейкі яе вачэй)*. Томашак, я хачу бачыць бляск тваіх вачэй, хачу гаварыць з табой! Вось яны, твае мілыя вочы! Ты сустрэў смерць смела, падзяляючы думку, што нельга хрысціянам тварыць несправядлівасць... Ты ў гэтым следаваў свайму вялікаму прапаведніку справядлівасці Яну Гусу. У табе яшчэ жыў дух славутага змаганніка за лепшую долю чэшскага люду Яна Жыжкі... Але людская несправядлівасць

перамагла жменьку пакрыўджаных людзей! І ты стаўся ахвярай уладароў тутэйшага жыцця! Ім мала было сваіх... Саванаролаў... *(Ускоквае, узняты нейкай думкай.)* Што ж прычынай усяму? Я, мой дружа, мой мілы Томашак, лічу, што пакуль людзьмі валодае цемра, датуль і будзе панаваць лютасць над справядлівасцю!.. Царква — у лапах людзей, якія прыстасавалі яе да сваіх паслуг, патрэб заможных, бязлітасных выкарыстальнікаў працы беднага... Як перамагчы іх? Я лічу, што толькі асвета, навука выведзе людзей з гэтага царства людской цемры, адчыніць вочы і сваім прыгнечаным, і тым, хто не мае нічога супольнага з валадарамі сучаснага жыцця. І вось, гаворачы з табою ў апошні раз, я спавядаю перад табой свой задум...

Дзверы пакоя адчыняюцца. Наскоўскі, увайшоўшы ціхама і пачуўшы размову Скарыны з галавой Томашака, затрымліваецца ля дзвярэй, каб даслухаць гэту размову.

Скарына. Клянуся перад табою, што аддам усе свае сілы, усё сваё жыццё, каб пашыраць шляхам кнігадруку навуку, веды і тую асвету, якая паможа людзям перамагчы цемру і несправядлівасць.

Усхваляваны, хоча прайсціся па пакоі і тут заўважае Наскоўскага.

Наскоўскі *(ціха, задумна)*. Так, так Франусь, ніколі нельга паддавацца цемры. Колькі хапае сіл і магчымасцей, трэба змагацца з ёю... Але мусім прызнацца, што аднаго кнігадруку як сродку ў змаганні — мала... Яшчэ мудры Сакрат спадзяваўся, што досыць ведаць, што такое зло, каб не рабіць яго людзям. Але і добра ведаючы, што ёсць зло, людзі твораць яго. Потым я, Франусь, не падзяляю тваёй думкі аб паспольстве... Я яшчэ разумею працу для людзей бяздольных — любое паляпшэнне іх становішча — заслуга... А вартасць іншых станаў паспольства, памойму, невысокая... Сёння яны вас падтрымаюць, заўтра адракуцца... Вазьмі вось прыклад — Томашака — ніхто з семнаццаці суджаных падмайстраў, вучняў майстроў і чорных работнікаў ніводнага слова кепскага пра яго не сказаў, не сцвердзіў, што ён іх агітаваў... Усе ў адно слова казалі: студэнт рэдкай дабраты, толькі цікавіўся нашым рухам... А ці перашкодзіла гэта яго асудзіць на смерць? Абарона яго універсітэтам таксама не памагла. І суддзя венецыйскага сената стаў на бок майстроў, бо рэспубліка — гэта рэспубліка заможных... А вазьмі нашу Польшчу або вашу Русь. Тое ж самае мы там бачым... Не, браток мой Франусь, адной асветы праз друк мала...

С к а р ы н а. І ўсё ж — гэта адзін з удзячных спосабаў, бо з цемраю, з несвядомасцю толькі і можна змагацца асветай.

Н а с к о ў с к і. Гледзячы якой асветай...

С к а р ы н а *(горача, з верай у моц сваёй аргументацыі)*. Творамі Каперніка, ведамі медыцыны...

Н а с к о ў с к і. Але не астралёгіяй і не алхіміяй...

С к а р ы н а. А чаму чалавеку не шукаць і там падтрымкі сваім думкам? Чаму не выведаць таямніцы прыроды, скрытыя ад нас?..

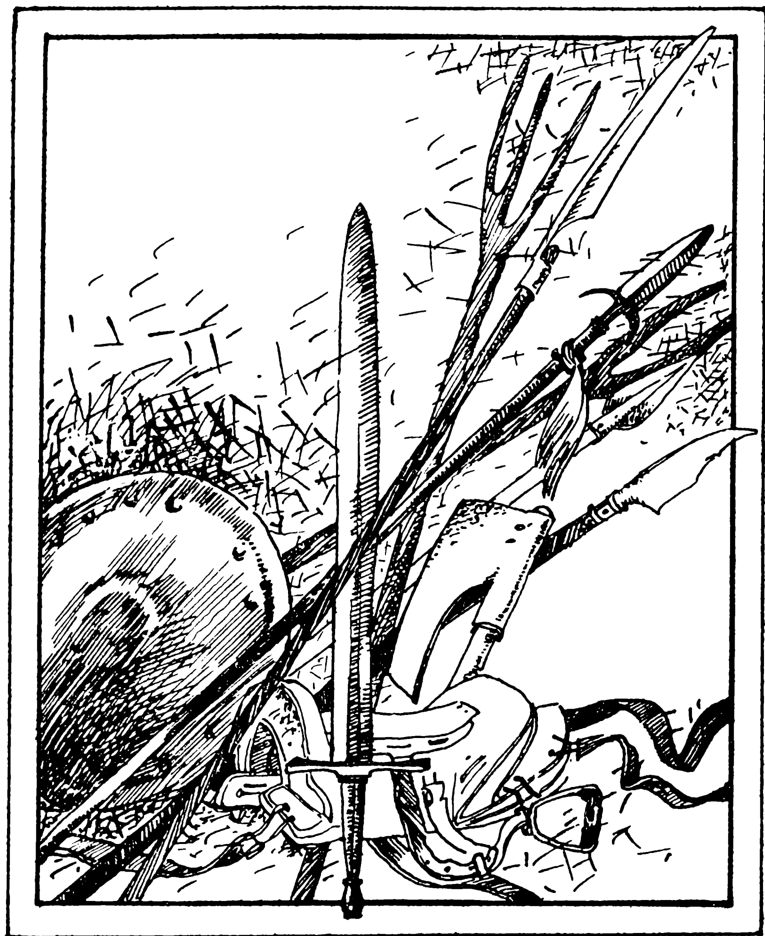
Н а с к о ў с к і. Марная, браток, трата часу і сіл... Лепш заглянуць у людскую практыку змагання ды думаць, як пазбаўляцца ад памылак былых кіраўнікоў руху за вызваленне людзей, хаця гэта таксама не простая рэч.

С к а р ы н а. Гуртаваць сілы справядлівых людзей, яднаць іх на глебе непарушнасці, несці свет у тыя колы, якія з'яўляюцца пазней асновай змагання за лепшую долю...

Н а с к о ў с к і *(з усмешкай)*. А потым наглядаць, як яны бяссільны што-небудзь змяніць у строі жыцця... Для гэтага мала мець адзін век часу...

С к а р ы н а. І ўсё ж працаваць для будучыні — варта!

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

СІВАЯ ЛЕГЕНДА

Аповесць

I

Светлейший отец, подавай нам деньгу,
Иль скарб твой достанется в руки врагу.
К. Меер

На пачатку мая ў Быхаў прымчаў на ўзмыленым кані ганец.

Конь зваліўся ля самай брамы замкавай вежы, а коннік пераляцеў цераз яго галаву і, як мёртвы, расцягнуўся ў пыле.

Гэты ледзь жывы чалавек прывёз мне загад майго гаспадара, пана Аляхно Кізгайлы. Я, Канрад Цхакен, павінен быў не марудзячы пакінуць Быхаў і на чале сваіх трох соцень швейцарцаў спяшацца ў замак Кізгайлы. Разам з граматай прыбылі грошы на куплю новых коней і вусны загад аб тым, што жывёлы не трэба шкадаваць.

На пытанне, што прымусіла пана быць такім паспешлівым і марнатраўным, ганец ледзь здолеў прахрыпець:

— Воўк вырваўся з логава...

Яму ўжо сядлалі другога каня, і праз хвіліну ён памчаў у трэці замак Кізгайлы, у Збароў.

Я не ведаў, хто быў гэты воўк. Але швейцарац, калі яму добра плацяць, не патрабуе паўторнага загаду.

Кізгайлу было пажадана, каб мы загналі коней,— мы загналі іх і роўна праз суткі прыскакалі ў Кісцяні, дзе нас гэтак нецярпліва чакалі і дзе чагосьці так моцна баяліся. Баяліся, аднак мост, на наша здзіўленне, быў апушчаны.

Коней мы загналі бязлітасна, да дыхавіцы. Кізгайла страціў на гэтым не менш сотні залатых. Але гэта была не мая справа. Я, Канрад Цхакен, ураджэнец кантона Швіц, вядома, не так раскідаўся б, але я ўжо дзевяць год бачыў гэтых людзей і ведаў, што ад іх заўсёды можна чакаць самых вар'яцкіх учынкаў, за іх ніколі нельга паручыцца, таму што ў іх вецер свішча ў галаве.

Я жыў сярод іх дзевяць год, часам пачынаў нават ду-

маць па-беларусінску, а ўсё ж ведаў іх ненашмат лепей, чым у першы дзень.

Яны будуць крычаць: «Воўк вырваўся з логава» і ніколі не зробяць ласкі толкам растлумачыць, што здарылася, каб добры хрысціянін зразумеў іх. Як быццам гэта наш абавязак — разумець іхнія тропы і іншасказы? Крый божа, калі сярод іх з'явіцца першы паэт — яны затопяць вершамі ўвесь свет і нікому не дадуць спакою.

Яны трацяць шалёныя грошы на цэлы табун загадзя асуджаных коней — і пакідаюць пад'ёмны мост апушчаным.

Іхнія старыя крэпасці, як Смаляны, Ворша, Магілёў,— страшныя. Я не згадзіўся б абараняць іх нават пад пагрозай пазбаўлення раю (я ўсё адно, бадай што, туды не траплю), нават калі б мне плацілі не пяцьдзесят талераў, а сто. Сапраўды, каб выстаяць за такім плотам, патрэбна вялікая мужнасць і вялікая легкадумнасць. А яны не толькі выстойваюць, але і наносяць страты ворагу.

Яны ўмудрыліся, седзячы ў гэтых быдлячых загонах, адбіцца ад татар і сто год, абяскроўленыя, супраціўляліся Літве — гэтага досыць.

Я кажу вам, ніхто не назваў бы такія загарадкі крэпасцямі.

Аднак гэта не датычыцца замка Кізгайлы. Хто панюхае паветра каталіцкага храма, той ніколі не будзе такі, як раней. А новая знаць нюхнула яго ў ахвоту. Яна будуе такія замкі, быццам у кожны з іх вось-вось могуць прынесці крыж пана бога, які давядзецца абараняць ад усіх язычнікаў зямлі.

Ёсць славуты горад Кёльн. І ў гэтым славутым горадзе ёсць помнік дурасці і непасільнаму пачынанню — недабудаваны сабор. І ёсць паэт Газельберг, які хоць і размаўляе са мною на адной мове, а даволі-такі немалы дурань.

Дык вось ён напісаў, гэты дурань, аб тым саборы:
Dem wunder deth ich duch nachlduffen.
Sach nie kein grössern stein hauffen![1].

Паглядзеў бы ён на замак майго гаспадара ў наваколлі Кісцянёў!

Над шырокім лянівым Дняпром узвышаецца ўзгорак. Пяць тысяч тутэйшых мужыкоў нацягалі на яго зямлі, узвысілі і ўмацавалі. Цяпер рэчка ўпадае ў Дняпро двума рукавамі. Пасярэдзіне іх — груз-камень. Ён абведзены пад-

---

[1] Гэтаму дзіву дзівіўся і я: ніколі не бачыў такой вялікай кучы каменняў.

войным валам. А на яго верхавіне шэры каменны гмах.

Часам мне здаецца, што сатана менавіта тут абараняўся ад усявышняга і што менавіта гэты пагорак бамбардзіравалі каменнямі яго анёлы. Чалавеку цяжка ўзвесці такое.

Пад'ёмны мост, брама з падвойнымі кратамі, муры вышынёю ў сорак пяць локцяў. А над імі, яшчэ вышэй, тры вежы.

Імя ім: Саляная, Стралецкая і Жабіна.

Унутры хапае месца для жылля, стайняў, палаца, дзвюх цэркваў і іншага, чаго і не злічыць.

І гэта звычайны замак дваравіна, нават не першага па багаццю і знатнасці. Бог няроўна дзеліць: ён дае порткі менавіта таму, у каго яны будуць спадаць з мізэрнага азадка.

У гэты вечар над вежамі свяціў месяц — такі пяшчотны, аліўкавы, ружовы,— так бы і з'еў яго. А ў байніцах таксама сям-там гарэлі агеньчыкі. І на сэрцы было лёгка, таму што ў нас, ваякаў, ад нараджэння заўсёды лёгка на сэрцы, калі мы жывыя.

У адказ на трохкратны гук нашага рога з вежы над брамай тройчы праспявала дуда, і гукі яе ў майскім вячэрнім паветры таксама былі асабліва сумнымі і празрыстымі. Гэта было такое паветра, што яго хацелася піць.

Хрушч ударыўся аб маю кірасу і ўпаў на грыву каня, бездапаможна перабіраючы лапкамі.

Хрушчы на гэтай вар'яцкай зямлі зусім такія, як на маёй радзіме,— гэта трохі прымірае.

На майго каня ўпаў прамень святла са спадзорнага акна.

— Хто ідзе?

— Святы Юры і Русь,— сказаў я звычайны кліч воінаў гэтай зямлі.

— Дзякуй богу,— стаў жагнацца вартаўнік брамы.— Чакалі вас.

Пачалі круціць калаўрот, разышліся акаваныя жалезам дубовыя форткі, павольна папаўзла ўгору рашотка.

Нас сустрэў сам гаспадар — рэч небывалая. Я недарэмна намякаў на людзей, у якіх спадаюць порткі. Кізгайла якраз такі. Яму трыццаць чатыры гады, і ён худы, як бядняцкая каза. Але моцны і жылісты.

Ён паспрабаваў узяць майго каня за повад — здарава яму прыперла, калі ён аказвае наёмніку такую павагу,— але я спешыўся і сам павёў каня.

Кізгайлу мне давялося бачыць не больш як тры разы,

я быў толькі яго кулаком у Быхаўскай акрузе. Нядаўна ён ажаніўся, я яшчэ не бачыў яго жонкі.

Але нават я здзівіўся той змене, што адбылася з ім. Спіна сагнулася, твар жоўты не па-чалавечы, вочы, як у вар'ята. А быў жа ладны і станісты. І пастава высакародная.

— Ты добра зрабіў, што паспяшаўся, Канрад,— сказаў ён,— у мяне вялікая бяда.

І змоўк. І маўчаў, пакуль хлопцам не адвялі жыллё, пакуль не выкацілі ім бочку віна і не накармілі тлуста і смачна.

Я глядзеў на яго высокі вузкі лоб, на валасы, ледзь падвітыя на канцах, але без бляску, бы ў сухотніка якога-небудзь, на вузкія карыя вочы і думаў: «Вось і зразумей цябе, чорта, што ў цябе ў галаве».

Гэтых людзей нельга зразумець. То яны маўчаць, загадваюць без дай прычыны загнаць добрых коней.

Калі ўсіх напаілі і накармілі, ён падаў мне знак ісці за ім. Мы ішлі бясконцымі пераходамі і вісячымі галерэямі, ён ціха, як кот, я грукочучы, як вядро на цыганскім возе.

На вісячай пляцоўцы, вельмі прыдатнай для агляду, ён раптам спыніўся.

— Як ты думаеш, Цхакен, ці доўга можна абараняць такі замак?

Я паглядзеў на гмах, заліты месячным святлом, на кучы каменняў, што абцяжарвалі забрала, на вежы, што лёгка і трывала стаялі на зямлі.

Я ведаў, што на гэтых мурах устаноўлены два дзесяткі гармат і пры іх, як сцвярджае роспіс, ёсць дзесяць custodes arcis et bombardarum magistros[1].

А каб жэрці і піць, дык гэтага ў склепах хопіць на ўсіх — хоць год сядзі.

І ўсё ж я спытаў, якія сілы ёсць у замку акрамя маіх малайцоў. Ён адказаў, што на другім замкавым двары стаіць сотня конных кірасіраў.

— Нядрэнна,— сказаў я,— але ж гэта для вылазак, гаспадар. А нашто нам іхнія коні? Хіба што жэрці, калі будзем галадаваць? Вядома, гэта ежа для басурмана, але голад не цётка.

— Ёсць яшчэ каля дзвюх соцень дваран.

— Адчайныя і кончаныя душы,— сказаў я,— але зноўткі для бою ў шырокім полі.

[1] Замкавых вартаўнікоў і бамбардных майстраў.

Язэп Дыла.

Уладзімір
Караткевіч. 1969 г.
Фота С. Панізніка.

«Лука». Франтыспіс кнігі «Евангелле напрастольнае». *(Пётр Мсціславец, Вільня, 1575 г.)*

«Марк» *(«Новы запавет», Вільня, 1633 г.)*

Аляксандр Тарасевіч. Кастрычнік.
З серыі «Поры года». *(Глуск. 1672 г.).*

Максім Вашчанка. Ілюстрацыя да кнігі «Манархія Турэцкая» *(Слуцк, 1678 г.).*

Старажытныя гарады Беларусі *(з філакартычнага збору С. Папара)*. Віцебск. Гарадскі тэатр.

Віцебск. Замкавая вуліца.

Магілёў. Агульны выгляд з моста.

Магілёў. Шклоўскі базар.

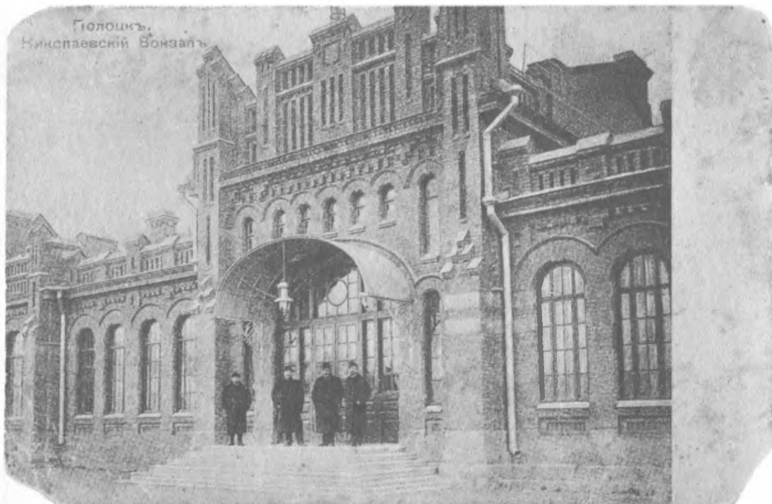
Магілёў. Фельчарская школа.

Магілёў. Прыстань.

Полацк. Сафійскі сабор.

Полацк. Мікалаеўскі вакзал.

Словам, я зразумеў, што муры павінны абараняць мае хлопцы.

— Не нам жа каменне цягаць, пан Кізгайла? Дайце нам на гэтую работу з паўсотні мужыкоў.

— Нельга мужыкоў,— амаль ускіпеў ён.— Іх зусім не будзе.

Я пацiснуў плячыма:

— У чым усё ж справа, гаспадар?

— Пытаць будзеш потым. Кажы, колькі тут можна пратрымацца?

— Год,— суха сказаў я,— год я пратрымаюся тут нават супраць Сатаніiла. Два гады я пратрымаўся б тут з гаспадаром, які мне давярае. І я не паручуся нават за тыдзень абароны, калі гаспадар не давярае сам сабе.

— Цхакен, прыяцель,— сказаў ён трохі мякчэй,— я проста не хацеў пасяляць ў тваёй галаве скажоных меркаванняў наконт лёгкасці і цяжкасці гэтай аблогі.

— Дык хто ўсё ж ткі ідзе?

— Хамы ідуць.

Мне не спадабаліся гэтыя словы. Швейцарцы ўсе былі мужыкамі яшчэ сто год назад. Але ён пакрыўдзіў не маіх землякоў. Акрамя таго, ён плаціў грошы. Таму я змоўчаў.

— Хамы ідуць,— паўтарыў ён.

— Гэта не вельмі страшна,— сказаў я, злёгку пакрывіўшы душою.

— Ты не бачыў іх у Віцебску,— сказаў ён,— калі там была смута. А я дагэтуль памятаю набат.

— Але ж трыццаць год у гэтым краі быў спакой.

— А цяпер яны ўзялі замак. У Рагачыку.

— Сорак міль па рацэ адсюль,— усміхнуўся я.— Хто паручыцца, што яны пойдуць у гэты бок?

— Яны пойдуць. Я гэта ведаю. Ім няма іншага шляху, акрамя таго, што вядзе праз Кісцяні. Праз мяне.

— І ўсё адно мы адседзімся. Вашы мужыкі, вядома, не зусім прыемная рэч. Але гэта не рэгулярная армія.

— Гэта горш,— ён пачынаў злавацца.

— Чаму?

— Таму што сёння ў іх ёсць галава.

Па маіх вантробах прабег мароз: гэта сапраўды горш. Але я ведаў, што гэтага чалавека яшчэ ў раннім юнацтве да смерці напужалі зверскія морды, сякеры, паходні, труп епіскапа, які валачылі за ногі па вуліцах, вынішчэнне яго гвардыі. Неразумна было б палохаць яго. Таму я адмахнуўся ад яго слоў.

— Глупства,— сказаў я,— галава ў час вайны рызыкуе

не менш, чым ногі. На што ўжо быў хітры шведскі кароль, а і той не мінуў кулі.

— О, Канрад, вы ж біліся з ім,— раптам загарэўся ён.— Што гэта быў за чалавек?

Я ўсміхнуўся сам сабе. Клянуся касой маці божай, на гэтай зямлі кожны марыць аб славе. Нідзе не чытаюць і не распытваюць так прагна пра Аляксандра, Цэзара і іншых разбойнікаў. Нават гэты, якому сядзець бы дома і пладзіць дзяцей, чалавек хутчэй люты, чым мужны, загарэўся, ледзь патыхнула дымам вайны.

Я пацiснуў плячыма з прытворнай абыякавасцю:

— Гэты галандскі мазіла Ван-Дэйк напісаў партрэт шведа, але ён не падобны. Ён на ім чысценькі, як хлопчык, якога мама вядзе ў царкву. А гэта быў здаровы мужалап, які лаяўся мужыцкімі словамі, як залатар з Вюрцбурга.

Яго зноў перасмыкнула пры слове «мужыцкі», але я супакоіў яго:

— Нават такая галава нічога не магла зрабіць з мужнасцю праціўніка. Будзем біцца.

Мы спусціліся ў другі ўнутраны двор. Тут, пад павеццю, віселі на сцяне кірасы, пырхалі коні і ля агнёў сядзелі кірасіры. На каменных плітах двара сям-там дыміўся гной. Худы мужычок у світцы падмятаў ляніва і непаваротліва.

Гаспадар, відаць, знайшоў на кім спагнаць гнеў.

— Дамінік,— сказаў ён,— калі двор будзе запаскуджаны раніцай, я пастаўлю цябе вышэй за сябе.

Я ведаў гэты брыдкі выраз. І мімаволі паглядзеў на верхні двор, дзе вялізным «пакоем» вымалёўвалася на сінявата-зялёным месячным небе шыбеніца.

— Зробім, паночак,— сказаў Дамінік, і я ўбачыў у цемры яго светлыя, трохі прытушаныя вейкамі вочы. Яны былі незвычайныя, гэтыя вочы.

У Еўропе я толькі аднойчы бачыў такія вочы, у мужыка пад Вольміроштэтам, калі нямецкія сабраты ў кірасах забіралі ў яго сена. Праз хвіліну ён торкнуў віламі ў бок сяржанту. Калі я ўпершыню з'явіўся тут, то штохвіліны асцерагаўся такога ўдару: у іх ва ўсіх былі такія вочы. Але потым супакоіўся. Гэта ціхманы і вельмі цярплівы народ.

І толькі цяпер зноў штосьці непрыемнае варухнулася ў мяне ўнутры.

— Я б адправіў гэтага мужыка ў роднае сяло,— сказаў я.

— Зусім застацца без іх нельга,— раздражнёна сказаў Кізгайла,— а гэты яшчэ і католік. Я павінен яму верыць.

Я ўсміхнуўся сам сабе і падумаў, што чалавек, які

аднойчы здрадзіў веры, можа здрадзіць і другі раз. Але я спахапіўся і не сказаў гэтага ўголас, з боязі абразіць гаспадара.

Сам гаспадар таксама быў свежы каталік, а жонка яго, Любка, заставалася праваслаўнай. Жонак няма чаго прымушаць. Ды і сам Кізгайла — я ўпэўнены ў гэтым — адчувае сябе ў новым храме, як п'яны ландскнехт сярод святош.

І ўсё ж у замку ёсць невялічкі касцёл, патрон якога святы Антоній, і царква Пакрова Маці Божай. Іх падзяляе палац, і з яго вядуць у храмы дзве галерэі, кожная ў свой бок. Калі палац спаляць — храмы ўбачаць адзін аднаго і вельмі здзівяцца. Зрэшты, гэта не перашкаджае абедзвюм рэлігіям спаць на адной падушцы.

Ад гэтых гуллівых і, прызнаюся, не вельмі пачцівых думак мне стала весела. Ну які з гэтага чалавека каталік?! Ён не ведае па-латыні ні inibus, ні atibus. І добра, бо я таксама ведаю ненашмат больш.

Ды і адкуль мне ведаць? Я не поп, я салдат. Я Канрад Цхакен, і я трыццаць год крывёю плачу за свой хлеб.

Шырокімі драўлянымі сходамі мы прайшлі ў малую залу замка. У гэтай малой зале маглі б учыніць папойку ўсе мае малайцы, ды яшчэ з дзеўкамі. І нікому не было б цесна.

Шэсць вялікіх, бы ў царкве, акон. У іх, акрамя звычайных зашклёных пераплётаў, уштукаваны яшчэ і вітражы. Зрэшты, іх пачалі ўжо вымаць, відаць, для таго, каб перанесці ў бяспечнае месца. Таму палова залы ў чырвоных, сініх і карычневых плямах, а другая заліта месячным святлом.

Каменная гладкая падлога, сцены, абабітыя цяжкай тканінай, фіялетавай з золатам. Каля сценак цяжкія і доўгія, як труны, разьблёныя скрыні, яны ж услоны. Паміж імі шафы, знарок адчыненыя, каб быў відаць залаты і срэбны посуд.

Як хутка яны пераймаюць ад фальшывых нямецкіх і італьянскіх купцоў, ад хлуслівых тамтэйшых дваран! Навучыліся і іншаму, зусім недарэчнаму: у пярэдняй сцяне — камін. Гэта пры тутэйшых страшных маразах! Ды я ні на што ў свеце не змяняю мясцовай печы!

У час італьянскага паходу — а зіма была надта суровая для Ламбардыі — мне аднойчы давялося ўсю ноч праляскаць зубамі ля такога каміна. Я напалову засмажыўся і напалову змёрз, як пекар.

Затое я з асаблівай прыемнасцю ўбачыў ужо накрыты

стол, крэслы без спінак каля яго, полымя свечак у шасцёх пяцісвечніках.

І яшчэ жанчыну ў крэсле, у баку ад стала.

Яны былі зусім не падобныя адно на аднаго, муж і жонка. У яго сухі жоўты твар, які пачынаў друзнуць, вочы фанатыка, шалёныя і вартыя жалю, валасы да плячэй. А яна — з яе анёла можна было б маляваць. Толькі, ведаеце, не дужа добрага анёла. Каса доўгая, залацістая, вочы цёмна-блакітныя і таксама трошкі шалёныя, як ва ўсіх тутэйшых. Рот ружовы і вельмі прыемны для пацалункаў, вясёлы і прынадны.

А сама як літая: усё на месцы, што павінна быць у жанчыны, па думцы ўсякага добрага швейцарца. Я, праўда, не ведаў, якая ў яе хада. У мясцовых жанчын вельмі зграбная хада. І яшчэ рукі, такія, як у гэтай: белыя, не худыя, з тонкімі пальцамі, якія звужаюцца пад канец.

Але што іх асабліва рабіла непадобнымі, дык гэта вопратка. Да вопраткі трэба прывучваць не адно пакаленне. І, можа, толькі ўнукі пана прызвычаяцца да адзення, якое насіў ён сам. Шырокая і вельмі кароткая аксамітная безрукаўка на куніцах. Ярка-чырвоная сарочка, якая гладка прыставала да цела. Карункавы каўнер і з-пад яго, на жывот, залаты ланцужок. На поясе цацачны кінжальчык. (Божа, ды гэтым людзям толькі доўбня і з рукі.) І куды яму, да д'ябла, з яго худымі нагамі і таўставатымі каленнымі суставамі, насіць гладкія, у абцяжку, залацістыя панчохі і мяккія боцікі з доўгімі наскамі?

Дражняць нас бусланогімі, а самі вучацца.

А на пані Любцы ўсё дарэчы. Шырокая ў падоле блакітная з золатам сукня. Пояс, што завязваецца па клубах і падае спераду двума канцамі, быццам падзяляючы ногі. Тонкая ў поясе казнатка[1], таксама блакітная.

І што лепей за ўсё — на галаве іхні «караблік», быццам ляжачы маладзік, быццам рожкі над вушамі. Рожкі тыя залацяцца, а на іх зверху накінуты рантух, зусім празрыстае блакітнае пакрывала паміж каленяў.

Сядзіць, бы ў воблаку.

І на каленях скруціўся свойскі белы гарнастай.

Яна ўстала мне насустрач, усміхнулася злёгку жарсткаватай і прыемнай усмешкай. Гарнастай паспрабаваў быў учапіцца за сукню, але не ўтрымаўся і скаціўся ўніз.

У мяне сівізна ў галаве, і тут я ўпершыню пашкадаваў аб гэтым. А сам сабе падумаў, што мужа як мужа, а гэту

[1] Шнураваная жаночая вопратка.

буду бараніць да самага скону. У мяне ж, каб я не валачыўся па свеце, а жаніўся, як усе добрыя людзі, магла б быць вось такая дачка. І я абавязкова назваў бы яе Гертрудай.

Я падышоў да яе і схіліўся, каб пацалаваць руку. Не дала рукі:

— Гэта ўжо, бацька, па нашых звычаях зусім без патрэбы.

— У іх свой звычай,— сказаў пан Кізгайла, але я пабачыў, што ён узрадаваўся.

А потым я пераканаўся, што ён яе і наогул неяк безнадзейна раўнуе. Я злавіў сябе на думцы, што стаў думаць на іхняй варварскай гаворцы, і крыху раззлаваўся. Я ўсё ж з кантона Швіц, чорт мяне забірай!

Праўда, тут усе, акрамя палякаў, вельмі памяркоўныя да любога народа і любой веры, так што мне тут добра.

— А вы сядайце за стол, пан Кандрат,— сказала яна, і я не раззлаваўся за перакручанае імя,— зараз усе прыйдуць.

— Ваенную раду ўчынім,— сказаў муж.

Я падзівіўся толькі, якія дзіўныя тут норавы. Я не перастаю здзіўляцца дзевяць год. За ежаю — і ваенная рада.

Я, грукочучы, падышоў да стала і сеў з імі. Першым прыйшоў пан Фелікс, капуцын — і надзіва чысты для свайго ордэна. Зрэшты, я ўсё адно лепей сядзеў бы з дзесяццю смярдзючымі капуцынамі, чым з адным езуітам. Душэўны смурод горшы.

Гэты, выяўляецца, мыўся і нават дужа старанна, бо прыстаўлены быў акрамя выканання службы яшчэ да варкі мёду. Капуцыны разумеюць у выпіўцы.

Потым з'явіўся попік, айцец Іякінф (язык зломіш на гэтых імёнах!), ускудлачаны, сухі і хітранькі.

Кожны сеў з боку «свайго» гаспадара, у канцы стала і, на маё здзіўленне, надта мірна прывітаўся з законным ворагам.

— Прыгразілі, што іначай выганім,— шапнула пані Любка.

— А зараз іх наогул вадою не разальеш,— буркнуў Кізгайла,— п'юць разам і зневажаюць бога. Такія блюзнеры. Нядаўна пан Фелікс, напіўшыся, крычаў, што з беларускай зямлі трэба навыганяць і папоў, і ксяндзоў, а богам прасіць на цараванне Бахуса. А разумны ж і бывалы чалавек: у Венецыйскай зямлі быў і яшчэ недзе.

— Нічога, бог за легкадумнасць даруе,— сказала гаспадыня.

— Яшчэ манахі ёсць? — спытаў я.

— Цяпер ужо другі тыдзень служаць запрошаныя. Уратаванне каралевы на вадзе. Тры тыдні будуць выць,— скрывіла яна губку.

— Якія?

— У шэрых расах.

Я ўвесь пахаладзеў. З гэтай кампаніяй я зусім не хачу мець спраў. І я вырашыў паспрабаваць заўтра спраўадзіць «сыноў Ісуса», указаўшы ім на небяспеку.

З-за мяркуемай рады запрошаных да стала было мала. Прыйшлі яшчэ толькі два: капітан конных кірасіраў, сапраўдны разбойнік з закручанымі вусамі і ў ботах, падобных на вёдры, а сам — ні даць ні ўзяць картачны ніжнік.

І яшчэ выбраны камандзір шляхты ў чузе з буркацелі — таннай парчы, і ў шэрай футры паўзверх яе нягледзячы на вясновы час. У гэтага былі маленькія вочкі і маленькія крывыя далонькі. Хай мяне бог шасне, калі я не ўспомніў крата.

Калі мы суцялі першы голад — а на гэта пайшоў немалы час,— я спытаў, калі чакаецца прыход ворага да муроў і ці не абяцаў канцлер Сапега ўзброенай дапамогі.

— Яны ўзялі Рагачык з налёту,— хрыпла сказаў капітан.— А цяпер кудысьці зніклі.

— Рыхтуюцца,— з прыкметным хваляваннем сказаў Кізгайла,— разумеюць, што тут нечаканасцю нічога не зробіш, і нешта рыхтуюць. Сядзяць недзе ў пушчы... як павукі.

— Сапега ж абяцаў падмогу,— з адценнем пагарды сказала гаспадыня.

— Кату ён пад хвост вырас, твой Сапега,— ускіпеў пан,— ці можна яму верыць? Сама памятаеш, як ён за народ беларускі распінаўся. А цяпер надта ўжо скора па-польску пачаў балбатаць. Пярэварацень.

— Дый ты ж,— усё з той самай лёгкай і жорсткай усмешкай сказала яна.

Твар Кізгайлы так па-пакутніцку скрывіўся, што я пашкадаваў яго.

— Ён першы перабег,— скрыпнуў пан зубамі,— а за ім іншыя разышліся на ўсе застаўкі. Як пацукі з карабля. А астатнім чыняць уціск.

— Нобілі[1] не бягуць,— сказала яна.

— Таму і галеюць. Ды і гэтых, першых, тры чалавекі засталося. І тых бы для спакою — на плаху.

[1] Найбольш радавітая частка магнацтва.

— Сапега прышле дапамогу. Сапега вораг яму.

— Не веру,— сказаў пан,— я і на сябе не спадзяюся пасля «схілення». І хто ведае, ці не пакарае мяне за гэта пан бог.

— Што такое,— не зразумеў я,— каму вораг Сапега?

— Галаве мужыкоў,— ваўкавата гледзячы ў падлогу, сказаў Кізгайла.

— А ён хто?

— Нобіль. Раман Грынка з Ракутовічаў,— адказаў пан.

Прызнаюся, што я даволі непачціва свіснуў.

Справа паварочвалася зусім дрэнна. Нобілі — самыя знатныя і самыя паважаныя народам людзі на гэтай зямлі. Яны не проста маюць дрэва продкаў, яны вядуць яго ад якога-небудзь слаўнага чалавека.

Іхні закон гонару: кожнае пакаленне павінна прымножыць славу гэтага продка сваімі дзеяннямі. Таму большасць з іх вызначаецца справядлівасцю, шчырым норавам і неўтаймаванай адвагай у баі.

Гэтыя тры добрыя якасці — я заўсёды казаў гэта — зусім не садзейнічаюць працвітанню. Таму гэта парода належыць да ліку выміраючых. Зніклі нашчадкі князя Вячка, няма прамых нашчадкаў Андрэя Полацкага, нястомнага ворага Крэўскай уніі. Іх забылі. І па заслузе — няма чаго дарэмна геройстваваць. Чалавек створаны на тое, каб пладзіцца, а не на тое, каб знішчаць сябе. Які толк у тым, што іх імёны занесены ў які-небудзь гарадзельскі прывілей або першы статут, калі носьбітаў гэтых імён не засталося на зямлі.

Але я заўсёды казаў, што ў гэтага народа галава змайстравана не так. Я не ведаю, мякіна ў іхняй галаве ці інакшыя мазгі (калі здарыцца выпадак, трэба будзе паглядзець), але яны абкружаюць гэтую пароду ўвагай і пяшчотай. Мужыкі асабліва любяць іх, бо тыя амаль заўсёды небагатыя і лічаць празмернае багацце за ганьбу.

Аднойчы, пасля разгрому татар пад Крутагор'ем, трэцюю частку здабычы прапанавалі аднаму з Ракутовічаў (не памятаю ўжо, што ён зрабіў, здаецца, закалоў ці ўзяў у палон хана Койдана), і ён аддаў яе мужыкам, якія прыйшлі пад яго сцяг. Тыя потым маліліся на яго, як на бога, і калі іхні бажок паклікаў іх з сабою ў паход на яцвягаў — кінулі ўзбагацелыя гаспадаркі і пайшлі за ім. Вядома, гэта ўсё скончылася дрэнна — з правадыра-завадатая знялі скуру, узяўшы яго ў палон.

І даніну з гэтых яцвягаў можна было ўзяць толькі венікамі для лазні і лыкам. Неразумная рызыка!

Я ведаў усё гэта ад аднаго быхаўскага манаха. Ён пратрубіў нам усе вушы гэтай мінулай славай.

І ўсё ж`я ўстрывожыўся. Кіраўнікі яны нядрэнныя, і, калі чуткі спраўдзяцца, значыць, у мужыцкага цела вырасла някепская галава.

Гаспадар з гаспадыняй між тым сварыліся. Ён крычаў на жонку:

— А ўсё ты! Патрэбна мне была тая халопка. Вось зараз і расхлёбвайце кашу, пані Любка.

Тая ласкава гладзіла гарнастая, які ляжаў у яе на плячы, ляніва выгнуўшыся, і лашчыўся галоўкай. Потым сказала холадна:

— Не бойся, ён цябе адсюль не дастане. Ён не мацнейшы за цябе.

І спытала ў капітана:

— Тую дзеўку адправілі ў Магілёў?

Капітан ледзь не ўдавіўся кавалкам і пачырванеў:

— Праз гадзіну адправяць. Разам з астатнімі.

— Загадайце берагчы яе. Калі з ёй што-небудзь здарыцца ў дарозе і той даведаецца — ён не пакіне ад Кісцянёў каменя на камені.

— Слухаю вас,— буркнуў капітан.

Я не пытаў ні аб чым. Занадта многа таямніц на адзін вечар.

Потым мы спехам вырашылі, каму які мур абараняць, а Кізгайла даў загад трымаць напагатове смалу і дровы і змазаць пад'ёмнік другой рашоткі.

Загадзя ведаючы, што гэта бескарысна, вырашылі ўзняць на супраціўленне мужыкоў з замкавых вёсак Кізгайлы.

Потым Кізгайла прачытаў загад збароўскім мяшчанам, на якіх таксама маглі напасці. Ім належала: «Стрэльбу ўсякую, то бок гакаўніцы, ручніцы і сагадайкі, і іншую абарону, то бок шыбні і што іного да той абароны належыць, у дамех сваіх маці; а хто не можа больш, іно хаця адну ручніцу і рацішча няхай маець, а без абароны ў даму няхай не мешкае».

— Не атрымаецца і гэта,— усміхнуўся Крот.

— Гэта чаму? — узвіўся Кізгайла.

Крот выцер ільсняныя губы:

— Яны ў нас пра падатак прасілі?

— Ну, прасілі.

— А ты не зняў?

— Не зняў...

— Таму і не атрымаецца. Скажуць, як п'юць ды ядуць, дык нас не завуць, а як с... і д... дык нас ішчуць.

— Не лайся, Іван,— скрывіўся гаспадар,— баба за сталом.

— Калі яна баба,— нахабна адказаў той,— няма чаго ёй за нашым сталом сядзець. А калі села, няхай слухае. Воінам без лаянкі нельга. Прыцерпіцца.

І тут пані Любка мяне здзівіла. Глянула на Крата цёмна-блакітнымі вачыма і сказала цвёрда:

— Калі пан хоча лаяцца, няхай пакіне замак і за мурамі лаецца з тым, хто ідзе.

Крот наліўся крывёй:

— А ці не хоча пані, каб дваране і яе адправілі за муры сустракаць гэтага чалавека?

— Добра,— усміхнулася яна,— пагроза за пагрозу.

І раптам устала.

— Пан Цхакен, клікніце сваіх людзей. Я загадваю вам выкінуць гэты зброд за браму. Няхай абараняюцца ў чыстым полі.

— Любка,— уступіўся муж,— гэта ж кожны трэці абаронца.

Спалоханы сваркай гарнастай шмыгнуў пад рантухі і хутка ўжо высоўваў сваю трохкутную мордачку з рукава гаспадыні.

— Нам не патрэбен такі трэці,— сказала яна,— здрада крочыць цераз самыя высокія вежы. Пан Цхакен...

Я ўстаў і бразнуў шпорамі. Гарнастай зашыпеў на мяне з рукава, як васіліск.

Але Крот ужо звяў. Ён раптам усміхнуўся гаспадыні:

— Добра, пані. Даруйце мне. Добрыя мы будзем, распачаўшы бойку, калі справа зайшла аб скуры. Паасобку будзе дрэнна і вам і нам.

Воблака рассеялася. Вячэра цягнулася далей. Вырашылі паспрабаваць заўтра выслаць Дамініка лазутчыкам, каб даведацца, дзе вораг.

Усё астатняе для абароны было падрыхтавана. Мы толькі не ведалі колькасці ворага. Мяцеж, выяўляецца, узгарэўся ў наваколлі Зверына. Адтуль не ўцёк ніводзін дваранін. Было гэта за тры тыдні, а першая чутка аб бунце прыйшла тыдзень назад, калі паўстанцы ўзялі Рагачык. І тады ўжо на чале іх быў гэты Раман.

Дрэнна, вельмі дрэнна. Я ніколі не верыў людзям, якія занадта доўга церпяць. Калі іх нянавісць загарыцца, яна гарыць, пакуль не спапяліць праціўніка або самога сябе.

І толькі цяпер я даведаўся нарэшце, у чым рэч, і сам сабе падзівіўся неразумнасці Кізгайлы.

А расказаў мне гэта попік з цяжкавымоўным імем.

Аказваецца, паўтара года таму назад Раман прапанаваў пану Аляхну пяцьдзесят бітых талераў за тое, каб ён адпусціў на волю сваю халопку Ірыну.

Яны сядзелі і пілі разам, і Аляхно спытаў Рамана, нашто яму гэта. Той адказаў, што паспрабуе пасля гэтага завалодаць яе сэрцам і ажаніцца на ёй.

— Сэрца, як я мяркую, табе без патрэбы, ласкавы пане,— легкадумна адказаў нежанаты тады пан Аляхно.

— Аднак ты ж прынёс сваё да ног панны Любкі.

— Гэта зусім іншая рэч. Яна высокага роду. А нобілю сорамна браць за сябе халопку.

— Ажаніўся ж на дачцэ смерда мурамскі Пётр,— сказаў Ракутовіч.

— Рабы татар могуць рабіць, што ім хочацца.

— Не панікай, сусед. Падобна на тое, што прыйшла чарга нам трапіць у рабства. Варшава задушыць нас, мы згубілі памяць. І невядома, чыё рабства будзе даўжэйшае.

— І ўсё ж гэта ганьба для нобіля — мяшаць сваю кроў з халопскай.

— Ты дазволь мне самому меркаваць пра гэта.

— Слухай, Раман,— усміхнуўся Аляхно,— можна пакінуць сытымі ваўкоў і цэлымі авечак. Бяры яе, на колькі спатрэбіцца. Ты ведаеш, я прыяцель твой і сусед і ніколі не запатрабую яе назад. Мне вельмі не хочацца, каб ты ажаніўся з ёю.

— Не,— сказаў Раман.

— Сур'ёзна, вазьмі яе, калі ўжо так захацеў. Зрабі ёй дзіця і супакоішся.

— А калі яна мяне ненавідзіць?

— А хто пытае пра гэта ў быдла?

— Не да ладу кажаш, сусед,— сказаў Раман,— дзяўчат гэтага «быдла» таксама нядобра псаваць, як і ўсякіх другіх. Гэтае быдла адкінула і збіла татарскую конніцу, седзячы на конях, узятых ад сахі. Ды і Ірына паважаная дзеўка.

— Ну і вазьмі яе сабе,— засмяяўся Кізгайла.

— Браць сілком, браць у ланцугах — гэта трэба не паважаць сябе.

— Ды хто ж табе кажа сілком? Ты ўлашчы яе падарункамі.

— І ўсё адно яна зняволеная. Не хачу. Брыдка. Трэба каб па любові, іначай якая ж тут радасць?

— Гм... Дык ты ж яе ў другую няволю цягнеш. Бо калі дазнаюцца, што ты адкупіў, дык зноў звязанай будзе. І сабака хвастом віляе, калі кінеш яму кавалак.

— Вось я і хачу цябе прасіць, каб ты адпусціў і маўчаў. Быццам сам адпусціў.

Кізгайла падумаў крыху.

— Не, не адпушчу,— сказаў ён.— Хочаш — бяры. Не хочаш — не бяры. Нобілю нельга быць жанатым з халопкай.

Ён занатурыўся, і Раман паехаў пакрыўджаны. Яшчэ раз ён паспрабаваў завесці размову аб гэтым і ледзь не маліў Кізгайлу, але той стаяў на сваім.

Пасля гэтага Раман пакінуў ездзіць да Кізгайлы. Той перапалохаўся — суседзі сталі коса глядзець на яго. Яму зусім не хацелася варагаваць з Ракутовічамі, і ён вырашыў адпусціць Ірыну на волю. Але вяселле яго з паннай Любкай, што неяк раптоўна згадзілася пайсці за яго, вось-вось павінна было загрымець на ўсё ваяводства званамі і шамкамі коней. І ён, як варты павагі жаніх, спытаў, ці трэба даваць Ірыне вольную.

Любка ж была ўжо амаль гаспадыняй. А тая раптам уся страпянулася і холадна сказала:

— Не.

Ён паглядзеў на яе халодны твар, на прыжмураныя вочы, што глядзелі ўбок.

— Не,— паўтарыла яна.— Нобіль і халопка? Калі ты гэта зробіш, пра мяне можаш не думаць.

І Аляхно не паехаў да Ракутовіча.

А неўзабаве пасля вяселля Кізгайлы з Любкай да яго прымчаў на кані стрыечны брат Рамана, Якуб.

— Аляхно,— маліў ён Кізгайлу,— зрабі гэта, дзеля пакут Хрыстовых, калі не хочаш, каб Раман памёр. Ён зусім звар'яцеў, мы вынеслі з яго пакояў усю зброю. Ён раве, як грэшная душа ў пекле, і лае караля, Літву і палякаў. Ён пагражае разнесці ўсё. Ты ведаеш, ён і раней ненавідзеў уціск, на які нас прыракаюць. Цяпер ён ненавідзіць яго стакратна. І гэта твая дзеўка штурхнула яго на гэта. Адпусці яе. Разумееш, я яшчэ не бачыў, каб чалавек так кахаў і шкадаваў.

— Не,— сказаў Аляхно і сказаў гэта не сваімі вуснамі, а вуснамі жонкі.

— Ты ведаеш,— сказаў Якуб,— ён крычыць, што гэта цяперашнія выскачкі зрабілі такімі цяжкімі ланцугі халопства, што хутка стануць халопамі і паны, увесь народ... Аляхно, ён не есць, і не п'е, і не спіць па начах. Адпусці!

— Не,— сказаў Аляхно.

— Добра,— ускіпеў Якуб,— ты будзеш вінен у нагібелі дзвюх душ. Яго і гэтай дзеўкі, таму што яна таксама шкадуе яго, я ведаю. Сорам табе, Аляхно! Дзяды часта жаніліся так, як хоча Раман. І гэтыя новыя парадкі нам не даспадобы.

— Не,— сказаў Аляхно.

— Добра ж,— і Якуб кінуў на стол корд[1],— тады слухай, Аляхно. Ракутовічы табе абвяшчаюць варожасць. Беражыся.

Кізгайла пагаварыў яшчэ раз з жонкай, але тая ўпарта і тупа стаяла на сваім. А праз месяц Якуб, спасцерагаючы згасанне брата, выклікаў Аляхно на бой і быў забіты.

Смерць брата крыху працверазіла Ракутовіча. Ён стаў на ногі. І ніхто не ведаў, што ён думае. Перапалоханы гэтым нядобрым маўчаннем, Кізгайла вырашыў напасці на адну з вёсак суседа, каб паскорыць вырашальную сустрэчу.

Па дарозе туды ён быў паранены стралою з сялянскага самастрэла. Страляў адзін хлопец з аховы Якуба. Помсціў за нябожчыка.

Загонавыя дваране адступілі, забраўшы з сабой Кізгайлу. Той не дазволіў ім дакранацца да сябе і адлежваўся ў Кісцянях, нікога не пускаючы ў свой пакой.

І вось цяпер мужыцкія орды ўзначаліў гэты чалавек, смяротны вораг майго гаспадара.

Я плюнуў, выслухаўшы гэтую гісторыю. Калі ў справу ўмешваецца баба — дабра не чакай. І ахвота яму было пытацца парады ў свае жонкі!

Але ўсё адно яна была гожая, а гэтага Ракутовіча я не разумеў.

Толькі вар'ят мог, калі яму дакляруюць такую раскошу,— патрабаваць сабе ланцугоў на шыю.

«Не мая справа. Мая справа біцца»,— вось што вырашыў я.

Між тым мяне выклікаў капітан.

— Слухай, калега,— сказаў ён,— я зараз адлучуся на малы час, а потым мы з табою пагаворым, як падтрымліваць адзін аднаго ў час вылазак, калі прыйдзе хам.

— А ці патрэбныя тыя вылазкі? Нас мала.

— Затое мы ў жалезе. Адзін латнік варты трыццацёх мужыкоў.

[1] Кароткі меч.

Я ведаў, што гэта так, але параіў вылазак не рабіць.

— А нашто ж тады конніца ў чатырох сценах? — засмяяўся ён.— Ды і хлеб я атрымоўваю не за сядню. Плацяць — скачы і сячы.

— А калі гэта неразумна?

Пла-ацяць,— працягнуў ён, быццам давёў, і выйшаў.

Я пачакаў крыху і пайшоў за ім. Мне цікава было, якіх людзей ён адпраўляе з крэпасці напярэдадні аблогі.

Я прайшоў пераходамі і выйшаў на галерэю, што выходзіла ва ўнутраны двор. Я думаў, што я адзін, але потым заўважыў, што ў адным канцы галерэі стаіць гаспадар з жонкай. І тады я адышоў у другі канец, дзе было цямней, і там успёрся на парэнчы.

Унізе ярка палалі паходні, асвятляючы дзесятак вазоў. Будучая варта — чалавек трыццаць верхавых дваран, закаваных у латы, і пяць кірасіраў — трымалася трохі правей, ля брамы. З нізкіх дзвярэй, што вялі, відаць, у нейкае сутарэнне, даносілася бразганне молата — разбівалі ланцугі.

А потым з гэтых дзвярэй пачалі выводзіць людзей — абадраных, зарослых. Яны ледзь ішлі.

Вывелі дзесяць чалавек.

Дзесятую я не адразу і заўважыў, такая яна была худзенькая. Выйшла яна сама і сама села ў дзесятыя, апошнія, драбіны. За ёй выйшаў закураны замкавы каваль з зубілам і молатам у руцэ.

Паходня, якую трымаў шляхціц, кідала дрыготкія водсветы на гэтае дзяўчо ў белым. Я зверху бачыў толькі валасы, якія здаваліся мядзянымі, але на самай справе былі, напэўна, попельна-залацістыя. І твар цяпер адлівваў бронзай, а ў натуры быў, вядома, бледны, як ва ўсіх пасаджаных пад замок.

Мне стала неяк не па сабе. Мала душы ў людзях, вось што я вам скажу. І дзіўна толькі, як гэта бог яшчэ церпіць нашы грахі і нашу бессардэчнасць. Напэўна, за нямногіх праведнікаў. Ды вось толькі дзе яны?

— Рыхтуйся,— скамандаваў капітан.

Коннікі пачалі збірацца вакол вазоў, бразгаючы зброяй і пераклікаючыся.

А я ўсё глядзеў на гэтае хударлявае дзяўчо. Найбольш крыўдна, што і ногі ў яе былі пекныя, і ўсё астатняе, і рухі гожыя,— а гэта самая галоўная прыгажосць, калі не лічыць вачэй. Нельга такіх пад замок.

— Пан,— крыкнуў каваль,— усе ўжо раскутыя. Да вазоў куць не трэба?

— Не,— сказаў Кізгайла.

І тут дзяўчына прыўзняла на яго вочы, і я ўпершыню ўбачыў яе твар. Бровы зламаныя, вочы вялікія, шэрыя, глядзяць, як алень на паляўнічага, безабаронна і стрымана. А рот вялікаваты, і нос не зусім роўны.

Няправільнае аблічча, і ўсё адно — такіх не забываюць.

І, як здагадка, мяне кальнула іголкай у сэрца.

— Ірына.

Дык вось каго яны вывозяць! Рызыкаваць не жадаюць. Думаюць, што выручаць паляціць і зніме аблогу. Нядобра, паны.

А ў яе вейкі задрыжалі і рот прыадкрыўся:

— Радуйся, пан, радуйся, пані Любка, загубілі вы жыццё маё. Ды, відаць, ляціць сокал, калі вароны ўзграялі з перапуду.

— Рушай! — махнуў рукой пан.

І загрукаталі па плітах вазы, заскакала полымя паходняў. І стала ўсё гэта падобна на д'ябальскі шабас.

А твар пані Любкі стаў зусім страшны, нават зубы выскаліліся не як у чалавека. І ўжо калі драбіны пачалі ўязджаць у браму — даляцеў адтуль добра чутны голас:

— Запраданец. Юда. Веру прадаў, братоў прадаў. Хай згіне твой род.

Астатнія ўзвылі на калёсах — шмат хто, напэўна, і гаварыць развучыўся. Але начальнік варты стрэліў некалькі разоў, і стала цішыня.

А Кізгайла стаў пры апошніх словах такі страшны, якім я ніколі не бачыў чалавека: скулы абцягнутыя, вочы ўтрапёныя, губу закусіў.

Любка паклала яму руку на плячо — скінуў. І адразу сагнуўся ў хрыбце.

А ад брамы, з-пад самай аркі, той самы голас, усё яшчэ ціхі і на музыку падобны:

— Здохні, Кізгайла.

А потым упала за імі рашотка. Быццам адрэзала.

І я пайшоў да сябе ў пакой, не вытрымаў.

Лёг на пасцель у ботах — назнарок — і назнарок стаў глядзець на свечку і думаць на сваёй мове. Я пачаў занадта шкадаваць гэтых чужых людзей і, калі шкадую, думаю па-іхняму. А гэта не на дабро.

А я ж толькі ўраджэнец кантона Швіц. І наёмнік. Я служу за грошы, і не мая справа судзіць таго, хто мне плаціць. Вось калі ён пакіне мне плаціць — я яго са-

мога прадам, каб заплаціць хлопцам, ды яшчэ і праламлю яму чэрап — за бессаромнасць.

І трэба, трэба думаць на сваёй мове не толькі ў баі. Божа, як даўно я адрэзаны ад радзімы, і няма мне звароту туды.

Ужо дзевяць год. Нават пятнаццаць.

Дзевяць год назад я зразумеў, што ў Германіі мне і маім хлопцам няма чаго рабіць, што там стаў прастор для баязлівасці, вераломства і скнарлівасці. А мы халодныя на полі бітвы і ўскіпаем, калі нам не плацяць.

Акрамя таго, гэтыя немцы называлі нас валляватымі чарцямі і белымі неграмі, хаця ні валляватых, ні альбіносаў сярод нас не было, а былі ўсе такія хлопцы, што адзін мог аддубасіць трох ураджэнцаў кілбаснага раю.

Калі нам усё гэта абрыдла, мы падаліся сюды. Калі грошы ў руках — ці не ўсё адно, якое неба над галавою?

І вось я тут і нават крыху стаў разумець гэтых людзей (да канца іх, відаць, і сам пан бог не зразумее).

У іх халодныя зімы, пякучыя леты і ў крыві то мароз, то агонь. Яны верныя, як немцы, але больш за іх неразважлівыя і ярасныя ў бойцы.

Але самае надзвычайнае — іхняя смерць.

Калі памірае іспанец — гэта жудасна. Я не бачыў больш вартага жалю відовішча. Ён мужны і жорсткі, але тут ён дрыжыць і цалуе каўчэжац з мошчамі. У іх ды яшчэ ў тых, што на поўдзень ад ракі По, бязлітасны і няўмольны бог, чысцец і полымя. Калі памірае швейцарац, немец або француз-гугенот — ён памірае цярпліва, бо спадзяецца на літасць пасля раскаяння.

А гэтыя паміраюць спакойна — за іх заступаецца божая маці,— так спакойна, быццам у іх шчырыя сяброўскія адносіны і з богам і з чортам. І мне здаецца, што яны не вераць у тое і ў другое. Уголас я гэтага не скажу — надта смярдзіць на зямлі смаленым.

Я не бачыў больш незласлівага, лагоднага і кампанейскага народа. І я не бачыў горшых паноў, чым тыя, што стаяць над ім. Яны ўзялі горшае ў Літвы і шляхты, не паквапіўшыся на іх дабрачыннасці і згубіўшы свае.

Каб я быў тутэйшым каралём, маё царства было б даўжэйшым за евангельскае. Тутэйшым людзям мала трэба: толькі штодзённая луста хлеба з салам, гарэлка

на свята. І яшчэ дабрата. Калі з імі добры — яны зробяць усё. Нават калі не будзе сала і гарэлкі, толькі павага.

А тыя, хто пастаўлены над імі,— бедная дзяўчынка, бедныя шэрыя вочы! — тыя, хто пастаўлены над імі волю Сатанііла, па неразумнасці і карысталюбству свайму даўно пазбавілі іх павагі, а цяпер адбіраюць хлеб і дрыжаць у замках, выдаткуюць у сто разоў больш на нямецкіх, шведскіх і венгерскіх наёмнікаў, бо свае не хочуць іх абараняць.

Я, вядома, не кажу пра швейцарцаў. Паноў на тое і стварылі, каб даць нам хлеб надзённы, калі ўжо яго не могуць нам даць нашы ледавікі.

Ах, зямля ты, зямля, чужая і ўсё ж як быццам ужо трошкі і свая! Не да ладу, не да ладу нешта на табе. І, верыцца, хутка тут усё затрашчыць.

Я перавярнуўся на спіну і зноў непрыкметна стаў думаць па-іхняму. Спахапіўся і пакінуў: ленаваўся. Ды пра такое па-нашаму і нельга падумаць.

Цяжкія ішлі часы. Развялося шмат жабракоў, юродзівых, разбойнікаў. Агнявыя слупы гулялі ў небе, чаго зроду не было.

І ўціск рос, і голад дзяцей, і ганьба дарослых. І ў гэтыя цяжкія гады сталі людзі верыць у такое, ад чаго раней адхрысціліся б і забылі.

Беларусы чакалі прыходу мужыцкага Хрыста. Яўрэі — Месію з Турцыі. Першыя ведалі, што мужыцкі Хрыстос ужо тут, ды пакуль не аб'явіўся. Ведалі, што ўжо і конь яму расце ў мужыцкай хаце — пакуль яшчэ жарабя, белы, а вочы, грыва і хвост залатыя. І хтосьці яго ўжо бачыў і балбатаў аб гэтым у карчме.

— Хутка паедзе, чака-айце. Калі толькі антыхрыст раней не прыйдзе.

Антыхрыста таксама можна было чакаць. Надта ўжо вялікім стала няшчасце, надта злымі сталі людзі.

Нездарма слупы гулялі.

А яшчэ тады ж адбываліся незразумелыя падзеі. У Магілёве, як і на ўсёй прасторы Белай Русі і Літвы, невядома хто і як ставіў нечытальныя пісьмёны чырвонага колеру па царквах і касцёлах і другіх будынінах на вышыні ў некалькі сажняў, куды існаму не дастаць, і ў замкнёных скрынях; таксама незразумелым чынам былі астрыжаны авечкі, у мужчын бароды, а ў жанчын — косы і іншае.

Ішла цемра.

Непрасвяцімая.

II

Ох і жорсткі быў наш татачка, мужыцкі цар.
Ён баяр ды князёў павыважываў.

Песня

Мне не ўдалося праспаць да раніцы.

Была яшчэ ноч, калі мяне разбудзіў сам Кізгайла. Я запаліў свечку і, нацягваючы вопратку, кінуў на яго позірк. Твар быў бледны, спатнелы, перакрыўлены. І ў вачніцах ад свечкі цені.

«Баіцца? — падумаў я.— Не. Ненавідзіць? Не. Баіцца і ненавідзіць больш баязлівасці, вось што. Але чаму?»

Урэшце, думаць пра гэта не было калі. Я спяшаўся.

— На муры,— сказаў гаспадар.

Праз некалькі імгненняў мы беглі ўжо да Жабінай вежы, што выходзіла на Княгініна поле.

Трывогі пакуль што яшчэ не было чуваць ні сярод прыслугі, ні сярод салдат. На забрале ля вежы стаяў вартаўнік брамы і з ім яшчэ чалавек, жанчына, як я пазней даведаўся, яго дачка, удава Дар'я. Абое маўчалі і глядзелі кудысьці ў ноч. Мы сталі поруч з імі.

Месяц, ужо нізкі і барвовы, хіліўся да далёкага лесу. Ад усіх, нават ад самых маленькіх, узгорачкаў леглі вялізныя трывожныя цені. І толькі лапікі, малюсенькія кавалачкі поля, былі азораны няпэўным аранжавым святлом.

— Што там? — чамусьці ціхім голасам спытаў я.

Дар'я моўчкі ўзняла руку, паказваючы ёю ўдалячынь.

Але ноч была спакойнай, толькі дзесьці чулася песня драча.

— Яна і ўчула,— сказаў вартаўнік,— я сам глухаваты стаў.

— Ды што такое? — зноў спытаў я.

— Вішчыць,— сказала Дар'я.

— Драч? — як бы пытаючы, сказаў гаспадар.

— Не. Вішчыць,— сказала яна.

— Хочаш сказаць «рыпіць?» — спытаў Кізгайла.

— Вішчыць.

Я ведаў, што мясцовыя людзі часам не знаходзяць слоў, што не перашкаджае ім быць някепскімі людзьмі. Адна дзеўка, тлумачачы мне колер сукна, сказала: «Кармазынавы, зялёненькі, як васілёчак». Але цяпер не час быў чапляцца да слоў, і я стаў слухаць, што ж такое «вішчыць».

Песня драчоў стала як быццам галаснейшай. У полі

ставала ўсё больш ценю: пранізліва-чырвоны месяц ужо напалову схаваўся за пушчу. Спяваў ужо не адзін драч, а некалькі. А цемра ўсё агортвала поле, і ў гэтай цемры ўсё нарастала птушыная песня.

І раптам я зразумеў: гэта не драч, гэта рыпяць... вазы. Так, гэта рыпелі вазы. Многа, магчыма, сотні вазоў. І гэтая песня нарастала і ўжо рабілася пранізлівай, заглушаючы ўсё.

Я не ведаў, хто гэта едзе ў такой нямой цішыні, калі нічога не чуваць, акрамя песні колаў, але я адчуў, што ў мяне мурашкі пабеглі па спіне.

— Ён,— сказаў Кізгайла, і я зразумеў, хто гэта «ён».

А вазы рыпелі і рыпелі ўначы, і ўжо не заставалася нічога, акрамя гэтага рыпення.

— З'явіўся, варажына,— сказаў гаспадар праз зубы,— што ж, рыхтуйся, Цхакен, заўтра будзем біцца. Насмерць.

Я баяўся за гаспадара, але цяпер мой страх мінуўся. Ён проста быў з той пароды, для якой чакаць небяспекі горш за самую небяспеку.

Я цяпер ведаў, што ён будзе і баяцца, і ненавідзець, але будзе трымацца і не дасць зразумець гэтага. Гэта дрэнна, але ўсё ж гэта лепей, чым відовішча дрыготкай жывёліны.

— Што ж,— сказаў я,— біцца дык біцца. Я доўгі час атрымліваў вашу плату дарма. Праўда, лепей было б мне, як таму ўрачу, усё жыццё атрымліваць яе дарэмна. Але калі так ужо сталася — не трэба непакоіцца, пане.

Я вырашыў не турбаваць людзей і даць ім выспацца. Толькі падвоіў каравул і паставіў каля спячых аднаго хлопца, каб па першым трывожным сігнале падняў усіх. А сам я, захінуўшыся ў плашч, сеў на забрале каля вартаўніка і яго дачкі і стаў драмаць, штохвілінна прачынаючыся. Гэтыя ночы, калі спіна прыхілена да дрэва ці каменя, былі мне вельмі знаёмыя. Засынаеш і раптам падаеш кудысь. Такія сны, напэўна, бачаць малпы на сваіх дрэвах. Але чым лепшы на малпу салдат-наёмнік? Дурное, агіднае рамяство — вайна.

Такія думкі прыходзілі да мяне за апошні час усё часцей: відаць, я пачаў старэць. Я засынаў і прачынаўся, глядзеў на гэтую жанчыну, якую ніхто не прымушаў сядзець на муры, і бачыў яе закураны белы твар пад хусткаю, вачніцы ў ценях.

Нічога няма прыгажэй за жаночы твар у прыцемку. Таму, напэўна, і кахаюць у гэты час.

У адно з такіх абуджэнняў я ўбачыў, што ўжо не толькі

светла, але вось-вось узыдзе сонца. За намі быў блакітны туманны Дняпро. Перад намі — роў, невялікае, ледзь узгорыстае поле, а далей — лясістыя ўзгоркі, ружавеючая роўнядзь Святога возера.

Сонца ўжо выкінула з-за лесу тысячы чырвоных дзід, заліло расплаўленым золатам маленькія воблачкі ля далягляду. Але я пазіраў не на яго.

Поле за гэтую ноч, здавалася, абрасло маладым лесам. Па абодвух баках вялікай лагчыны сядзелі, хадзілі, ляжалі тысячы людзей. Дзіды, уторкнутыя ў зямлю, рацішчы[1], адагнутыя ў шыйцы косы. Далей, каля лесу, сотні вазоў выставілі да неба свае аглоблі.

Падымаўся ў бязвоблачную вышыню дым вогнішчаў. Мы бачылі як на далоні ўсё поле, акрамя шырокай лагчыны. Але, напэўна, і там былі людзі.

На адным з недалёкіх узгоркаў стаяла кучка людзей. І гэтыя людзі былі не ў белай вопратцы, значыць, не мужыкі.

У мяне добрая падзорная труба са шкельцамі галандскай ручной шліфоўкі. Я навёў яе на ўзгорак і ўбачыў трох чалавек.

Сярэдні быў высокі і тонкі ў касці. На ім — барвяны плашч, што падаў амаль да зямлі. Доўгія, да плячэй, валасы, ладная пастава, вельмі вузкія клубы. Гэты чалавек нешта казаў двум другім, паказваючы рукою на муры. Поруч з ім стаяў юнак ці малады мужчына, крыху падобны да сярэдняга. На ім былі светлыя латы і таксама плашч, толькі блакітны. А з другога боку стаяў каржакаваты чалавек, ніжэйшы за іх ростам і моцна сутулы. Ён быў без барады і вусоў, хоць па гадах мог быць бацькам маладому. На бязвусым латы былі цёмныя, а плашч зялёны з чорным.

— Дай,— сказаў мне Кізгайла, які зноў выйшаў на мур.

Ён прынік да трубы, аж падаўся наперад.

— Яны,— сказаў ён пасля нядоўгага маўчання.— Той, што ў барвяным,— сам Раман, ваўчына драпежная. Ну, пападзіся ты мне — я табе пакажу, як гэта быдла ўзнімаць.

— А астатнія?

— У светлых латах — Лаўр, з Раманавай варты. Байструк.

— Яны чамусьці падобныя.

— Баюць, што там не абышлося без Якуба, якога

[1] Рагаціны.

я на той свет адправіў. А чорны — Пятро, таксама брат Раманаў. Родны... Адроддзе дэйноўскае! Здохлага зубра запалявалі...

Лаянка Кізгайлы мне здалася непрыстойнай. Усякае нараджэнне законнае, калі ад яго нараджаецца добры воін ці дзеўка, створаная для радасці і кахання.

А лаяцца тым, што людзі родам з былога Дэйноўскага княства, краіны лясоў і балот, і зусім бязглузда.

Яны не пасылалі да нас вяшчальніка, не марнавалі часу. Кожны разумеў, што адзін не адмовіцца ад аблогі, а другі не здасца.

— Ану, майстра,— сказаў я пушкару,— даўбані па гэтых, на пагорку.

Гармата вырыгнула полымя і рэзка адкацілася назад.

Я ў падзорную трубу бачыў, як дасланы намі чыгунны мяч ударыў у схіл узгорка, ніжэй военачальнікаў. Там узнялося лёгкае таючае воблачка. Заржаў і стаў на дыбкі гожы белы конь, якога трымаў за повад хлопец у белай кашулі.

Раман стаяў усё так жа спакойна, не зрабіўшы і кроку ўбок. Потым ён махнуў рукою і стаў спускацца з узгорка. За ім — два астатнія. Мы так на іх заглядзеліся, што не заўважылі, як з лагчыны, зусім блізка ад нас, пачалі, быццам самі сабою, выпаўзаць вазы. Адзін, другі, дзесяты, дванцаты.

На іх было навалена нейкае дзіўнае рыжае сена, і яны паўзлі лугам, а людзі, якія штурхалі іх, хаваліся за гэтым сенам.

Я доўга не разумеў, у чым справа, аж датуль, пакуль яны не падзяліліся на два патокі. І гэтыя дзве змяі павольна паўзлі да драўляных брам у нашым вале.

— Бі па вазах! — крыкнуў я.

Мур расцвіў клубамі парахавога дыму. Але было позна ўжо. Вазы паспелі ўпрытык падваліць да абедзвюх брам, і раптам, амаль адначасова, да неба ўзняліся вялізныя, рудыя, як хвост лісіцы, палаючыя языкі агню. Палала сена, аблітае нечым гаручым, палала сама зямля вакол. Пад прыкрыццём агню беглі да пагорка мужыкі.

Цяпер мне стала ясна, чаму Ракутовіч спусціўся з узгорка, чаму адзін з мужыцкіх атрадаў пайшоў за ім: яны рыхтаваліся бараніць вазы, калі б нам уздумалася зрабіць вылазку.

У нас не было сілы на абарону вала: занадта нечакана ўстала пагроза. Мы свядома абмежавалі сябе мурамі замка. Але ўсё адно гэты пажар быў непрыемны.

Вал перастаў існаваць як перашкода. Цяпер ужо нішто не перашкаджала паднесці да муроў лесвіцы або падкаціць таран, каб ён у іх быў.

Мы зрабілі першую памылку.

Затое тыя, што рыхтаваліся абараняць вазы, і сам Раман былі цяпер амаль у нашых руках. Я паставіў на мур сотню сваіх хлопцаў з мушкетамі і стаў падаваць каманду:

— Ступі! Стой! Мушкет да бока! Фіціль — з курка! Фіціль — на месца! Мушкет да рота! З брамкі здзьмухай! Набой бяры! Мушкет уніз! Порах на брамку — сып! Утрасі! Брамку зачыні! Страсі! Здзьмухай! Мушкет да левага бока! Порах і кульку — у мушкет! Клак — на брамку! Забойнік бяры! Кульку і клак дабі! Забойнік на месца ўсунь! Правай рукой мушкет падымі! Левай падсошак рыхтуй! Мушкет на вілкі! Гатоўся!

Я ведаў гэтыя каманды на памяць ужо дваццаць восем год. А мае хлопцы былі лепшыя стралкі з усіх, якіх я ведаў. Не мінула і дзесятай часткі гадзіны, як мур ашчаціміўся гатовымі да стральбы ручніцамі.

— Палі! — крыкнуў я.

Зубцы завалакло едкім парахавым дымам. Я праз яго бачыў, як падалі, круціліся ў віхуры, мітусіліся людзі ў белай вопратцы.

І яшчэ бачыў я чалавека ў барвяным плашчы. Ён крычаў нешта жахлівым голасам, узнімаючы адной рукою старадаўні двухручны меч.

Ашчэраны рот і грыва валасоў, што ўстала дыбарам,— ад іх нельга было адарваць вачэй. Калі дым разышоўся, на траве засталося дзесяткі тры нерухомых белых цел.

І яшчэ я пабачыў, што на лініі ўзгоркаў стаіць надзіва роўны строй мужыкоў. Я не ведаў, нашто ім спатрэбілася стаяць там. За іхнімі спінамі былі толькі вазы. Другі атрад — іначай не назавеш, бо гэта было войска, а не бязладны мужыцкі натоўп — набліжаўся здалёк строем у тры плутонгі. Ён стаў значна лявей Жабінай вежы. І пад маўклівай аховай гэтых людзей натоўп мужыкоў, узброеных чым папала, цягнуў ад пагоркаў дзесятак доўгіх асадных лесвіц.

Чорт бы набраў гэтага мужыцкага караля! Ён ваяваў зусім не па правілах. Праўдзівей, не па тых правілах, па якіх ваююць ва ўсім свеце. І незразумела па якіх. Я глядзеў на яго вялізную постаць, што махала мячом. Мы далі другі залп па натоўпе з лесвіцамі і па ім.

Але ён быў цэлы і здаровы, быццам і агонь яго літаваў.

Я ўбачыў перакошаны твар Кізгайлы. Ён кідаўся на забралу, лаяў пушкароў самымі чорнымі словамі. Схапіў ядро, паляпаў, быццам кавун, па крутых баках і заштурхнуў у жарало «Маркабруна», гарматы французскага ліцця, самай вялікай з тых, што стаялі на мурах. Потым затрос кулакамі ў паветры:

— Палі!!!

«Маркабрун» раўнуў. І зноў, як заварожаны, стаяў на месцы чалавек у плашчы. Ядро вырвала з рук хлапчыны, што стаяў поруч з ім, прапар і ў трэскі разбіла адну з лесвіц.

Астатнія лесвіцы паўзлі далей у атачэнні кос, сякер і віл. Кізгайла і я адначасова зразумелі, што, калі лесвіцы ўкрыюць за валам, паблізу ад спаленай брамы (ад яе засталіся ўжо толькі вуголлі і палаючыя бэлькі), наша справа пагоршыцца. Тады атрад маўклівых вартаўнікоў кінецца да іх, і ніхто не ўратуе муроў ад штурму.

Унізе, ля брамы, стаяла напагатове кірасірская сотня.

— Капітан,— крыкнуў Кізгайла,— падрыхтуйся! Зламі іх, знішчы лесвіцы, пастарайся ўзяць Рамана.

— Добра,— глухім голасам адказаў капітан.

Форткі брамы разышліся з цяжкім рыпам, упаў пад'ёмны мост, і адразу ўсё запаланіў трывожны нарастаючы грукат капытоў па жалезе моста.

Кірасіры рынуліся ў атаку.

Усе на вараных конях, усе ў чорных латах і шаломах, увянчаных чорнымі пер'ямі, яны імчалі выцягнутым клінам, і я не ведаю, што здолела б устаяць перад іхнім імклівым ударам. Сам Аляксандр не адмовіўся б камандаваць такой сотняй.

Абаронцы на мурах праводзілі іх лямантам захаплення, і нават мая халодная кроў ускіпела, як у першым бai, калі мне было пятнаццаць год.

— Сячы іх! Хапай!

Мужычло каля лесвіц замітусілася, але не стала ўцякаць. Яны, праўда, кінулі лесвіцы, але не ўцякалі, а адступалі. І апошнімі падаваліся задам людзі з косамі ў руках.

Капітан, які скакаў наперадзе, падаў знак рукою ў жалезнай пальчатцы. І адразу, як зладжаны хітравумны механізм, жалезны клін пачаў мяняць строй: дваццаць ці трыццаць латнікаў аддзяліліся ад лятучага атрада і паскакалі да тых маўклівых, што стаялі на схіле строем у тры плутонгі.

Астатнія на хаду ператварылі кінутыя лесвіцы ў кучу ашчэпкаў. Яны падазрона лёгка ламаліся, і я ўжо ў той момант западозрыў няладнае. Але думаць не было калі. Я наогул не ведаў, на каго глядзець, на тых, што ляцелі да маўклівай аховы, ці на тых, што спасцігалі атрад уцекачоў.

Я паспеў толькі заўважыць, што першая плутонга мужыцкага атрада раптоўна апусцілася на калені, выставіўшы наперад доўгія дзіды, а другая, стоячы, пачала весці беглы агонь паўзверх яе галоў. Адзін коннік пакаціўся цераз галаву каня, другі, трэці. Гэта было жахліва! Трапнасць стральбы можна было растлумачыць толькі так: Ракутовіч паставіў у гэты атрад паляўнічых. Але як ён мог за тыдзень навучыць людзей так спрытна арудаваць дзідамі?

Поўны трыумфу лямант перарваў мае думкі. Я ўбачыў, што кірасіры дагналі ўцекачоў і ўрэзаліся ў іх усім цяжарам сямідзесяці закутых у жалеза коннікаў, усім цяжарам сямідзесяці конскіх цел. Мужыкі яшчэ спрабавалі супраціўляцца, яны з размахам seклі косамі ля самай зямлі, спадзеючыся падрэзаць коням сухажыллі. Але гэта была безнадзейная справа.

Ракутовічу — я краем вока заўважыў гэта — падвялі каня, і ён памчаў да тых, каго забівалі: толькі барвяніца запаласкалася на ветры. Ён, напэўна, хацеў біцца разам з гэтымі асуджанымі на смерць.

Цяпер яго аддзяляла ад чорнага коннага атрада толькі вузкая палоса людзей у белым адзенні. І тая палоса радзела на вачах.

Калі кірасіры адкінулі вісклівы натоўп сажняў на сорак, на вызваленай прасторы калаціліся ў сутаргах шэсцьдзесят коней і бялела не менш трыццаці мужыцкіх цел. Ракутовіч, размахваючы мячом, крычаў нешта, але ўсё ўжо было скончана: мяцежнікі рассеяліся ў розныя бакі, кінуліся ўрассыпную.

Ён быў храбрым, але дурным военачальнікам, гэты чалавек у барвяніцы. Ён рушыў лесвіцы да муроў без прыкрыцця, без гарматнай пальбы, нават без конніцы, пад аховай дрэнна ўзброенага зброду.

Між тым меншаму атраду, значна парадзеламу, удалося ўсё ж пацясніць мужыцкі атрад з узгорка. На гэтым яны супакоіліся і кінуліся даганяць астатніх. Але тым і самім не было чаго рабіць: не гнацца ж за мужыкамі, што разбягаліся па адным.

Чалавек у барвяніцы ўсё яшчэ гойсаў ля перадавых

кірасіраў. Скінуў з каня аднаго, выбіў цяжкі палаш з рук у другога. Смерці мо хацеў ці шукаў выпадку, каб вызначыцца? Крычаў нешта — відаць, здзекліваe.

Чырвонае так і развявалася на ветры. І толькі калі кінулася за ім уся сотня, раптам крыкнуў страшным голасам і прыпусціў каня да сваіх.

Чорны атрад ляцеў за ім, і адлегласць паміж чорнай плямай і чырвонай іскрай павольна скарачалася.

Коннік ляцеў да таго строю, што прыкрываў вазы. І гэта было дарэмна. Капітан казаў праўду: адзін латнік варты трыццацёх, нават храбрых, нават тых, што не ўцякаюць. Раскіданы па ўсім полі мужыцкі натоўп, што адчайна ўцякаў, быў прыкладам гэтаму. Зараз і ад тых, што наперадзе, не застанецца мокрага месца.

Чалавек у барвяніцы прышпорыў каня і стаў лёгка адрывацца ад спасцігачоў. Звярнуў направа, нябачным скачком паслаў каня цераз шырокую канаву і праваліўся за ўзгоркам, толькі яго і бачылі.

А маўклівы чорны касяк з ходу ўрэзаўся ў мужыкоў, што абаранялі вазы.

...Не, не ўрэзаўся. У апошняе імгненне тыя кінуліся бегчы хто куды. Большасць знікла пад коламі вазоў. Нейкіх дзіўных высокіх вазоў...

Сляза набегла на вочы. Я змахнуў яе далонню, зноў прынік да трубы і...

— Назад! — закрычаў я такім голасам, што сам спалохаўся.

Гэта былі не простыя вазы. Гэта былі вазы, акутыя меддзю па градках і на сажань вышэй градкі. І нават уніз, прыкрываючы колы, спускалася медная «спадніца» з выразамі, і раптам гэтыя вазы ўсе ашчацініліся: зверху дзідамі і нечым незразумелым, а знізу, з-над «спадніцы», бусакамі.

— Назад! — роў я.

Куды там! Хто б мог пачуць? Ды яны і не маглі стрымацца, з ходу наляцеўшы на вазы.

І раптам бусакі знізу сталі прагна шнарыць у паветры, хапаць прыцёртых упрытык коннікаў за што папала, сцягваць іх з коней ці прыгінаць да меднай абшыўкі. А зверху пачалі рытмічна ўзлятаць і апускацца на галовы людзей — я цяпер зразумеў, што гэтага,— мужыцкія, акутыя на такі выпадак жалезам, цапы.

Так, гэтыя людзі ўмелі арудаваць бусакамі і малаціць — гэта ж была іх штодзённая праца. І яны малацілі, малацілі адчайна. У іх было мала мушкетаў, і

яны ведалі, што страла, ці каса, ці меч не возьмуць міланскіх і нюрнбергскіх латаў, што чалавека, закутага ў іх, можна толькі аглушыць.

Яны малацілі. Нават да нашых муроў даляцелі немыя крыкі тых, каго забівалі, і дзікае гігатанне спалоханых коней.

Божа! Цяпер я зразумеў усё. Гэтыя падазрона слабыя лесвіцы, гэты натоўп, што загадзя асудзіў сябе на смерць, гэты коннік, якога наганяе сотня,— усё гэта было падсадкай, усё гэта было прыманкай. І капітан, як нячкур, папаўся на гэтую вуду, на хітрыкі гэтага азіята і варвара. Варвар мог цяпер быць спакойны наконт конных вылазак.

— Дык прападай жа, дурань,— плюнуў я са злосці.

Парадзелая больш чым напалову сотня адхлынула нарэшце ад дзівоснай спаруды і пачала адступаць да муроў, спадзеючыся, як сказаў нейкі пісака, «больш на шпоры, чым на мячы».

Іх падбадзёрваў роў з муроў, але я ўжо ведаў, з кім мы маем справу, ведаў, што гэты не выпусціць іх так проста са сваіх рук.

Я здзівіўся толькі аднаму: што магло прымусіць гэтых, з лесвіцамі, пайсці на справу, якая не абяцала жыцця, а толькі смерць? Напэўна, нясцерпным стала жыццё.

Рэшткі атрадаў кірасіраў скакалі на ўсю моц, а я ўсё паўтараў сам сабе:

— Не спадзявайцеся, гэты не выпусціць, гэты не з тых.

І я не здзівіўся, калі з лагчыны, напярэймы адступаючым, вылецела конніца. На чале яе імчаў чалавек у барвяным плашчы са сваімі двума спадарожнікамі. І было гэтых конных людзей не больш за дзве сотні, але я пазнаў па шэрых ваўчыных шапках з заломам на левае вуха, што гэта за людзі.

Так носяць шапкі толькі конныя пастухі, што вандруюць з панскімі чародамі па ўсіх пясчаных і вапняковых пустэчах гэтай зямлі.

Божа, умяшаліся ў бойку нават гэтыя людзі, што ўдарам канца карбача[1] па носе забіваюць ваўка! Каго ж ты не пакрыўдзіла, панства гэтай зямлі?!.

Я ўжо амаль не глядзеў, як яны дагналі кірасіраў, урэзаліся ім ва фланг, змялі і адрэзалі ад замка. Я толькі

---

[1] Кароткі бізун.

глядзеў, як гэты барвяны д'ябал арудаваў двухручным мячом — па-даўнейшаму.

І яшчэ бачыў я, як чорна-зялёны, быццам тванню запэцканы, галаморды Пятро — у яго, як у многіх дэйноўцаў, кепска расла барада — збіў сваім канём цяжкага каня капітана, на хаду выхапіў кірасіра са страмёнаў, перакінуў яго цераз сядло і загікаў, засвістаў разбойніцкім посвістам, памчаў прэч ад месца сутычкі — каб не адбілі.

Не ўцёк ні адзін кірасір, яны расправіліся з імі хутка, як галодны швейцарац з засмажаным трусом. Частка засталася ляжаць на зямлі, і з іх на месцы здзіралі латы, частку пагналі на вяроўках у бок лясістых узгоркаў.

А гэтыя прыскакалі амаль да самых муроў і пачалі нахабна гарцаваць пад імі. Пасля я ўжо і сам не мог разабрацца, хто каго лае — такія праклёны сыпаліся з муроў і з поля:

— Зямлянікі, рыдлёўшчыкі!

— Воўчая сыць! Недаедкі.

— Студні салілі!

— Шклоўскія іспанцы!

— Недасекі! Сабаку з'елі!

— Хамаўшчына чарнаногая!

— Гудзі, дуброва, едзе князь па дровы! Матку на суку-харта змянялі! Польская косць, ды сабачым мясам абрасла!

Я загадаў страляць, але тыя так і пырснулі на ўсе бакі. Чалавекі тры зваліліся, ды і тых яны падхапілі на ляту, забралі.

Цяпер мы маглі страляць без апаскі. І мы стралялі з гадзіну па асобных кучках людзей. Трымаліся яны нахабна. Два праехалі пад самымі мурамі на кірасірскіх конях і ў латах. Адзін — на кані, пакрытым замест падкладкі ксяндзоўскай рызай (з Рагачыка, відаць, узялі).

Я супакоіўся, нават перамаргнуўся з Дар'яй, што блукала па двары. Усміхнулася і яна мне.

Тыя таксама, відаць, адпачывалі.

А потым стала не да адпачынку. Таму што вазы, тыя самыя, акутыя, пачалі паўзці з-пад лесу да цытадэльных муроў. Іх кацілі надзейна прыкрытыя мужыкі.

Зноў з'явілася конніца і замаячыла па ўзгорках. Так, з вазамі яны прыдумалі хітра, амаль як чэшскія ерэтыкі каліксцы. Праўда, «Вагенбург» Ракутовіча быў лягчэйшы і, відаць, больш рухомы. Калі ён прапоўз

палову адлегласці да крапасных мuроў — мы пачалі паліць па ім з гармат. Пару разоў трапілі. Але праз імгненне адтуль таксама грукнулі гарматы, шэсць штук, роўна столькі, колькі было на мурах у Рагачыку.

Пырснулі каменныя асколкі ля самага майго твару, паваліўся і застагнаў адзін з маіх хлопцаў.

А яны палілі, пасоўваючыся бліжэй і бліжэй. Абваліліся два-тры зубцы на сцяне.

Пятро, які нешта гарланіў пушкарам, раптам шалёным намётам памчаў да Жабінай вежы. Асадзіў каня і, прымушаючы яго гарачыцца, закрычаў дурным матам:

— Здавайцеся, штурмаваць будзем!

Кізгайла вырваў у пушкара, што наводзіў гармату, фіціль, вылаяўся, сунуў яго ў запальнік. Пашча гарматы вырыгнула агонь.

Мы пачулі глухі ўдар. Потым на тым самым месцы, дзе куражыўся Пятро, устаў косы, завіты, як гляйсар, слуп дыму. Конь узняўся на дыбкі і перакуліўся на спіну, прыціснуўшы сабою седака.

Муры завылі трыумфуючы.

Я не бачыў, як яго падхапілі,— агонь стаў жахлівым. «Вагенбург» усё набліжаўся, і поле за ім варушылася: ішоў народ. Зноў неслі лесвіцы.

...Прыйшла наша чарга. Я загадаў Аўгусту Тухеру, адзінаму сярод нас немцу, стаць на маё месца, сачыць за боем і падаваць мне сігналы гукамі ражка, а сам спусціўся да брамы. Вылазка стала неабходнай, бо мая абарона — гэта напад. «Вагенбург» трэба было знішчыць. Трэба было пазбавіць іх гармат.

Мы выйшлі з крэпасці і рушылі на іх трыма плутонгамі, па чарзе страляючы цераз галовы пярэдніх.

Яны кінуліся на нас утрапёна, але швейцарца цяжка збянтэжыць. Мы вялі свой беглы агонь і ішлі.

Нядобра выхваляцца сваімі дзеяннямі, і я скажу толькі, што мы прымусілі да ўцёкаў пярэднія гурты, праніклі да «Вагенбурга» і закляпалі тры гарматы з шасці.

А потым прыйшла расплата.

З дыму, што, як коўдра, укрываў поле, паказаліся раптоўна конныя і пешыя гурты ў белым. Іх было многа. І наперадзе ішоў чалавек, які трос двухручным мячом. І яны ішлі не спяшаючыся, а над іхнімі галовамі лунаў дзікі і суровы харал:

Пан бог цвярдыня,
Цвярдыня мая,
Узняў ён длань маю.
Як Давід на Галіяфа —
Узняў.
Вось мой народ,
Як ільвіца, устае.
Пан бог над намі,
З намі ў гневе,
З намі ў гневе
Наш народ.

І раптам яны кінуліся наперад. Гэта была нібы лавіна.

— Святы Юры! Русь! — крыкнуў Ракутовіч, і конь Лаўра шарахнуўся ў бок ад гэтага страшнага голасу.

Яны сутыкнуліся з намі, і нас не выручылі нашы дзіды, абцяжараныя целамі, абсечаныя кароткімі кордамі мужыкоў.

Ракутовіч сек двухручным мячом. І яго атрад не адступаў ад яго. А мы падаваліся задам, захлынаючыся сваёй і чужой крывёю. Падаваліся занадта паспешліва, каб гэта можна было назваць адступленнем.

Хутка за намі, патрапанымі і зраненымі, з трэскам зачыніліся форткі брамы. Я ўцякаў другі раз: першы раз пры Брэйтэнфельдзе[1] — я быў тады ў імператарскай арміі, намі камандаваў Цілі, а супраць нас быў шалёны швед — і тут, ад мужыкоў.

І я не стыдаюся гэтага. Калі б гэтаму варвару даць тых самых утрапёных мужыкоў, але закутых у латы і ўзброеных сталлю, ад яго ўцякаў бы і сам Густаў[2]. На наша шчасце, у іх былі мяккія шапкі з вяровачным шаломам паўзверх. Гэта ратавала іх ад удару шаблі, але не ад дзіды і свінцу.

А потым пачалося пекла аблогі: лесвіцы, што паўзуць уверх, агнявыя патокі смалы, каменні.

Мы кідалі таксама гліняныя збаны з чалавечым калам. Гэта прыдумаў Кізгайла, і гэта была добрая выдумка, бо я не бачыў людзей больш ахайных, чым русіны. Яны тройчы ў тыдзень мыюцца ў сваёй лазні, змываючы з сябе выпарэнні. А па суботах яны ператвараюць гэта ў свяшчэннадзейства, хвошчуць адзін аднаго венікамі, п'юць ягадныя воды і качаюцца ў снезе. Таму яны заўжды моцныя і здаровыя, і, кажуць, гэта вельмі спрыяе добрым паводзінам у ложку. Аднойчы я

---

[1] Месца бітвы ў германа-шведскай вайне.
[2] Густаў-Адальф — шведскі кароль.

паспрабаваў залезці на гэты іхні «палок» і скажу вам, што свінец і агонь, якімі асыпалі нас пры Бургштале паблізу Вольміргатэта, дзе нас упершыню адлупцаваў швед,— дзіцячыя забаўкі ў параўнанні з той лазняй. Я адчуваў сябе, як у пекле.

Але не было выдумкі горш за гэту, бо, скажу я вам, гэтыя людзі надта адчувальныя да абразы. Іх не так абражала унія і зняслаўленыя цэрквы, як тое, што іхніх праваслаўных нябожчыкаў не дазвалялі вывозіць з горада інакш, як праз тую браму, праз якую вывозілі нечыстоты і іншы бруд.

Гэты штурм! Я радаваўся толькі таму, што, як заўсёды падчас бойкі, думаў на мове маёй радзімы. Гэта добра.

Але ўсё адно жахлівей не было нічога. Падалі лесвіцы, а яны лезлі і лезлі, як чэрці, і хутка сеча закіпела на мурах.

Кізгайла, я і мае людзі секліся адчайна, але яны цяснілі нас, а наперадзе іх выў і крыўляўся сівы і маленькі, як кобальд[1], чалавечак у рыззі — іхні святы.

І яшчэ бачыў я, як сек двухручным мячом дэман у барвяніцы. Яго скінулі ўніз разам з лесвіцай, але яна зачапілася за рог вежы і спаўзла ўніз, і ніхто, здаецца, не загінуў.

Мужыкі з навакольных вёсак сцякаліся на ўзгоркі і глядзелі на пабоішча, як на бойку ля шынка.

— Зляцелася груганнё,— хрыпеў Кізгайла, гледзячы на іх і з нянавісцю адбіваючыся ад тых, што нападалі.

Потым ён кудысьці знік.

А нас адцяснілі да сцяны глухой Салянай вежы, і тут мы, сорак швейцарцаў, стаялі, ашчацініўшыся зброяй, і рыкалі на абкружаўшых нас ворагаў.

Гэта было ўжо толькі справай гонару, таму што абараняць не было чаго.

Замак быў узяты.

Дзіды абкружалі нас з усіх бакоў, нават зверху, з забрала сцяны. Варта было нам вякнуць — і з нас зрабілі б вожыкаў. Нас засталося сорак. Астатніх забілі альбо ўзялі ў палон. Вачыма, затуманенымі стомай, я ўбачыў, як перад намі з'явіўся Лаўр у светлых латах, у блакітным плашчы, у блакітных саф'янавых чаравіках, усмешлівы, млява-зняможаны, быццам не з сечы, а са спаткання. Ён крыху нагадваў архангела Гаўрыіла,

---

[1] Дух лясоў у германскай міфалогіі.

і гэты архангел кінуў нам словы, поўныя лянівай паблажлівасці:

— Кідайце зброю, ці што.

— Не, сынок,— адказаў я,— не ты нам гэтую зброю даў, не табе і загадваць.

— Не строй дурня, бацька, пашкадуй хлопцаў.

І раптам аднекуль з вышыні, з балюстрады, пачуўся безжыццёвы голас:

— Складзі зброю, Канрад, я дазваляю. Ты зрабіў усё, што мог.

Гэта быў голас Кізгайлы. І я ўбачыў пана на балюстрадзе. А за ім стаяў Дамінік з дзідай. І Дамінік кінуў зверху да ног Лаўра ключ і крыкнуў:

— Трымайце. Я замкнуў дзверы ў кутні пакой.

— Які пакой? — узняў бровы Лаўр.

— У той, адкуль падземны лаз.

Я апусціў галаву. Дзіўнае чынілася тут. Гаспадар хацеў уцячы, пакінуўшы нас на ярасць мужыкоў. А схілены ім да каталіцтва мужык, яго апора, не даў яму гэтага зрабіць. І тады я наступіў нагою на свой клінок і зламаў яго, а кавалкі кінуў да Лаўравых ног. Нас абяззброілі. А Кізгайлу, напэўна, разарвалі б на месцы, каб не зарыпелі форткі брамы і не заляскалі ланцугі моста, які апусціўся. Я ўбачыў проста перад сабою дарогу, гурмы людзей па абодва бакі і конніка на белым кані, што ехаў да брамы. Твар яго быў запэцканы сажай, барвяны плашч раздзёрты, але вочы палалі агнём, што ўсяляў жах.

Народ выў. Я бачыў змардаваныя твары, па якіх цяклі слёзы, і іншыя твары, ярасныя. Але і на тыя і на другія было страшна глядзець.

— Раман! Нарог божы! — Роў рабіўся нязносны.— Ратуй! Дай зброю! Рай будуюць на нашым пекле! Ратуй нас! Ратуй!

Я ўбачыў, як некалькі чалавек кінуліся цалаваць сляды капытоў яго каня, і, слова гонару, гэта не было смешна.

А ён крычаў у адказ сваім страшным трубным голасам:

— Праваслаўныя, усё бярыце! Зямля — ваша, хлеб — ваш, вера — ваша! І доўбні — вашы! А гэтым нечасціўцам — меч!

Але нават яго голас заглушыў роў і крыкі «ратуй!». Калі ён мінуў арку брамы і ўехаў у двор —

да ног яго каня сталі шпурляць скручаных шляхціцаў, усіх, хто ўцалеў пасля бітвы на мурах.

А народ усё роў, і тут я ўпершыню пачуў, як выгукнулі тое яго імя, якое праз месяц стала крылатым:

— Барвяны ўладар! Барвяны ваяўнік!

Конь мерна ступаў паміж целамі, і капыты звонка білі аб камень. Белы конь з залацістымі вачыма. А гэты сядзеў на ім як уліты. Бачыў я грыву непаслухмяных і бліскучых попельных валасоў, што адлівалі золатам, ёмісты чэрап з вялікім ілбом, цвёрда сціснуты вялікі рот, жорсткія жаўлакі на шчоках, прамы і крыху кірпаты нос.

Аблічча, што наганяе жах. Але жахлівей за ўсё былі вочы, незразумелыя па колеру, то шэрыя, то сталёвыя. То залацістае ў ім прамільгне, то нават трохі зялёнае, раз'юшанае. Доўгія, светлыя, незразумелыя вочы.

І гэта галава была закінутая назад, бы ў нязмернай гардыні, а жылістая рука ўладна сціскала павады. І конь адчуваў гэтую руку і ішоў паслухмяна, дрыжучы кожнай жылкай, касавурачы шалёным вокам і стрыгучы вушамі.

Потым я даведаўся, што такая пасадка галавы ад нараджэння, а позірк ад неастылага яшчэ ап'янення бітвай, але тады ён здаўся мне такім жахлівым, што я жахнуўся за кожнага, кінутага да яго ног.

Конь стаў пасярод распластаных цел. А ён сядзеў і глядзеў на мяне.

— Найміт,— усміхнуўся ён.— Але ты добра біўся. Развяжыце іх.

Народ кінуўся выконваць яго загад.

— Хочаш служыць мне?

— Не, пане.

— Называй па імені.

— Не, Раман.

— Правільна, сорам ад аднаго гаспадара адразу пераходзіць да пераможцы. Ты яшчэ не да канца запрадаў душу. Вось табе загад: вартуй пакоі...

І ўзвысіў голас:

— Рабунку не будзе, людзі. Лаўр, падлічы хлеб, срэбра, худобу. Падзялі на дзве паловы. Адну няхай бяруць мужыкі і раздзеляць па беднасці. Ад другой паловы трэцюю частку — на зброю і харч, а дзве трэці — падзяліць паміж сем'ямі тых, хто браў замак. Па храбрасці. І не забудзь тых, што загінулі ля фальшывых лесвіц.

Змоўк на імгненне.

— А замак не ўзрывай. Ён нам яшчэ можа спатрэбіцца.

Народ адказаў радасным ровам. Паляцелі ўгору магеркі і ваўчыныя шапкі.

— А з гэтымі што рабіць, Раман? — спытаў мужык з рацішчам.

— Шляхта,— быццам упершыню заўважыўшы, сказаў ваяўнік.— Паглядзіце, што ў іх на шыі. З праваслаўным крыжам — пакіньце заложнікамі. У каго рымскі агнусек[1]...

Ён замяўся:

— Хай мужыкі і сярод праваслаўных, і сярод католікаў адшукаюць злых. Аддаю іх у вашы рукі. Добрых — пусціце на ўсе чатыры вятры і адбярыце слова не чыніць шкоды. Няхай крыж цалуюць. Астатніх — у заложнікі.

Пачалася сумятня. Хутка меншую частку палонных павялі за браму — далей ад граху. Засталося чалавек сорак, і сярод іх Крот.

— Пастаўце на калені,— сказаў Ракутовіч,— няхай і яны на мужыкоў знізу паглядзяць.

Крот супраціўляўся як мог. Твар яго быў наліты крывёй і, калі выбарнага ўсё ж паставілі на калені, стаў жахлівым.

— Сволач, прадажнік, блакітнай крыві здрадзіў! Ну, трымайся, Раман! Забыў, хто ў краіне станавы хрыбет? Нобілі, баярства, дваране! Яны табе даруюць, думаеш?

— Ваша дараванне — сабаку пад хвост,— загрымеў Ракутовіч.— Мужык — станавы хрыбет усяму. А вы яго ў пекла ўвергнулі.

Крот выгінаўся ў дужых руках, спрабуючы ўстаць. Ён ужо не крычаў, а хрыпеў:

— Юда! Ці не мужыцкая зязюля пабывала ў тваім гняздзе? Юда!

На лбе Ракутовіча набракла жыла. І такога голасу я таксама яшчэ ніколі не чуў. Ціхі, ён узняўся пад канец да трубнага:

— Аспід. Васіліск. Выпоўзіна змяіная. Ты ці многа разумееш у гонары? Ваш гонар у Варшаве Жыгімонту пяткі лізаў. Ваш гонар адзінаверцаў маскоўскіх пад Воршай разграміў і пакуты ім чыніў смяротныя. Ваш гонар сваіх беларусцаў на прэнг вешае. Да чаго вы народ

---

[1] Агнец божы; каталіцкі нашыйны знак.

русінскі, божы народ, давялі ў подласці сваёй? Дзеў на чужацкі ложак шпурнулі. Краіну ўсю! Слёзы яе вам сэрца не абцяжарваюць?! Веру змянілі, хрыстапрадаўцы! Народ прадалі, гандляры! Сваімі рукамі пятлю на яго звілі ды самі і надзелі. Ва ўніжэнні, ва ўціску ён небу вапіе, а вы лікуеце!

І захрыпеў горлам:

— Я дваран здрадзіў, а ты здрадзіў край. Мне гарэць, а табе пакі. Ды мне, можа, яшчэ і даруе пан бог, бачачы, што скроні ў мяне ад мучэнняў сівеюць. А табе — няма літасці.

— Ды не бядуй ты так,— жаласна сказаў мужык.— Кажы, што рабіць з імі, ды і канцы.

— Твая праўда,— сказаў Раман,— вядзіце іх за муры. Пад корань!

Натоўп закіпеў, цягнучы пад арку палонных. Цішу прарэзаў чыйсьці немы лямант. Потым усё сціхла.

Сціхла таму, што пад арку з-за муроў ішло павольнае і маўклівае шэсце. На плячах мужыкоў плылі насілы з вялізным каржакаватым целам Пятра.

Распасцёрты на іх, велічэзны, з закінутым падбароддзем і раскіданымі валасамі, ён павольна плыў нагамі ўперад. Латаў на ім не было. Чорна-зялёны плашч прыкрываў калені, што тырчалі ўгару.

Знялі шапкі. Раман прыдушаным голасам спытаў:

— Панцыр дзе?

— Знялі, бацька.

— Правільна. Жывому жывое. У нас мала.

Пад'ехаў да насіл, схіліўся:

— Прабач, брат. Не ўбярог я цябе. А ты — спі. Усім спаць... Многім — скора.

І, падняўшы галаву, абвёў шляхту вачыма, пасвятлелымі і жорсткімі. Потым слізгануў позіркам па шасцёх чалавеках у шэрых расах, што смірна стаялі каля сцяны, узняўшы вочы ўгору. Поруч з імі стаяў служка з біклагай ля пояса.

— І вы тут? Прыпаўзлі, га́ды. Доўга ж вам дазваляе бог сваім імем празывацца.

Калі ён цалаваў нябожчыка ў лоб, я ўбачыў, як дрыжалі яго вусны.

— Падлу цалуе,— выразна даляцеў голас з натоўпу дваран.— Сам скора падлай будзеш.

Ракутовіч узняў галаву, агледзеў стракаты ад парчы натоўп.

— Плахі сюды,— свісцячым шэптам сказаў ён і раптам выбухнуў: — Плахі!!! Спявай памінальную, поп! І вы, шэрыя расы, спявайце. На сваёй д'ябальскай гаворцы.

Іякінф заспяваў. Да неба панесліся гукі памінальнай абедні. А ад сцяны ціхмана і здаўлена загучалі іншыя гукі, нязладжаныя басы:

— Dies irae, dies illa, dies magna et amara valde[1].

Мужыкі прыцягнулі ўжо тры сасновыя калоды і кінулі іх перад капытамі белага каня. Але Ракутовіч раптам апусціў галаву.

— Добра,— сказаў ён,— не трэба плах. Не нам пэцкаць сякерою рукі. Гэтая сволач не храбрэйшая за жанчын... Вазьміце іх, мужыкі.

Дваран пацягнулі далей пад арку. Большасць маўчала, разумеючы, што пажынае свой пасеў.

— А гэтага куды? — спытаў пастух у ваўчынай шапцы, паказваючы на Кізгайлу, якога ўжо звялі з балюстрады.

— Гэтага не чапай.

— Дай мне яго забіць,— сказаў пастух,— з-за яго ў мяне брата павесілі.

— Ведай сваё месца, Іван,— суха сказаў Ракутовіч,— гэта мой вораг, не твой.

Два ворагі глядзелі адзін на аднаго. І ў аднаго не было ў вачах боязі, а ў другога — злосці. Кізгайла стаяў, прыняўшы самавітую паставу, разумеючы, што яго ўжо нішто не ўратуе.

— Ну вось,— сказаў Раман,— ты думаў, я не дабяруся да цябе, Кізгайла? А я тут, і я разграміў тваё гняздо.

Адзін вецер бязважна гуляў каштанавымі валасамі Кізгайлы і грывай Ракутовіча, Кізгайла дыхаў гэтым ветрам і адказаў не адразу:

— Чаму ты не выклікаў і не забіў мяне тады?

— Вас усіх трэба пад корань — вось што я падумаў тады... Дзе Ірына?

— Ты не знойдзеш яе, Раман. Яна цябе ніколі, ніколі не пабачыць. Родам панскім на зямлі клянуся. Я адправіў яе далёка, куды ты не дастанеш.

— Я дастану... Як да цябе дастаў.

— Ты і без гэтага пакараў мяне,— на твары Кізгайлы я ўбачыў тую самую маску, што ўначы, калі Ірына кідала яму праклёны.— Дык забівай ужо да канца.—

[1] Дзень гневу, дзень слёз, дзень велічы і горычы.

Усміхнуўся: — Толькі для мяне трох плах зашмат, Рамане. Усіх трох крывёю аднаго не напоіш.

— Я не буду сячы табе галавы. Я проста зраблю тое, чаго не зрабіў тады. Прымай выклік. Лаўр, дай яму каня.

Вочы Кізгайлы загарэліся:

— А калі я цябе звалю?

— Тады ты будзеш вольны. З жонкаю. Чуеце, мужыкі? Я слова даю.

Кізгайла кінуўся да гнядога каня, якога падвёў яму Лаўр, коршакам узляцеў у сядло.

— Ну, тады трымайся, Ракутовіч! Я табе за дваранскую ганьбу адплачу. Шаблю мне!

— І мне шаблю. Горшую. Каб не выхваляўся потым.

— Мужыкі,— загарланіў Лаўр, трасучы хваляй валасоў,— ану, лезь куды вышай. Ачышчай месца.

Народ з гаманой і смехам палез на балюстраду, на лесвіцы, на забрала. Адусюль глядзелі зверавата-лагодныя вусатыя морды.

Коней развялі па кутах двара. Кізгайла, прыгнуўшы галаву, шнарыў вачыма па постаці ворага. Ракутовіч спакойна чакаў.

— Давай,— махнуў рукою Лаўр.

Цішу раздзёр звонкі пошчак капытоў. Ворагі рынуліся адзін на аднаго, сутыкнуліся, скрыжавалі сталь.

Дзве блакітныя палосы затрапяталі ў паветры.

Секлі, вываровчваліся з-пад удараў, з запалам хакалі пры кожным удары.

— Трымайся, Рамане,— з экстазам выў Кізгайла, выскаляючы зубы.

— І ты трымайся,— з прытоенай нянавісцю адказаў Раман.

— Блакітную кроў спахабіў.

— Людажэр. Напіўся дзявочых слёз. Вось табе...

Звон зброі аддаваўся ў мурах і запаўняў увесь двор, як на бяседзе ў таго грэцкага прахвоста, калі даводзілася ганяць птушак.

Раман ужо два разы зачапіў Кізгайлу. Абодва разы мы выразна пачулі трэск лат. Нарэшце Кізгайла злаўчыўся і рассек на Ракутовічу шалом. Рана была, напэўна, неглыбокая, але струменьчык крыві прасачыўся праз падшаломнік і павольна папоўз цераз правае брыво Рамана, закапаў на жалеза нагрудніка.

— Вось табе першая метка,— зарагатаў Кізгайла,— выкласці б цябе, сукінага сына.

І тут Раман, сціснуўшы зубы, кароткім і моцным ударам адбіў правую руку Кізгайлы ўбок.

Яго шабля занеслася і бліскавічна слізганула ўніз.

Мы пачулі Раманаў крык:

— За Ірыну табе, ваўкарэз.

Раздаўся глухі ўдар. Цела Кізгайлы хіснулася ўбок, потым павольна перавярнулася ў паветры і ўдарылася спіной аб пліты.

Шабля вылецела з непаслухмянай рукі і, звонячы, заскакала на каменнях.

Чырвоны, разгарачаны, з валасамі, якія зліпліся на лбе, высіўся над забітым Раман. І я не заўважыў на яго твары радасці, звычайнай для пераможцы. Ён працягнуў руку і здзічэлым хрыплым голасам кінуў адно слова:

— Піць.

Служка, што стаяў побач з шэрымі манахамі, спешна сарваў з пояса біклагу і, усміхаючыся ліслівай і жалкай усмешкай, стаў наліваць з яе віно ў вялікую срэбную чару, якую дастаў з-за пазухі. Потым трушком падбег да Ракутовіча.

Рука Рамана імпэтна схапіла чару.

І тут Лаўр зноў здзівіў мяне. Яго скуласты прыгожы твар стаў раптам грубаваты і халодны. Ён паклаў руку на локаць Ракутовіча:

— Не пі, гаспадар.

— Гэта чаму? — Раман здзіўлена глядзеў у шэрыя доўгія вочы хлопца.

А ён ужо перавёў упарты позірк на аднаго з манахаў. У таго былі таксама шэрыя халодныя вочы, толькі пад вялікімі верхнімі павекамі, і ён спакойна вытрымаў позірк Лаўра.

— Хлопчык непакоіцца,— з халоднай кплівай усмешкай сказаў езуіт.— Ну што, дайце віно мне. Вып'ю я. Яно такое ж чыстае, як кроў Хрыстова.

— Дурная галава,— з грубаватай пяшчотай працягнуў Раман,— хто ж гэта скурай рызыкаваць будзе? Кеміць трэба.

— Дайце. Дайце мне,— спакойна сказаў езуіт.

— Ну не. Ты не працаваў, табе потым,— і Раман пацягнуўся да віна.

— І ўсё ж не пі,— упарта сказаў Лаўр.

Вочы яго з-пад доўгіх, як стрэлы, вей глядзелі падазрона і пільна.

— Глупства.

— А я кажу — не пі!

І ўзмахам рукі выбіў чарку з рук Ракутовіча. Пунсовы, як кроў, цурок слізгануў па беласнежнай скуры каня. Бразнула чара. Расплылася па каменнях чырвоная лужынка.

— Ну і дам я табе зараз лупцоўку,— сказаў Раман.

— І дай. А іхняе віно ўсё адно няможна піць. Ніколі.

— Хлапчыска дурны.

У гэты час вялікая белая хортая Кізгайлы, цемнавокая і дрыжачая, як спружына, пацягнулася падціснутым жыватом, падышла, стукаючы кіпцямі, да конніка і, соладка прыжмурыўшыся, лізнула лужынку языком. Потым лягла, паклала доўгі шчыпец на складзеныя крыжыкам лапы і зажмурылася, уздрыгваючы бровамі.

— Бачыў,— хітнуў галавою Раман,— у пса разумення болей.

Лаўр усё глядзеў на езуіта. Потым падышоў да хортай і штурхнуў яе нагою. Яна бязвольна, як ватная, асунулася набок.

— Бачыў,— перадражніў Лаўр.— У пса разумення болей. Столькі, колькі ў цябе, бацька.

Ракутовіч не звярнуў увагі на дзёрзкасць. Ён глядзеў на жывёліну, вокамгненна забітую ядам. Потым перавёў позірк на езуітаў:

— Што ж вы, панотцы, маруднага яду не ўзялі? Каб праз тыдзень забіў. Не знайшлося? Каб ведалі — прыгатавалі б?

Веі-стрэлы Лаўра сярдзіта дрыжалі. Ён, надзьмуўшыся, глядзеў на манахаў. А езуіт усміхнуўся і па-ранейшаму спакойна адказаў:

— Так, трошкі сарвалася. Не пашанцавала збавіць гэты няшчасны край ад лішняй смуты. Але цябе нішто не зберажэ, Раман. Пры жаданні і ў яйка можна пакласці адплату.

І ўсмешка яго была разумнай, з'едліва-хітрай і чымсьці нават прыгожай.

І Раман паглядзеў на яго таксама з усмешкай, якая, аднак, адразу знікла.

— Маладзец.

Я не разумеў, чым можа скончыцца гэтая сцэна,

але ў гэты час Дамінік падвёў да ног Раманавага каня пані Любку і капуцына Фелікса.

— Канчай і гэтых адразу, бацька,— змрочна сказаў ён.

— З бабамі не ваюю,— кінуў Раман.

Любка глядзела на яго нейкім незнаёмым мне шырока адкрытым позіркам.

— А гэты? — сказаў Дамінік, падштурхоўваючы Фелікса.

— А што гэты? — іранічна спытаў Ракутовіч.

— Ты што ж, гаспадар, не бачыш, хто гэта?

— Бачу. Ціхі п'яніца.

Іякінф кінуўся да сабутэльніка і замітусіўся вакол яго. З рук Фелікса ўпалі вяроўкі, і капуцын шырока ўсміхнуўся.

— Ну вось, ну вось,— задыхаючыся, сказаў Іякінф,— літуй мя, божа, ты і на алтар твой цяльцы.

А Раман, ужо не звяртаючы на іх увагі, павярнуўся да Лаўра:

— Ты даруй мне мой грэх.

І паказаў рукою на езуітаў:

— Бяры іх, Лаўр. Ваўка не заўсёды забіваюць, але змяі раструшчваюць галаву заўсёды.

Цвёрда і сурова кінуў:

— На зубцы.

III

«І калі жонка засталася ўдавой
без дзяцей, што мацуюць дом,—
дай ёй па сэрцу ладу на час кароткі,
дабы не паклаў бог канца і мяжы дому і роду мёртвага... Але не для
ворага дай, бо пракляне цябе зямля,
і дом, і народ твой».

Старажытны закон

Познім вечарам гэтага дня я стаяў на вахце ля дзвярэй замкнёнай бібліятэкі. Гэты загад даў мне сам Раман. Пані Любка дабілася праз Лаўра размовы з гаспадаром і хутка павінна была прыйсці. А вартавацъ іх павінен быў я, і я сцяміў, што яны не хочуць, каб пра гэта ведаў нехта са сваіх.

Дзверы былі прычынены няшчыльна, і мне можна было бачыць цёмны дуб сцен, кнігі ў нішах за драўля-

нымі кратамі, цяжкі васьміногі стол, вялізны глобус і зорную сферу, абхваченыя меднымі бліскучымі абручамі. Тут быў спакой, і мір, і кніжны пыл.

А перавёўшы позірк правей, я праз вузкае акно бачыў замкавы двор, вогнішчы, раскладзеныя на плітах, узброеных мужыкоў, залітых чырвоным вадкім святлом. Адтуль ляцела ціхая і страшнаватая песня аб напльваючай хмары і наступаючым турэцкім цару. І твары тых, хто спяваў, былі задумлівыя і, як заўсёды ў тых, хто спявае, прыгожыя. Але ж я ведаў, якія яны бываюць жахлівыя. Песня. Агонь. Косы.

І гэта было жыццё.

А ў бібліятэцы Раман казаў Лаўру:

— Ну, забіў. А ўсё ж так шкада дурня, быццам не загубіў ён майго жыцця. Разам галубоў з дурнем ганялі. Собіла ж яму пярэваратнем стаць, людзей мучыць. І мучыў, можа, таму, што сумленне было неспакойнае.

— Не таму ты турбуешся,— холадна сказаў Лаўр.— Надта ўжо ты, дзядзька, сэрцам да аксамітнікаў прырос.

Ракутовіч доўга маўчаў. Потым уздыхнуў:

— І тут твая праўда. Душа разрываецца. Крычаў сёння, што мужык — хрыбет усяму. І ведаю, што гэта так. І ведаю, што ягоная праўда, таму што ніхто так не пакутуе. А сэрца ліпне і ліпне да гэтых. З імі ездзіць вучыўся, сокалаў пушчаў, з імі скакаў, з імі ўпершыню напіўся.

— Дурыш,— непачціва сказаў Лаўр,— а яны табе на кожным кроку бязлітасна здраджвалі. Яны спяць і ў сне бачаць выспацца на тваёй скуры.

— Ведаю. І ўсё ж, каб не былі яны павей-ветрамі, каб не перакінулася ўся гэтая зграя да Варшавы і Рыма,— не пайшоў бы я з вамі. Дабром бы іх упрошваў добрымі быць з людзьмі.

— Іх упро-сіш,— працягнуў Лаўр.— Хіба сякерай толькі...

— Ведаю,— сказаў Раман.— Ды з гэтым скончана. І хопіць балакаць.

— А Ірына? — не сунімаўся Лаўр.— З ёю яны што зрабілі? Ці, можа, і яе забудзеш? Закруціш з багатай?

— Не магу забыць. Верны ёй. І няма мне забыцця. Ідзі, Лаўр. Ідзі...

Лаўр моўчкі прайшоў паўз мяне ў пакой насупраць.

Некаторы час я чуў у бібліятэцы толькі гулкія крокі. Потым убачыў праз шчыліну гаспадара, які падышоў да стала і адкрыў кнігу не кнігу — аркушы былі занадта

розныя,— а хутчэй нейкія пасланні ды граматы, пераплеценыя ў агульную цялячую вокладку.

Ён чытаў, варушачы вуснамі, і раптам я пачуў знаёмыя мне словы, словы васьмігадовай даўнасці, словы з прашэння беларускага народа на сейм. Усе ведалі, хто яго склаў.

І гэтыя словы шмат у каго былі на вуснах. Ведаў іх і я.

— «Усяму свету вядома,— чытаў гаспадар,— у якім быў стане слаўны старажытны народ за некалькі перад сім год, аныня оный, падобна ўлюбёнаму богам народу ізраільскаму, з плачам аб стане сваім вапіе: се мы унічыжэнны, пачэ ўсіх жывучых на зямлі, не імамы князя, ні правадыра, ні прарока...»

Гаспадар скалануў грывай валасоў. Заплюшчыў вочы і чытаў, можа, па памяці:

«Не даволі, што славуты народ рускі даведзены да такой вялікай бяды і толь цяжкага ўцяснення, будучы бог весць за што ганімы... пазбавілі нас яшчэ і бясцэннага скарбу — златой волі, нахабным чынам прысвоіўшы оную».

Голас Рамана сарваўся. Ён бясшумна закрыў кодэкс і ціха сказаў:

— Такія словы сказаўшы, адрачыся ад іх. Эх, людзі...

І яшчэ цішэй, з нейкім жаласным дзіцячым непаразуменнем спытаў:

— Як жа гэта ты, Леў?..

Паглынуты гэтай споведдзю, я здрыгануўся ад нечаканасці, калі вузкая жаночая рука апусцілася на маё плячо. Перада мною стаяла пані Любка, накінуўшы на плечы белую — на знак жалобы — хустку.

— Можна да яго?

— Ідзіце, пані.

Яна ўвайшла і зачыніла за сабою дзверы. Нейкі час я нічога не чуў, але гэтыя дзверы былі з норавам: спачатку з'явілася вузкая шчыліна, пасля шырэйшая, потым такая, як раней. Я не стаў іх зачыняць — няхай сабе стаяць, як ім падабаецца.

І я пачуў мяккі, зусім не такі, як раней, голас жанчыны

— ...і бяздзетных выганяюць з маёнтка другія сваякі. Хто абароніць, калі абаронцы забітыя?

— Чаму ж раней не было?

Дзверы адчыніліся яшчэ крыху шырэй. Праз рэдкую штору я ўбачыў гаспадара, які сядзеў на шырокай ложы,

накрытай ручным русінскім кілімам, і жанчыну, што сядзела насупроць, праўдзівей, не галаву, залацістую, злёгку нахіленую ўперад.

І гэтая галава ціха сказала:

— Ты нічога не ведаеш. Праз паўтара месяца пасля вяселля яны ішлі граміць цябе, і страла пазбавіла яго мужнасці.

Я сам сабе свіснуў. Так, нявесела было Кізгайле. Вось чаму ён быў такі кіслы, калі Ірына праклінала яго.

— Ну што ж,— сказаў Ракутовіч, і я ўбачыў яго вялізныя шалёныя вочы,— вы ж і мяне пазбавілі кахання, пазбавілі роду... Ён гадзюка. Няхай згасне яго род!

— Ты сам разумееш, як гэта страшна, гаспадар,— ціха сказала яна.

— А што ты зрабіла для мяне добрага? — нахіліўся ён.— Забойства Якуба? Упартасць? Стрэл у брата? Яд? Другі вас бы з зямлі сцёр.

Жанчына, здавалася, вось-вось заплача. І я не чуў больш кранаючага голасу, чым той, якім яна загаварыла:

— А ты памятаеш, як мы збіралі пярэсны і лотаць? Мне было трынаццаць, ты — трохі старэйшы. Ты прывёз мяне ў лес на сваім кані. І я адчувала спіной руку, якой ты мяне трымаў, такую цвёрдую руку... Або калі ты прынёс мне крылы сіваваронкі, каб я магла ўбрацца мятлушкай[1].

— Ты была мне як сястра... Але я не дарую вам, што вы пад замком Ірыну трымалі.

— Тады забі мяне. Не трымала я. Гэта ён.

— Я не ваюю з жонкамі,— сказаў ён,— я нобіль, і нас тры, чый род застаўся.

І раптам я пачуў яго крокі.

— Цхакен,— сказаў ён, з'явіўшыся на парозе (я стаяў,— павярнуўшыся спіною да дзвярэй),— пакліч Лаўра.

Насуплены Лаўр прайшоў у бібліятэку, і хутка там загучаў голас Ракутовіча:

— Бачыш гэтага хлопца? Падабаецца ён табе?

— Так, ён вельмі падобны да цябе, Раман.

— А яна табе падабаецца?

— Так, гаспадыня вельмі прыгожая.

— Дык вырашай, калі хочаш, я зараз, тут, зраблю яго дваранінам. Гэта будзе апошні дваранін.

---

[1] Лясное стварэнне ў старажытнай беларускай народнай паэзіі. Дзяўчына з крыльцамі матыля або птушкі — тое самае, што віла ў сербаў і фея ў старажытных брэтонцаў.

— Не хочаш выслухаць мяне, Раман,— з дакорам сказала яна.

— А ты бяры яе ў жонкі. Будзеш трымаць гэты замак маёю рукой на выпадак, калі трэба будзе адседзецца.

Я бачыў упартую спіну Лаўра. Потым блазнюк падкінуў падбародак і з папрокам, відаць, жадаючы ўкалоць, сказаў:

— Не, гаспадар. Куды ўжо вароне... Ды і не хачу я дваранінам быць.

І Раман зразумеў укол.

— Тады ідзі,— сказаў ён сурова,— і чакай майго загаду.

Яны засталіся адны. І дзверы зноў былі прачынены. Не надта тыя клапаціліся аб таемнасці.

Цяпер гаварыла пані Любка:

— Ты так і не зразумеў мяне. Ты нічога, нічога не зразумеў. Гэта ж я вінаватая. Гэта я не дазволіла Аляхну аддаць табе Ірыну. Я не магла.— І я з жахам прадбачыў словы, якія зляцелі з яе вуснаў.— Цяпер я кахаю, ты адзін мой жаданы... А ты не глядзеў на мяне: сястра і сястра. А Кізгайла спытаў на маю згоду... Як я магла... сваімі рукамі аддаць.— Голас яе перарваўся.— Раман, даруй мне мой грэх. Гэта ўсё я. Але ж я не магла іначай...

Раман маўчаў, сурова гледзячы ўбок. Я бачыў яго круты лоб, насупленыя бровы. Потым ён сказаў:

— Другая ніколі ў такім не сазналася б. Адна ты... Таму і не магу я цябе ненавідзець. І калі што перашкодзіла б мне цябе кахаць, дык не гэта тваё прызнанне.

— Раман...— сказала яна.

Ён маўчаў, і яна сказала яшчэ цішэй:

— Ды вазьмі ж ты мяне. Няўжо не разумееш, няўжо сляпы?

— А табе не брыдка, што я без любасці буду ляжаць з табой?

— Я кахаю цябе,— сказала яна.— Ці не ўсё адно.

— А Ірына? — глуха спытаў ён.

— Ты яе не пабачыш, гаспадар. Іх, напэўна, ужо затачылі. Яны адвезены ў Магілёў.

Ён устаў і павярнуўся да жанчыны спіною. Яна не бачыла, але ж я-то бачыў яго твар. Гэта было, як... як алень, што кліча вясной каханне, якое загубіў стралок. А ён не ведае, а ён кліча, і ў вачах неўразуменне, крыўда і няўтоленая пяшчота.

— Што ж ты, гаспадар?

— Не,— сказаў ён.— Я з табою не магу быць. Са мною ніводная не была з той пары.

Голас яго крыху ўзмацнеў:

— Але першае, аб чым ты прасіла, я не перашкоджу табе выканаць. Бяры хоць Лаўра. Калі дзіця з'явіцца ўчасна — ніхто не асмеліцца думаць, што яно не Аляхнова. Толькі не ведаю, нашто я раблю гэта. За тваю праўду? Ці шкада цябе? Ці я дурны?

— Дзякуй і на гэтым,— сказала яна горка.— Не даеш любові, але даеш хлеб.

Ракутовіч зрабіў крок да мяне, спыніўся:

— Швейцарац, прапусціць сюды гэтага хлопца. Помсты не будзе. Род не памрэ.— І дадаў:— І нават, можа, будзе праследаваць маіх нашчадкаў.

— Якіх, гаспадар?

Ён скалануў галавой.

— Я прыйду ў яе турму,— са страшнай упартасцю сказаў ён.— Выпалю ўсе замкі. Конскім хвастом попел размяту. Але з мячом ці ў ланцугах — прыйду. Жывы ці мёртвы — вазьму. Я яе вазьму з Магілёвам, з усёй нашай зямлёй, з воляй або смерцю.

— Са смерцю? — узняла яна бровы.— Не верыш, значыцца?

— Не, але біцца буду нават без веры. Справа не толькі ў Ірыне.

— Але чаму не верыш?

— Ужо другая старая варожыць, што Ірына ніколі не ўбачыць мяне. А сёння тое самае крычаў Кізгайла.

— Ён панствам кляўся,— сумна ўсміхнулася яна,— а ты ж яго збіраешся звесці, панства.

— Не,— сказаў ён,— цуда не будзе. Няпраўду так скора не вынішчыш. Патрушу хіба вас трошкі?

— Нашто ж ты ішоў тады?

— Думаеш, не ведаю, што на смерць асуджаны? Ведаю. Людзей шкада. Зямлі дзядоў шкада.

— Тады здайся... Здайся, любы.

Ён засмяяўся, як дарослы над неразумным дзіцёнкам, крыху насмешліва і з паблажлівасцю:

— Не-е, такое я і праўнукам забараню. Калі няма шчасця для сябе, для суседа — чаго галаву берагчы? Тады яе назнарок ламаць трэба.— І дадаў:— Біцца трэба да канца, да іклоў, да апошняга хрыпу. Вы гэтага не зразумееце, вы спешчаныя. У вас і душы сталі не тыя.

— Раман,— сказала яна,— мне шкада цябе, мне

страшна за цябе. Навошта ты нада мною злітаваўся?!

— Зла і так — мора. Не мне яго множыць. Жыві. Можа, сумленне заварушыцца?

— Ворагу даў літасць,— сказала яна.

— Праўда, ты ж самы страшны мой вораг.

— Гэты вораг кахае цябе,— ледзь чутна сказала яна.

Але ён ужо ўстаў, падняў яе і паставіў перад сабою.

— Бывай, варагіня. Бог з табою.

І пацалаваў яе ў галаву.

Я чуў яго крокі па калідоры, чуў яго кароткую размову з Лаўрам, чуў, як Лаўр паспрабаваў быў за нешта дакараць яго і як Раман на яго прыкрыкнуў. І я чуў потым ціхую размову юнака, падобнага на арханґела, з пані Любкай. І чуў, як іхнія галасы рабіліся больш мяккія.

Я не разумеў толькі, чаму яна называла яго Раманам. Хіба што падобны? Але потым я адышоў ад дзвярэй. Мы цікаўныя таксама толькі да пэўнай мяжы...

...А раніцай мужыцкі цар выступіў з замка ў паход. Войска яго, што ўзрасло на трэць, аброслае нашай зброяй, закутае на чвэрць у нашы даспехі, стала сапраўды страшным. Валіла конніца, везлі пятнаццаць гармат, знятых з муроў, рыпелі вазы.

Косы. Вілы. Доўбні.

І я ведаў, што гэты чалавек за два тыдні ператворыць паляўнічых — у стралкоў, сялян — у баявых малацьбітоў, вуглепалаў, што звыклі да пешні,— у пікінёраў.

І ўсіх ператворыць у воінаў.

Перад тым як выехаць за браму, ён пад'ехаў да мяне, па-ранейшаму ў барвяніцы, па-ранейшаму на белым кані, падняў руку ў жалезнай пальчатцы і паказаў на замак:

— З табою людзі застаюцца. І баба. І муры. Беражы і брамы перада мною не зачыняй. Зімаваць прыйду.

Вочы яго гарэлі.

— Зберагу, гаспадар,— сказаў я.— І не зачыню. І другому не дам.

Ён кіўнуў мне галавою і паскакаў за сваім войскам. Мільгануў удалечыні барвяны плашч. А потым усё закрыла бясконцая хмара пылу.

Нізавошта на свеце я не згадзіўся б другі раз стаяць на мурах супраць гэтага чалавека!

IV

> Скардзіся, звон!
> Без надзеі на цуда,
> Кату аддадзены,
> Ў змроку стаю,
> Адрынуты богам,
> Адрынуты людам,
> Адрынуты сонцам
> У гэтым краю.
> Скардзіся, звон!
> Адное каханне,
> Песню маю,
> Сляпую ад мук,
> Пакуль у грудзях
> Не згасне дыханне,
> Цемра не вырве з бяспалых рук.
>
> *Балада пра барвянага ваяўніка*

Зніклі. Рассеяўся пыл.

І над Кісцянямі пацягнуліся лянівыя і пагодныя дні. У замку амаль не было мужчын, акрамя мяне і невялічкай варты. Ды і ў вёсках засталіся амаль толькі адны бабы.

Адшумеў май, адзвінела конікамі лета, адшапацеў лістапад. А потым пачаліся снягі, сінія, ваўчыныя, бясконцыя.

За гэтыя месяцы адбылася толькі адна нечаканая гісторыя. Я ажаніўся. Абкруціла мяне тая самая вартаўнікова дачка, Дар'я. Хлопцы мае не хацелі сядзець і пайшлі. Засталося чалавек дзесяць з тых, што былі ў гадах, не хацелі цягаць сваю скуру па брудных палёх пад свінцовым дожджыкам і запрагнулі спакою. Большасць таксама паражанілася. І пачалося ціхае жыццё з ежаю, ды пітвом, ды цішынёй.

Жонка трапілася харошая, памяркоўная, несварлівая. Ды і я сам такі. Так што жылі добра, па-божаму. І я пачаў уставаць уначы, каб паесці, і звыкнуў да іхняга палявання, і гаварыў з імі, як яны. І пачаў нават звыкаць да іхняй лазні, хоць і не падымаўся высока на гэты жахлівы палок.

А вакол вылі снягі, ды заяц пляміў шарон сваімі скачкамі. Зрэдку даходзілі чуткі пра мужыцкую вайну, але лёзныя[1] так іх перакручвалі, што і верыць не хацелася.

Ракутовіч не прыйшоў зімаваць, як абяцаў. Ніхто не прыйшоў да цёплых нашых печак. Ніхто не прыйшоў і потым, калі зіма пачала чахнуць і сплываць адлігамі.

---

[1] Вандроўныя.

Мы даведаліся, што замкі падаюць далей, што ўсіх дваран апанаваў люты жах, што нястрымныя і перамагасныя, як раней, мужыцкія палкі. Ды і як ім не быць храбрымі? Самая ж смерць была лепшай за такое жыццё.

А потым была ракавая бітва на Урэчаскім полі, калі панскае войска раздавіла сваім жалезам мужычыя палкі. Яны ўцякалі, і завея космамі снегу залізвала іх сляды.

Прайшла чутка, што барвяны ўладар забіты ў гэтай сечы. Але гэта была няпраўда.

І акурат у лютаўскія дні, крыху раней прызначанага,— і гэта было добра, таму што забівала сумненні,— у нас у замку заплакаў новы жыхар, сын пані Любкі, Якуб Кізгайла. Гаспадыня занадта перапалохалася, калі прыйшла звестка з Урэчаскага поля. І я не бачыў твару больш радаснага, чым у яе, калі мы даведаліся, што частка войска, на чале з правадыром, адступіла, разграміўшы нашчэнт галаўны полк шляхецкага апалчэння, і шнырыць паміж панскімі атрадамі, прарываючыся на ўсход, да маскоўскага рубяжа.

А яшчэ праз месяц прыйшла вестка, што Рамана разбілі і вязуць у ланцугах у Магілёў.

Пані Любка разбудзіла мяне ўначы. Твар бледны, вусны сінія. Толькі і здолела сказаць:

— За ім!

І памчаўся наш вазок па сакавіцкім расталым снезе да славутага горада. У вазку пані з немаўляткам,— харошы, здаровы хлопчык! — а вакол дзесяць чалавек коннай варты з паходнямі ды я. Давялося-ткі нацягнуць даспехі на разгультаенае цела.

Скакалі ўдзень і ўначы, змоклыя, галодныя, заляпаныя праснакамі расталага снегу. На дарозе адзічэлыя сабакі, ды зрэдку панскія раз'езды, ды па начах глухія і безнадзейныя пажары вёсак.

А ў гаспадыні твар як маска, як крэйдай набелены, і непаслухмяныя вусны толькі і могуць вымавіць:

— Хутчэй! Хутчэй!

І я ўжо не называў гэтых людзей вар'ятамі. Прывык. Гэта добра — загнаць каня, калі душа патрабуе.

Пад Дарамі Лыкаўскімі сталі трапляцца слупы з павешанымі людзьмі. А потым, яшчэ здалёк, заўважылі мы натоўп народу наўсцяж дарогі. Вялі палонных, і кожны з натоўпу хацеў даведацца, ці няма сярод іх свайго чалавека. Тыя ішлі моўчкі, суровыя, з непакрытымі льнянымі галовамі. І зусім іх было мала. Амаль ніхто

не здаваўся, а астатнюю, большую, частку Раман выкупіў сваім целам: паставіў умову, што здасца, калі іх адпусцяць.

І здаўся. Пасля гэтага кінуліся лавіць адпушчаных уцекачоў, ды куды там. Ад людзей мы і даведаліся, што Рамана правезлі яшчэ ўчора. У гнойных драбінах. Прыкутага за нагу да градкі. Сядзеў быццам маўклівы і зусім не хмурны, з светлым абліччам, быццам усё зрабіў на зямлі і замкнуў свой круг.

Вельмі шляхта над ім здзекавалася. Самога яго баяліся зачапіць, нават скутага, дык яны меч ягоны двухручны ззаду на вяроўцы прывязалі, і валачыўся ён усю дарогу за возам па снезе ў разбоўтанай гразі. Народ плакаў, гледзячы на ганьбу.

Шляхта плявала на меч.

А ён быццам сказаў толькі:

— Нічога, вашы пляўкі зямля сатрэ.

І яшчэ мы даведаліся, што Лаўр, хлопчык-архангел, прабаваў адбіць Ракутовіча і паў падчас стычкі, забіты ўдарам чакана ў залатую галаву.

Пані занурылася крыху — і толькі.

А народ валіў за палоннымі, і над натоўпам стаяў ціхі, амаль нячутны стогн.

Лепей бы ўжо крычалі.

Пані яшчэ мацней загадала гнаць коней. І мы прыскакалі ў горад і спыніліся на Лупалаўскім прадмесці, у парафіі святой тройцы.

І адразу, не адпачыўшы, ілба не перахрысціўшы, удваіх з паняй памчаліся ў крэпасць — яна ў вазку, я — вярхом.

Здзівіла нас мноства п'яных у прадмесці, а потым і ў самым горадзе. Выявілася, што пакуль звестка пра злоў яшчэ не прыйшла — з ганцом прыбыло дазваленне лішнія дні чатыры супраць Магдэбургскага права, і не ў тэрмін, варыць піва, і гарэлку, і мёд.

Горад увесь праваслаўны, багаты і ганарлівы, муры каменныя, купалы залатыя, валы, равы, вежы. А людзі — хоць у сані запрагай, такія біцюгі. І ўсе п'яныя.

Пачалі шукаць спосаб, як трапіць у горад. Праехалі праз каменную Быхаўскую браму ў вале, а потым памучыліся. Торкнуліся да Каралеўскай брамы — нельга, паехалі да другой — нельга. Праз Малую Пешаходную, да ракі Дубровенкі,— нельга. Баяліся, што ўварвецца мужычча ў горад і будуць разня і смута.

Нарэшце трапілі праз Алейную, ля якой яўрэйская школа. Пад брамаю парахавыя склады, а на браме ікона

божай маці. Няправільна магілёўцаў дражняць, што яны яе прадалі, а грошы прапілі разам з войтам. Непарушна сцеражэцца ікона!

І толькі тут пані загадала спыніць вазок, выйшла з яго і па костачкі ў расталай жыжцы, змешанай з гноем, пайшла да брамы. Я таксама злез з каня і глядзеў.

А яна падышла бліжэй і проста ў футры, у вішнёвай фалендышавай[1] сукні паваліласе на калені ў снег, прынікла галавой да зямлі.

— Маці божая, заступніца, святыя вочы, чыстыя. Ты хоць даруй грахі нашы. Прайдзі стапою лёгкай, пачуй нашы мукі.

А зверху глядзіць на яе цёмны валавокі лік. І па ім цені: мітусіцца знічка. І здалося мне, быццам з болем, са спагадай глядзіць лік на зрынутага чалавека, а нічога не можа зрабіць. І рука, тонкая, вузкая, блакітная, толькі запясцем сына лёгка трымае: «Вазьміце, людзі, калі лягчэй вам будзе. А я нічога зрабіць не магу. Цяжкі ён, крыжовы шлях».

А ў пані ўжо голас здзічэў:

— Маці божая, кахання не дала, шчасця не дала — яго ж хаця пашкадуй. Сама бачыш, крыж з народа твайго здзіраюць, каб ярмо нацягнуць. За яго, за люд твой пакутаваць чалавек будзе... Не давай выгаляцца... Не папусці сякеры. Уратуй, злітуйся міласэрным сэрцам сваім.

Ледзь я яе падняў, адчайную, з голаю галавой. Каб яе ў гэты час нажом рэзаў — не адчула б. І пайшлі мы па горадзе, таму што хутка з вазком праехаць нельга было: столькі народу набілася ў галоўныя вуліцы.

Каля драўлянай Спасапрэабражэнскай царквы, распісной, лядаштай, цэлы натоўп мяшчан, больш цвярозых, раіўся, як быць. Крычалі, хапалі адзін аднаго загрудкі; адразу было відаць — нічога талковага не атрымаецца. Ландвойта[2], што прыехаў сунімаць крык і агіднасць, закідалі расталым конскім гноем і наўздагон свісталі ў два пальцы і ўлюлюкалі. А на Замкавай вуліцы і таго горай. Цяжкае гарадское пахмелле.

Ды толькі позна ўжо: за два дні паспелі сцягнуць у Магілёў такое войска, што кожны трэці чалавек на вуліцы — латнік або ўзброены дваранін.

Даведаліся мы толькі, што Ірына жывая. Сядзіць у

[1] Галандскае сукно.
[2] Намеснік войта, адзін з упраўляючых горадам.

склепе, у клетцы, на Ветранай вуліцы, каля драўлянай брамы. І нават на пробу вогненную яе яшчэ не ставілі і наўрад ці паставяць — усім ясна, невінаватая.

Гамарня, носяць на каромыслах цэбры з яблыкамі, мяшчане журавіны маярожаныя з рук ірвуць — на пахмелку, штурхаюцца разносчыкі, непатрэбныя дзеўкі.

І раптам зараўлі дуды, расступіўся народ, і — як паміж сцен — прайшла гарадская варта, а за ёю шэсць чалавек у дарагім сукне, з пальцамі, унізанамі золатам і каменнямі.

— Магістрат ідзе. Войт,— зашапталіся ў натоўпе.

Ішлі яны, апусціўшы вочы. Толькі што самі аддалі Ракутовіча ў рукі замкаваму правасуддзю. Ды і нічога нельга зрабіць — дваране замкавай юрысдыкацыі падпадаюць. Вытаргавалі толькі, каб судзілі ў ратушы і каб у складзе судзілішча быць войту і двум радцам, і на тым дзякуй.

Некалькі дзён кідалася пані Любка па горадзе. Усе яе прынялі, і ласкава аднесліся, і шкадавалі за ўдовіна гора і сіроцтва сына. Сказалі, што быць ёй галоўнай сведкай і пры вынясенні выраку дадзены ёй «цяжкі голас» права выказаць сваю думку. Яна ўздыхнула. Ясна было, куды вядзе справу каптуровы [1] суддзя.

А на Аляксея божага чалавека, да Замкавай столькі народу збеглася — не прапхнуцца праз натоўп. Ледзь нам удалося ўзабрацца на ганак у доме былога войта Славенскага. Сам ён ужо год трыццаць як у зямлі спачывае, а ў доме жыла яго звар'яцелая жонка-дваранка ды дачка-пярэстарак.

Стаім, ціскаемся. Сырасць такая золкая.

І раптам зашумеў, неахвотна даў дарогу магілёўскі люд. Убачыў я перш за ўсё коннага чалавека ў чорным, насатага, са шчокамі, якія быццам да зубоў прыліпалі. Галава непакрытая — яшчэ б, скруха: нобіля, што зганьбіў саслоўе, судзіць давядзецца.

А за насатым яшчэ і яшчэ коннікі, у парчы, сабалях, утэрфіне[2]. Шаблі рознакаляровымі агеньчыкамі ззяюць.

Прыехалі Дэспат-Зяновіч, Загорскі, Сапега, князь Друцкі — судзіць у ратушу. І павезлі з сабою універсал караля, згоду рэляцыйнага суда на любое рашэнне дваран аб нобілю Ракутовічу.

[1] Суддзя, якога выбіраюць з дваран на час смуты або міжцарства.

[2] Тонкае, вельмі дарагое сукно.

І не паспелі праехаць — завыў, загаласіў юродзівы, прабег за імі, закрываючы пальцамі — у засохлай крыві — вочы.

— Дэманаў бачу, чорныя ўсе... лятуць! Светленькага агнца хочуць зарэзаць, кішкі ягоныя зубамі валачыць.

Народ шарахнуўся ўбок. А тыя праехалі да ратушы, і дзверы зачынілі.

Да вечара яны там прэлі. І наступнага дня. А мы абодва дні стаялі ля дзвярэй ратушы і на ганку. Пані Любку выклікалі сведкай, але яна сказала, што Раман мужа ў баі забіў і езуітаў павесіў за атруту, усяму ж астатняму даў літасць. І пад канец самлела.

Суд застаўся ёю вельмі незадаволены.

А народ усё больш шумеў ля дзвярэй ратушы і на плошчах. Я сам чуў, як багаты хлопец з мяшчан, абуты ў саф'янавыя кабці, у лісіным кітліку наапашкі, крычаў нема:

— Не даць ім Рамана на разарванне. Ён веру правую ўратаваць хацеў, як продак ягоны ратаваў ад татар. Усім вядома, што не Міндоўг іх біў ля Крутагор'я. Ён і граматы дагары нагамі трымаў, кажух смярдзючы. Хто конніцу татарскую апракінуў? Ракута, Раманаў продак!.. Таму мы і белыя, што татар не нюхалі!

Людзі рваліся і да дзвярэй ратушы, крычалі:

— Няправедная гэта справа, нобіля судзіць.

І ім паказалі ўдаву Кізгайлы, жывое абвінавачанне, і немаўлятка Якуба паказвалі з гульбішча, лаялі Ракутовіча:

— Немаўля нявіннае яшчэ ў чэраве асіраціў. Ірад! Вораг усіх беларусаў з існымі!

А спрэчкі ў ратушы ўсё цягнуліся. Сапега з Друцкім стаялі за смерць. Але магістрат быў супраць. І на яго бок схіліліся Дэспат-Зяновіч і Загорскі. Апасаліся, не было б спакусы для малых.

Крычалі да хрыпаты, лаялі адзін аднаго псамі і па-іншаму. І, можа, нічога б не вырашылі, каб не прыйшлі людзі з Лупалава і Падуспення. У натоўпе адразу засмярдзела скурамі і рогам, і крычаць пачаў натоўп зусім іначай:

— Заб'яце яго — смута будзе! Забылі, як пры магілёўскім бунце ў порткі клалі, будзеце і цяпер. Стаха Мітковіча ды Гаўрылкі Іванова[1] на вас няма. Памяць ка-

---

[1] Стахор Міткові ч і Гаўрыла Іваноў — верхаводы паўстання горада Магілёва супраць караля (1606—1610 гг.).

цінаяǃ Забылі, як дзверы судовай залы адбілі? Набату не чулі даўно?! Будзе і вам тое ж!

I тады Загорскі сказаў апошняе слова:

— Добра. Нобіляў на пласе не забіваюць. Няхай быдла верыць.

Мы з ганка, а пасля з акна вазка бачылі, як рухаліся на гару, пад аховай крылатай варты, драбіны. I ў драбінах той, хто загадаў мне трымаць замак. Пасівелы на скронях, бледны, але спакойны.

Толькі на імгненне кароткае ён спакой свой згубіў. Падвезлі яго ўжо да самых дзвярэй ратушы і спынілі воз. А тут з акна дома Славенскага ашалелая войтава жонка закрычала і стала яму пальцамі вілы рабіць:

— Антыхрыст! Дваран пабіў, прымучыў. Судзіце яго, людзі добрыя, ды не патурайце. Калі ягоная дзеўка гэтага ірада яшчэ хоць раз пабачыць — канец панству на зямлі, а славуты горад у смутах знямажацца.

Я заўважыў — шмат хто сумеўся ад гэтых слоў. Нават сам Друцкі, што стаяў на высокім ганку з граматай у руцэ, апусціў вочы.

А Раман справіўся і нават з усмешкай і са светлымі вачыма слухаў прысуд. Мы далёка стаялі і толькі-толькі да сэнсу дайшлі па асобных словах:

— Маетнасці пазбавіць... адсячы рукі, дабы падступнага мяча не ўздымалі... шчыт ганьбаванню падвергнуць і адусюль, акрамя Гарадзельскага прывілею і статута, самае імя вытравіць на застрашэнне другім іншым.

I яшчэ зразумелі: баніцыя[1] за межы Мсціслаўскага ваяводства: вечная ссылка ў малую весь.

Ударыў бізун па конскіх спінах. I давялося Раману праехаць увесь шлях. Правезлі яго ад вазніцы да замка, да насыпной гары, міма храма Сарака Пакутнікаў да Спаскай царквы. Па ўсім горадзе, дабы бачылі, як караецца ліхадзейства.

Прывезлі на плошчу ўжо ўвечары, змяркацца пачало. Там паклалі на насілы, прыкруцілі і, накрыўшы саванам, панеслі ў храм — жывога адпяваць.

На ўсё жыццё я гэта запомню. Снягі лілавеюць, з акон на снег — цёплыя жоўтыя агеньчыкі. I спевы — ох, якія страшныя спевы!

Юрод на паперці заскакаў:

— За гарэлку бога прадалі! Возьмуць вас за гэта

[1] Выгнанне.

чорт Савул і чорт Калдун! Брамы вашы паваляцца, магілы мышакоўскія ўвесь Мікалаеўскі спуск зоймуць. Косткамі ён заваліцца. Быць крумкаччу сытым! Костку быдлячую знойдзеце ў зямлі — і ад той пойдзе паморак і пошасць.

Стала нельга слухаць — так страшна завыў народ.

А Рамана ўжо вывелі — ён і сапраўды быў бялейшы за труп, хоць ішоў цвёрда,— узвялі на памост, на якім стаяў містр, а па-простаму кат у чырвонай доўгай сарочцы. Так яны і стаялі, чырвоны і белы на Рамане быў саван.

І сталі падаць на натоўп цяжкія словы:

— Меч яго зламай, кат... Вось нарог ад ніў яго — аддай яго другому, кат.

І пад канец узяў містр шчыт і ўцяў сякераю яго вострь канец, а верхняе поле замазаў дзёгцем і сажаю.

Жонкі дваранскія так загаласілі — хоць затыкай вушы: няма кары страшнейшай за гэту для двараніна.

А Ракутовіч паглядзеў на іх вялікімі незразумелымі вачыма і толькі ўсміхнуўся:

— Нічога, затое шчыт цяпер на вашы непадобны, на чысценькія.

А сам сеў, абняў плаху нагамі, каб на калені не станавіцца.

Твар ката, барадаты да самых вачэй, пацямнеў, і рукі дрыжаць.

— А ты смялей,— кажа яму Раман, і голас такі просты.

Кат узяў сякеру.

— Пачакай,— кажа Раман,— дай апошні раз на пальцы паглядзець.

Сагнуў іх некалькі разоў. І раптам шырока перахрысціў народ. Крыкнуў:

— Ударыць за цябе яшчэ раз не магу, дык прымі хоць апошняе маё благаслаўленне.

Плач узняўся, стогн. А Раман паклаў ужо рукі на цурбан:

— Сячы.

Занеслася сякера. І мы толькі ўчулі глухі ўдар.

Ж-жак!

Задрыжаў лядашчы памост.

А Раман устаў, стаіць і рукі ўздымае. Правая рука вышэй кісці адсечана, левая — наўскос, засталіся на вузкім абрэзку мезены і безыменны палец. Ці то пашкадаваў кат, ці не разлічыў.

І тут лекар з яўрэйскага кагалу замітусіўся: толькі

жоўтая галаўная павязка мільгае. Памазаў чымсьці абрэзкі, і кроў свістаць перастала. Ледзь капае.

А Раман быў такі моцны, што нават прытомнасці не страціў і застаўся стаяць на нагах.

Так і скончылася ўсё гэта. Не атрымалася ўстрашэння.

Цяпер трэба было толькі лёс «дзеўкі» вырашыць. І прымеркавалі рашэнне да таго дня, калі везці належала Рамана ў выгнанне.

Напярэдадні гэтага пані Любка дабілася спаткання з Ірынай.

Суправаджаў яе і я. Спусціліся мы ў сутарэнне ля драўлянай брамы, і зноў я ўбачыў аленевыя вочы ды надламаныя бровы. Праз краты.

Любка расказала ёй аб усім. А тая ўсміхалася:

— З-за мяне... А я праз горшае прайшла б, толькі б ён маё каханне ўбачыў.

Ох, якія гэтыя вочы былі! Шэрыя, прамяністыя, такія зіхатлівыя!

У пані Любкі нават ярасць на твары выступіла.

— Загубіла нобіля сваім чараўніцтвам. У ссылцы цяпер будзе. Аддай яго другім. Здымі чары.

— Не, пані, гэтых чараў не знімеш. А калі нават магла б — не зняла б. Ён — сонца маё. Хіба што з сэрцам толькі гэтае святло ў мяне ўзяць можна.

Любка ўстала, пайшла да дзвярэй.

— Дык не аддасі?

— Не, гаспадыня. Загубіла ты нам жыццё, а шкада мне цябе. Дзеля дзіцяці свайго — не цкуй, не ўціскай да канца Рамана. А мяне хоць і забі. Усё адно я цябе шкадую, я ж мацнейшая.

Наступнага дня мы зноў прыехалі ў вазку да Замкавай плошчы. Вырашаўся лёс Ірыны, а лёс халопкі без гаспадыні не вырашаецца.

І ледзь паспелі мы праехаць праз гурты народныя — узняўся на вуліцах плач:

— Дзяўчынанька, бедная!

— Не быць вам разам!

— Не ўбачаць яго твае вачаняткі.

Ад Сарака Пакутнікаў ехаў просты воз, і ў яго толькі ледзь саломкі падкінута. А на возе скутая Ірына ў белай сукенцы і казнатцы з каразеі — белага сукна. Прыбралі. Учора ж у рыззі была.

Едзе, глядзіць на людзей ззяючымі вачыма, велікаваты

рот усміхаецца. Рада, даўно ж не бачыла нікога. Такое яшчэ дзяўчо, таненькая — двума пальцамі зламаць можна.

А плач коціцца хвалямі:

— Ясачка ты наша, заступніца. Даруй табе бог. А ты і нам даруй.

І яна кланяецца і радасным голасам — усё адно канцу нейкаму быць — кажа:

— Даруй, люд праваслаўны, даруй.

Спынілі воз ля вузкага высокага дома: замкавага суда. А Ірыну знялі з воза, павялі пераходамі ўгору.

У зале доўгі стол, крэслы без спінак, смярдзіць атрамантам са скураных чарніліц. І з акон так мала святла, што запалены тры свечкі. Ад адной струмень куродыму на нізкую скляпенчатую столь.

Больш нічога. Хіба што цяжкія дзверы ў правай сцяне. У катавальню. За сталом Друцкі, Дэспат-Зяновіч ды два пісцы. І яшчэ радца з магістрата.

Гаспадыня села і сядзіць, бледная, нерухомая, як ідал. І павекі самкнёныя. А на высокай прычосцы футраная шапачка з заморскімі пер'ямі.

Разбор быў кароткі. Іспісалі правіны, якіх не аказалася, акрамя цягі да мужыцкага цара. Ніякіх пошчакаў — падстаў для падазрэння, ніякіх рахаванняў — нарад з мяцежнікамі. І ніякіх падстаў меркаваць аб зламысным, хіба што толькі паспрабуе пабачыцца з Раманам.

Што рабіць?

У Друцкага яшчэ больш сухая скура да зубоў прыліпла.

— На прэнг[1] павесіць — няма чаго. Катаваць дарэмна не трэба. Але і пусціць небяспечна... У замкавае сутарэнне, на вечнае зняволенне. Або — лепей — на агнявую страту. Прываражыла былога нобіля.

— Чаму? — пытае Дэспат-Зяновіч.

— Не абышлося тут без чараўніцтва,— з'едліва кажа Друцкі.— Не такое каханне ўсявышні ў Кане галілейскай благаславіў.

А Дэспат усміхаецца:

— Каханне... А што ты ў ім разумееш? Яно ўсякае, каханне. Ці богам, ці чортам дадзенае, а ўсё адно лепшага за яго нічога няма.— І звяртаецца да радцы:— А твая думка якая?

[1] Дыба.

— Пусціць,— уздыхнуў той,— аддаць гэтаму іраду. На Рамане Ракутовічаву роду канец. Нядобра.

— Ясна,— кажа Дэспат.

І тут ускочыў князь Друцкі — замітусіўся цень па столі.

— Пусціць? Аддаць? А Кізгайла-пакутнік у чым перад смерцю кляўся? А апантаная надоечы што прарочыла? Хочаш смуты вечнай, хочаш канца панству? Страціць вядзьмарку!

А Ірына стаіць перад ім, глядзіць прамяністымі вачыма:

— Не кахаў ты, відаць, князь. Свечачны агарак у цябе замест сэрца. Якое ж тут чараўніцтва? — І да Дэспата:— Не чаравала я. Калі і чаравала, дык вачыма, голасам, словам.

Пані Любка глянула на яе і апусціла вочы. А Дэспат-Зяновіч глядзіць на падсудную. Твар у яго здаровы, нязграбны. А вочы разумныя, як у сабакі.

— Ну скажы, пан, чым я яго чаравала? Крыж на мне.

Той усміхаецца сумна:

— Бачу, чым ты яго чаравала. Бачу, дачушка.

І вочы прыкрыў. Я амаль ведаў, аб чым ён думае. Ведаў, як ён у Варшаве жыў маладым, у каго па дурасці закахаўся. І чым гэта скончылася.

Але ён нядоўга думаў. Заміргаў раптам вачыма і, жорстка так, кажа Друцкаму:

— Яно не пытае, калі прыходзіць і куды. Можа і сатыр закахацца ў Геру. Ды і яна яго можа пажадаць. Бліскавіц не баючыся.

— Табе лепей ведаць,— з'едліва кажа той.

Але Дэспат ужо ўзняў павекі:

— Тваё слова якое, пані Любка?

— У Кісцяні Ракутовіча нельга саслаць?

Дэспат прыжмурыў вочы. Глянуў на паню спадылба. І быццам адрэзаў:

— Не.

Любка ўзняла вочы, уважліва паглядзела на Ірыну. І выдыхнула:

— Аддайце тады яму... Чаго ўжо...

— А прарочыцы словы? — узвіўся Друцкі.

— Усё адно аддайце.

Друцкі фаліянт на падлогу змахнуў. Потым устаў. Галава пад самаю столлю.

— Што ж, аддайце, калі ўсе на аднаго. Але вось вам

і мой голас: чарадзейству ў Магілёве не бываць, мяжы панству нашаму — не быць. І таму няхай кат раней асляпіць яе.

— Ах, Друцкі, Друцкі,— паківаў галавою Дэспат-Зяновіч.

І паглядзеў на Ірыну:

— Бачыш, дзяўчынка, у што ўперліся. А ты як мысліш?

Тая ўся так і падалася да яго:

— Пане літасцівы, абы з ім.

— Падумай,— ціха кажа той,— можам проста адпусціць. Ідзі ў свет. Мужыкоў многа.

А ў той вочы раптам светлымі сталі больш ранейшага. Такія вочы, шэрыя, мяккія, невыказныя.

— Няхай сляпая. Няма свету без яго.

— Ну глядзі,— адвярнуўся Дэспат.— Няхай будзе патвойму... Ідзі.

Кат у дзвярах з'явіўся. І яна пайшла да яго, пайшла спяшаючыся, лёгкай ступою. Быццам у паветры плыла. І ўсё паскарала, паскарала крок.

А на парозе павярнулася, паглядзела на нас:

— Дзякуй усім. Зараз-то я ўжо з ім. З ім.

Ах, вочы, вочы! Шэрыя, пушыстыя ад веек. З блакітнымі іскрачкамі.

І я чамусьці старую нямецкую песню ўспомніў. Адвыкнуў зусім, а тут успомніў:

Жыццё сказала:
«Свет гэты — мой.
З праха вырасце кветка вясной.
Каласамі ўзыдзе пад дажджом перагной».
Жыццё сказала:
«Свет гэты — мой».

А потым цяжка бухнулі за ёю дзверы. І зараўло там, за дзвярыма, полымя.

Я не мог гэтага вытрымаць. Я выйшаў на крыты ганак і стаў за калону. А народ ужо даведаўся аднекуль. Стогн каціўся над усімі, хто быў на двары і па-за ім.

І ўсе глядзелі на высокі ганак, на дзверы суда.

І яшчэ адны вочы глядзелі, доўгія, светлыя, незразумелыя.

Ля самага ганка, абкружаны вартай, стаяў воз, услаў саломай. Вялізны воз, падобны на труну, запрэжаную шасцю шкапамі.

На дне каша быў умацаваны слуп, а ля яго стаяў

чалавек, прыкуты да слупа доўгім ланцугом за пояс. Грыва валасоў, круты лоб, жорсткі і горкі рот. Нават на Рамана не глядзеў зараз натоўп.

Я спусціўся з ганка і стаў каля варот. З заснежаных стрэх капала, віселі ледзяшы, раз'езджаны, зярністы, жоўты ад гною, шоргаў пад нагамі снег. І на ўсё гэта з неба лілося такое шэрае і такое ўсё ж па-вясенняму яркае святло, што балелі вочы.

Заснежаныя дахі, заснежаныя, падталыя з поўдня купалы, шэрыя драніцы, што адлівалі зялёным.

І над усім такая ціша, што страшна. Змоўклі раптам усе. Ніхто нават з нагі на нагу не пераступіў. Чакалі.

І вось зарыпелі дзверы. Павольна адчыніліся. І ў дзвярах паказаўся Дэспат-Зяновіч. А за ім — Ірына. Аднной рукой трымаецца за Дэспатаву руку, а другая ў паветры працягнута. За імі кат вываліўся. Стаіць.

Кат пашкадаваў яе. Толькі зроку пазбавіў, а вочы не вырваў. Ідзе яна і проста быццам спіць на хаду, закрыты вочы, пушыстыя веі апушчаны.

І Дэспат — першы яе павадыр.

Яны зусім былі падышлі да сходаў, калі кат раптам зрабіў следам некалькі крокаў і стаў на калені.

— Даруй мне, даруй,— варушыў тоўстымі губамі.

І яна папрасіла, каб стаў ён ёй пад руку. І паклала далонь на шорсткую, як поўсць, грыву.

— Даруй табе неба. Ты нас зноўку звёў.

Выйшаў з дзвярэй на балюстраду Друцкі-князь. Стаіць, глядзіць на гэта, усміхаецца. Гурма, пабачыўшы ўсмешку гэтую, натапырылася ўся. Такія ўжо мы людзі: лепей галаву сячы, чым плюнь з усмешачкай. Будзь катам, толькі ў душы катаўство не трымай.

А гэтыя два ўсё яшчэ спускаліся з ганка.

Ах, доўгі, доўгі гэта быў шлях! Не карацей усяго жыцця, што яшчэ заставалася.

А ў спіну тым, што спускаліся, Друцкі крыкнуў:

— Бяры яе, Раман. Вядзі па дарогах няпраўды, па якіх пайшоў. Радзі дзяцей, напалову халопаў, напалову ізгояў.

А Раман у адказ усміхнуўся. І была гэта такая ўсмешка, што Друцкі зразумеў: не абразіў, не зняважыў ён скутага, а пасяліў у ім цвёрдасць. І ён не вытрымаў, пайшоў, грукнуў дзвярыма.

Прыступка. Прыступка. Яшчэ прыступка.

Спускаюцца белыя, футрай аблямаваныя кабцікі.

Дзеўка з нагамі лебедзя. Што? У лебедзя чорныя ногі? Я сам ведаю. А ногі ўсё ж былі лебядзіныя.

Ударыў недзе першы далёкі ўдар звана. Упаў у цішыню, як камень у ваду. І адразу закружляла, закаркала варанне, быццам камякі сажы ўзляталі і асядалі на стрэхі. Яна магла толькі чуць іхні крык. Але затое яна адчувала: пругкі і цяжкі мокры вецер быццам далонню штурхаў у твар. І яна ішла насустрач гэтаму ветру.

Дэспат падвёў яе да воза:

— Бяры. Не табе б, ворагу роду чалавечага, такую дзеўку.

— Добра,— сказаў Раман,— час нас з табой рассудзіць. І шмат грахоў табе даруецца, Зяновіч, за тое, што ты яе вёў. Дай табе бог на тым свеце жаданай сустрэчы, калі на гэтым не атрымалася.

— А за гэта табе дзякуй,— сказаў Дэспат і змоўк.

Зноў упаў чорны ўдар звана. А ў Рамана валасы амаль што сталі дыбам, і ён цягнуўся да яе, а твар плакаў без слёз такой тугою, такой пяшчотай, якую і адшукаць цяжка на зямлі.

Звон ударыў.

І яна працягнула да чалавека на возе рукі, быццам да святла нябачнага.

— Раман, вазьмі мяне.

Чыясьці рука падхапіла яе, дапамагла падняцца. І там, наверсе, яе з трапяткой прагнасцю, пяшчотна і асцярожна схапілі яго абрубкі, прыцягнулі да грудзей.

Ён стаяў, абапіраючыся спіною на слуп, стаяў з перакошанымі бровамі. Стаяў, прыпаўшы вялікім ротам да яе валасоў. І ў вялізных вачах было такое, чаго лепей не бачыць на гэтай богам праклятай, лютай, грэшнай зямлі.

А яна прынікла попельна-залацістай ускалмачанай галоўкай да яго грудзей, там, дзе білася сэрца.

Бледны твар, пушыстыя вейі апушчаны. І ўсмешка — быццам бачыць шчаслівы сон.

І твар ваяўніка плакаў без слёз.

Я здзівіўся, такая яна была таненькая ў яго руках...

І ўсе людзі маўчалі.

...Таненькая, таненькая.

І поруч са мною нейкі шляхцюк, пакрыты шрамамі, чалавек з тых, што смяецца на хаўтурах, груба сказаў:

— Куды яму яе. Пад гэтай сволаччу коні падаюць. Сам бачыў.

Я маўчаў усе апошнія дні, таму што ведаў: разяў я

рот, і я пачну крычаць, і гэты крык ніколі не скончыцца. Але больш я ўжо не мог.

Я павярнуўся да яго, прашыпеў горлам:

— Паважай ланцугі, сволач. Пакінь, іначай...

— Іначай? — нахабна спытаў ён.

— Іначай дрэнна будзе. Ты што, не бачыш, што поруч таксама дваранін? Я табе заткну горла.

Ён змоўк. І гэта было добра. Іначай скончылася б забойствам.

Марудны ўдар звона заглушыў лясканне бізуна.

Шкапы, напружваючыся, зрабілі першыя крокі. Паплыў над галовамі слуп з двума людзьмі. Ракутовіч падняў галаву, і раптам у велічэзных яго вачах загарэлася нейкая цяжкая іскра.

Я зразумеў: гэта была іскра крыўды. На каго? Не гневаўся ж ён нават на ката.

Я паглядзеў туды, куды глядзеў ён. Над галерэяй, у акне на рагу палаца, я ўбачыў змяты страшны твар чалавека, які ўчапіўся пальцамі ва ўзорныя краты акна. У вузкіх вачах гэтага чалавека нават дурань заўважыў бы розум, іскру божую, жвавасць. Але я заўважыў у іх яшчэ нешта. Гэта была зайздрасць, страшная чалавечая зайздрасць да таго, хто ехаў на ганебным, падобным на труну возе.

Гэта быў Сапега.

І раптоўна па ўсім замкавым двары, па ўсіх пераходах раскаціўся дзікі, страшны па сіле голас, якога палохаліся ў бітвах ворагі.

— Леў! Леў! — роў голас.

І ў таго, хто роў, грыва, якую развейваў вецер, падала на лоб. А на падзёртых голых грудзях ляжала прыгожая сляпая галава.

— Леў, ты стаў лісіцай! Калі будзеш ваўком — памрэш, як сабака.

Кінуўся твар у акне. Яму засталося толькі кідацца і зайздросціць. Ён жа не мог так.

Заляскатаў воз. Моўчкі павалілі па абодва яго бакі людскія гурты.

І на непакрытыя галовы падалі нясцерпна рэдкія ўдары звана. Расхлябаныя колы воза па самыя восі гразнулі ў вязкім, набрынялым вадою сакавіцкім снезе.

Юрод, што стаяў амаль на дарозе, працягнуў рукі і дрыжачымі пальцамі гладзіў, лашчыў паветра, кранаў яго, як сляпы.

— Сынок... Сынок...

Страшны твар і сляпая галава плылі над натоўпам, усё аддаляючыся і аддаляючыся.

Шалёныя, незразумелага колеру вочы затрымаліся на маім твары.

Зноў упаў удар звана.

І аддаляўся, аддаляўся воз. І вецер гуляў грывай валасоў, гладзіў твар чалавека і сляпыя вочы той, што прыпала да яго.

Я плакаў. Я не саромлюся прызнацца ў гэтым і не саромлюся сваіх слёз.

— Божа, злітуйся над зямлёю, што нараджае такіх дзяцей.

ЛАДДЗЯ РОСПАЧЫ

Аповесць

Рыгору Барадуліну

Жыў сабе год чатырыста назад у беларускім горадзе Рагачове небагаты, але добрага роду дваранін па прозвішчу Гервасій Выліваха[1].

Быў ён з калена Давойнаў, з клана — Мячоў, а якога герба — за даўнасцю год забылася. Усёй маёмасці яго было — замак-развалюха, некалькі коней веку мафусаілава, латы ды меч, ды яшчэ шахматная дошка, але затое быў ён багаты сябрамі і неабдзелены жаночай увагай.

Сабою быў дзівосна гожы і пяшчотны, а паводзін — самых заганных. Хобаль, залётнік, піяка, задзіра, біток, бабздыр несамавіты. Не было на ўсёй зямлі беларускай падобнага яму. Ляхі такіх завуць — «завалідрóга», а мы, людзі роду крывіцкага, «адарвіраг», бо некалі, кажуць, такі ў самога Люцыпара рог сілком аддзерлі і зрабілі з яго келіх для пітва. Вады нальеш, і, сілаю самога рога, робіцца гарэлка. Я думаю — байкі гэта.

І сябры ў яго былі адпаведныя. Андрэй Гарбаты з Брачыславічаў, Кірык Балабан з Гультаёў, Галляш Вясна са Свінчуковічаў ды яшчэ Іра Францічак, за пераплёт на служэнне надзелены вёскай Мазурыкі, родам багемец, але п'янюга і бабскі ліслівец — на трох беларусаў.

[1] Белая чапля.

Толькі ўсёй і працы ў іх было, што цягацца па корчмах і шынкарках ды па навакольных замках, калі гаспадара няма дома, піць віно, як Дняпро п'е Друць, ды дзярбаніць на лютнях і кімвалах багамерзкія песні.

Неяк жылі. Ставілі і берaглі дзяды і прадзеды мёд і віно — і выпіць яго за адно жыццё было цяжкавата нават Выліваху. У лясах была жывая закуска, касулі ды туры. На балотах свіязі, кражныя чагронкі, гразавікі, сярухі, шылахвосці. У рэках судакі, калекі, або балабы[1], самы, сіклы ды міроны, падусты, выразубы, язі ды галаўні, ляшчы ды бялёзны[2], страдалы[3], гусцёркі, свінні вадзяныя, сцярлядкі ды шчупакі.

І з іншым неяк абыходзіліся. У той час Магілёў з Рагачовым нават у Маскву пастаўлялі гатовае адзенне. Краўцоў было — грэблю масці. Так што порты, чугі ды плашчы абыходзіліся танна.

Набяруць гарэлкі, паедуць у лугі, дзіка заб'юць, ды на лаўцах пякуць дзічыну, ды песні гарлаюць — от і ўсё іхняе набажэнства пану богу за тое, што даў ім жыццё.

Нораў у гэтай грамады быў Дняпровы — на вярсту пяцьсот сажаняў звіву,— так што ніколі не ведаеш, чаго ад іх чакаць.

Нап'юцца ды, конныя, з кручы ў Дняпро скачуць. Або купяць за тры шэлегі плыт, усцягнуць на яго майно ды бочкі з божай слязою, захопяць усіх дзяўчат з Вясёлай Слабады дый сплывуць так аж да Лоева. А мужам гарадскім у гэты час хоць ваўком вый.

З Лоева вяртаюцца на конях, мечаных гетманскай клейнай. І кажуць па-рознаму. То — «падарылі», а то «купілі, плыт спрадаўшы». Ды яшчэ смяюцца бессаромна, зубы нахабныя прадаюць.

Два разы староста накладаў непарушную пячатку на іхняе дабро, за нясплату пазычанага. Думаў — сыдуць і ціха стане ў месце. То адзін раз яны — з нявыкруткі — загналі бацьку Палавуса, што дзесяць год са сваёй гайнёю па наваколлі блукаў і якога староста з войскам спаймаць не мог.

Загналі і забралі ў яго ўвесь скарб.

А другі раз яшчэ мудрэй прыдумалі. Біскуп Смарагд хадзіў па наваколлі, зачыняючы грэцкага абраду

---

[1] Мень.
[2] Жэрах.
[3] Рыбец.

цэрквы, а дабро іхняе рабуючы. Ездзіў, пёс касароты, як Мамай: наперадзе сам з войскам, а за ім абоз нарабаваны.

То яны два разы з футрамі, ваздухамі, залатымі дараносіцамі, ахвярнікамі, крыжамі святымі, дзе пацірамі і дзіскасамі ў яго адбілі ды павялі. Божую зрабілі справу, але не для славы божай, а для мамоны.

Так і не выкурылі іх з гнёздаў.

У багатых, але пацёртых уборах, светлавокія, заўсёды на падпітку. Вакол лірны гуд і дудны роў. На сёдлах — жанчыны. На плячах — сокалы. У сэрцах — няма божага страху.

Рагачоўская грамада, усе мужы статэчныя і радцы, дзякуючы ім страцілі чалавечае падабенства. Ужо нібы не чалавечая зборня сядзела ў радзе і на капе, а статак галінастых аленяў. І не глядзелі гэтыя алені адзін аднаму ў вочы ад вялікага сораму.

Адабралі яны жонак у пана земскага пісара, і ў пана лоўчага, і ў пана старасты, і ў пана кашталяна, і ў пана наглядчыка за бабровымі гонамі. А сам Гервасій Вылівaха звёў і паіў вельмі многіх, і нават каханку палкоўніка Чыжа. Палкоўнік спаймаў іх з ліцом і кінуўся быў біць, то яны палкоўніка напаілі пад прымусам і, п'янага, павезлі ў госці да рагачоўскага пробашча, дзе палкоўнік з пробашчавай аканомкай аскароміўся, учыніўшы свальны блуд. Пробашч раніцою, з гарачкі ды болем у галаве пакутваючы, закаціў імшу і ў той імшы пана Чыжа пракляў у імя рымскай царквы да дзевятага калена.

А потым здарылася дзіва. Знайшлі на замкавым падвор'і срэбную скрынку, якая ўпала з неба. Так нядаўна ўпала, што яшчэ цёплая была. А ў скрынцы — каштоўнасці. А на скрынцы — надпіс, што ўсё гэта дасылае святы Юры таму з горада, хто не парушыў ніводнага з божых запаветаў.

Над гэтай скрынкай счапіліся ўсе. І замкавыя вялікія людзі, і касцельныя, і людзі царквы. Кожны хацеў давесці, што гэта яму, а таму іншых усіх паплюжыў і выкрываў. І выявілася, што толькі садомскага граху ў горадзе і не было. І так гэта было брыдка, што сяляне пасля таго цэлы год баяліся ездзіць на торг — калі ўжо там такія начальныя людзі. Ледзь не захірэў горад.

А скрынку тую, як выявілася потым, аб чым і дакумент быў завераны і схаваны ў ларніка[1], зрабіў магілёўскі

[1] Архівіст, натарыус.

залатар Мацюшка. А каштоўнасці ўсе чыста былі непраўдзівыя, фальшывыя. Вось табе і Юр'еў тэстамент!

Каменні тыя замовіў Андрэй Гарбаты, а скрынку — сам Выліваха. Дзіўны быў іхні хаўрус. Коней любілі — як татары ці угры, сабакары былі — горш за ангельцаў, а ўжо што да жаночага полу — ратуй нас, пане божа, і злітуйся, гэткія антыхрысты.

Вербенай валасы намосцяць ды пад камяніцы, да паняў. У вочы глядзяць, як анёлы, у саміх ніжэй спіны хвост д'яблаў. І словы ж аднекуль бралі — «сонца ты маё астатняе, лада мая, ветразь мой на шляху да вечнага спасення». А ноздры ў саміх — як у коней трапечуць.

Калі б перад каралём Цыкмунам пала столькі замкаў, колькі перад імі жонак — кароль бы ўладарыў паловаю свету.

Але каралю шанцавала не так.

Нічога ім не маглі ўчыніць, нават калі Гервасій Выліваха зрабіў замах на жонку магілёўскага войта. Войт быў па ўзросту скупаваты.

А жонка ў яго была баба добрая: чаго ні папрасі — не адмовіць... Няшчасны быў горад. Зусім нядаўна яго крымчакі абрабавалі і спалілі, за дваццаць сем год перад гэтым тое самае зрабіла маскоўская раць.

Досыць, здавалася б, дык не: свой, унутраны, знайшоўся татарын, брыдкі богу Гервасій.

На духоўным судзе ўсю кампанію сарамаціў біскуп. Казаў, што смушчаюць яны народ самім сваім існаваннем, бо прымушаюць сумнявацца ў бясхібнасці бога. Усё ж, маўляў, і яны божыя стварэнні, дык палучаецца, што Усяведны накшталт дрэннага ганчара.

Яны, аднак, не спалохаліся, і дагмат бясхібнасці бога падсеклі пад корань, кажучы, што нават ён робіць шмат непатрэбнага на гэтай зямлі. Напрыклад, цыцкі ў мужчын. Не было яшчэ на свеце мужчыны, якому б яны хоць раз спатрэбіліся. А калі Творца задумаў упрыгожыць імі мужчыну — то чаму прыляпіў іх на месцы, што заўсёды прыкрытае вопраткай?

Біскуп толькі ротам зяваў, а потым, пасаромлены, напіўся і стаў думаць над гэтай прычынай. І чым больш думаў, тым больш піў, аж пакуль не папсаваўся ў розуме.

У той час аб'язджала свае землі літасцівая каралева Бона з роду Сфорца, жонка яго каралеўскае мосці Цыкмуна. Завітала яна і ў свой рагачоўскі замак, якому столькі прывілеяў давала і фундатарам касцёла ў якім была.

І ўладары места кінуліся да яе як да апошняй надзеі:

— Маці літасцівая, ратуй! У богу пачынаем сумнявацца. Унь Гервасій нават ігуменню Азяранскага манастыра звёў, і нічога яму з той прычыны не было, акрамя радасці.

Каралева была літасцівая, але і строгая, і вялікі Цыкмун нездарма казаў, што пакуль яна над дзяржавай — аб маральнасці можна не непакоіцца.

Выклікала яна да сябе Выліваху, і шмат плакалі ўсе ягоныя сябры, а асабліва Іра Францічак, што не вернецца ўжо да іх такі слаўны сябра і сабутэльнік, з якім так прыемна было заўсёды бавіць час.

А Выліваха прыйшоў проста ў залатую палату, убачыў велікавокую жанчыну са строгім ротам, манаха-пісара і ка́та, усміхнуўся і сказаў:

— Сонца табе заўсёды на шляхах, пані матка.

— Сонца спальвае.

— Ведаю.

— То як ты насмеліўся, робак, самусціць спакой цэлай зямлі? І мне сонца жадаць.

Яна была з Італіі, і Выліваха ведаў гэта.

— Бо, думаю, мала табе яго ў нас.

— Затое ў мяне іх тут два.

— І абое далёка,— сказаў Выліваха.

Стаяў і ўсміхаўся вішнёвым нахабным ротам. А валасы былі залатыя, і вочы светлыя. І зразумела Бона, што ён не просты курацап.

— То што ж гэта ты робіш, Гервасій?

— Нічога. Аднойчы я ўбачыў у палях Верасовую Жанчыну. Тую, што крыкамі палохае людзей, і потым абавязкова нехта памрэ.

— То ж бо ўсе кажуць, што ты важдаешся з д'яблам.

— Гэта нястрашна пасля некаторых жанчын... Дык вось у яе былі распатланыя валасы, і крычала яна так, што ў людзей дрыжалі сэрцы.

Гервасій усміхаўся.

— А ты? — спытала Бона.

Галава Выліваxі пяшчотна схілілася.

— А я... пашкадаваў яе, пані матка. Яна была, відаць, прыгожая жанчына. І вось праблукала ўвесь век па верасовых пустках, палохаючы ўсіх жудаснымі воклічамі. Так і не зведала, якія паплавы за Дняпром, якое цёплае сена, як п'яніць віно, як не зразумееш, шэпт гэта ці шолах вярбы пад ветрам. Так і не зведала, як цвіце ружовы

глог ля маёй камяніцы... Мне стала шкада яе. Мне шкада ўсіх — такое ўжо ў мяне сэрца.

Бона апусціла веі.

— Тлумач.

— Добра. Толькі загадай выйсці... гэтым.

— Чаму?

— Яны не зразумеюць.

Каралева загадала ім выйсці.

— Чаму не зразумеюць?

— Яны не ведаюць, што такое жыццё. Чорны таму, што ён манах. Чырвоны — бо ён варагуе з жыццём, выкручвае і выломвае тое, што бог падарыў цэлым — на радасць чалавеку. І таму яны ворагі жыцця, ворагі бога.

— Але ты крыўдзіш людзей.

— Я крыўджу мёртвых людзей. Жывога — не пакрыўдзіш.

— А біскуп?

— Ніхто яшчэ не піў, не еў, не спаў і не цалаваўся ў касцёле. А яны хочуць зрабіць касцёл з усяго свету. Як быццам бог, пажадаўшы такога, не зрабіў бы гэтага сам... Даў жа нам для чагосьці лясы і рэкі, і нават такую бескарысную рэч, як святло месяца.

Усміхнуўся.

— Цікава, якія валасы ў літасцівага пана караля, калі ў іх заблытаецца месяц?

— Не ведаю,— суха сказала яна.— У мяне ёсць апачывальня.

— Тады судзі мяне, каралева. Толькі памятай — гэта будзе суд хатняга лебедзя над дзікім.

— Чаму ты так робіш? — з цікаўнасцю падалася да яго яна.

— Жыццё кароткае, як захад. Вось сонца над вадою, а вось — у Дняпры.

— Ты не верыш у рай?

— Так не бывае, каб і тут і там было добра. А мне добра тут.

— А мне — не.

Веі Вылівахі задрыжалі.

— Гэта не твая віна, гаспадыня. Людзі не ўмеюць жыць і таму кажуць пра заўтра, якога не будзе. Сёння мы верым і мучым сваё беднае цела, а заўтра затое будзем жыць. Сёння мы адмаўляемся ад сэрца ў імя велічы, але заўтра нам дадуць узнагароду. Сёння вырываем з сэрца любых, бо нам трэба ўзвялічыць каралеўства, але заўтра мы будзем кахаць.

Голас у яго быў як скрыпка:

— І ты... не думаеш, што аб той самай велічы, напэўна, думаў і Канстанцін Вялікі, а зараз яго Візантыя, нарабіўшы крывавых брыдкасцяў, ляжыць у тле і праху. І нічога не засталося. Ні велічы, ні нават кахання першага кесара. Бо яго не было... То каму ад гэтага лягчэй?.. Я не хачу гэтага, пані.

— Царква патрабуе для цябе вогнішча.

Выліваха паціснуў плячыма:

— Што ж. У апошнюю ноч у мяне будзе больш успамінаў, чым у Канстанціна Вялікага. І я не пакіну пасля сябе другой Візантыі, акрамя любові. А яна не падуладная туркам... А табе парада — жыві. Апачывальня — гэта як забойства.

— Позна.

— Позна бывае, як кажуць, толькі ў труне. Але я не веру. Я так люблю жыццё — бо проста жыву! — што не магу верыць нават гэтаму.

— Раніцай я клікну варту. Чаго б ты хацеў у гэтую апошнюю ноч?

— Любові.

— Гэта немагчыма,— амаль варожа і жорстка сказала яна.

— Тады — зрабіць табе апошнюю паслугу. Паказаць гэты свет... Толькі не трэба іншых.

І, кажуць, яна згадзілася. А ён павёз яе адхонамі на бераг Дняпра да сваёй камяніцы. Камяніца была старая, з абваленымі зубцамі і без брамы. Але затое вакол белымі ў цемры аблокамі цвіў глог, святлела брызгліна і ўгадваліся па водару шыпшына і бружмель.

Месяц узышоў над ракою. І нарадзілася два светы. Адзін распасцёрся вакол, а другі перапоўніў Дняпро. Глыбока-глыбока, аж да апошняй зоркі.

Бона паглядзела на мужчыну і ўпершыню ўбачыла месячнае святло ў яго валасах.

...Яна гаварыла з ім пра бога і яго запаветы, кажуць, аж шэсць тыдняў, да дня святога і апосталам роўнага князя Уладзіміра.

Усе бачылі, як стараецца яна вярнуць гэтую аблудную душу на верны шлях, і нават кароль быў бы задаволены, убачыўшы яе намаганні ў доўгіх дыспутах. Яна ведала, што адзін схілены варты сотні верных, і таму была вынаходлівая і няўтомная, не шкадуючы для справы веры ні дня, ні ночы.

А потым паехала, так і не пахіснуўшы Выліваху ў яго абрыдлівай і закаранелай ерасі і, галоўнае, не пакараўшы яго. Дзіўна, на вуснах яе не было горкай усмешкі, што спадарожнічае паражэнню, а вочы былі прасветленыя, нібы яна ўдастоілася сузіраць святы Грааль, які, як вядома, ёсць вышэйшая ісціна.

Ніхто не ведаў, што яна нават узнагарадзіла пана Выліваху: за стойкасць, з якой трымаўся ерасі. Падарыла яму залаты з партрэтам вялікага Цыкмуна, каб заўсёды памятаў розніцу між сабою і ім. Гервасій прасвідраваў у ім дзірку і стаў насіць на шыі замест святога агнусека. І як іншыя супакойваюцца, пазіраючы на божага агнца, так Вылiваха, калі ў яго быў дрэнны настрой, выцягваў залаты ланцужок, назіраў знаёмыя рысы, чытаў надпіс «Sigis-rex-rolo»[1] — і яму рабілася лягчэй.

Бона не была б жанчынай, каб не прыдумала яшчэ і такога. ...Усе спадзяванні начальных людзей пайшлі марна. Радцы дзерлі на сабе валасы. Ніхто ў свеце больш не мог вызваліць іх ад нечасцівага Гервасія. Ніхто, бо вышэй каралевы нікога не было.

Яны, аднак, памыляліся. У той час, калі Гервасій з сябрамі паляваў на звера і птушку, граў з Ірай у шахматы, калі за вокнамі ліў восеньскі дождж, і ўзімку ляжаў на шкурах з каханай (а ля галоў іхніх скакаў у каміне цёплы агонь) — другая жанчына рыхтавалася прыйсці да Выліваxі, каб пазбавіць яго — асалод, а горад — пазбавіць ад яго.

І вышэй за гэтую жанчыну не было нікога на зямлі. Нават Бона была ніжэй за яе.

Яна прыйшла ў самы салодкі час, калі вакол камяніцы толькі-толькі збіраліся зацвісці расны ружовы глог, раскошны бружмель і жаданая, як жыццё, шыпшына. Прыцягнулася па звілістай сцежцы, цяжка перастаўляючы ногі, якія дрэнна згіналіся, захінуўшы на тулаве чорны плашч, нібы ёй было холадна, і ўсміхаючыся вечнай і нязменнай усмешкай, ад якой кідала ў жудасць.

А за спіною ў яе была каса, бліскучая, нібы ў апошні дзень сенакосу.

— Дзень добры, Выліваха,— сказала яна.

Выліваха сядзеў пад кустом глогу і папіваў салодкую руманею. Свяціла цёплае сонца, і пчолы таўкліся ля шпунта бочкі, з якой ён напаўняў свой келіх. Убачыўшы

---

[1] «Сігіз.— кар.— польск.».

госцю, Гервасій адторкнуў шпунт, і, пакуль напаўняў яшчэ адзін кубак, пчолы віліся над тугім чырвоным струменем.

— Пі,— сказаў ён,— яшчэ зусім нядаўна і я думаў, што дзень гэты — добры.— Смерць узяла шклянку і, прысёрбваючы, села на каменную лаву. Пчолы шкодзілі ёй, і таму яна адламала галінку барбарысу з бутонам і пачала абмахвацца ёю... Гервасій глядзеў на галінку.

— Нешта ты рана,— сказаў ён.

— Дарма. Не ты, а я вызначаю час. Хадзем. Тут занадта пахне жывым.

— Чакай хвіліну.

Ён наліў яшчэ келіх і, прыплюшчыўшы вочы, з уздыхам насалоды выпіў яго. А потым — адкінуў убок.

— Хадзем.

— Ты не хочаш ні аб чым папрасіць? — спытала яна.

— Ты ж не пусціш мяне зрабіць яшчэ адзін пасеў? — усміхнуўся ён.— Ты — варожая руні.

— Не пушчу.

Выліваха нахабна глядзеў у яе вачніцы.

— То пайшлі.

Ён пашукаў чагосьці вачыма і знайшоў гэта: першую кветку шыпшыны. Адламаў яе і прышпіліў да грудзей.

— Бачыш,— сказаў ён,— мы з табою як на вяселле ідзём. З кветкамі.

— Нашто ты яе зламаў?

— Гэта — мая зямля. І яна застанецца са мною, пакуль ты не адсячэш у апраметнай маёй галавы.

Ён прычыніў за сабою фортку, зірнуў на раскошныя глогавыя агароджы і гатовы быў ісці за госцяй.

Дзяўчына-сялянка ішла паўздоўж зялёных платоў.

— Чакай,— сказаў ён Смерці.

Падбег да белай танюткай постаці і моцна пацалаваў дзяўчыну ў прыадкрыты рот.

— Во-ох,— ціха сказала яна, пазіраючы на яго шырокімі прамяністымі вачыма.

— Бывай, мая прыгожая,— сказаў ён.

І пайшоў за Смерцю. Дзяўчына з жахам і пакутай глядзела яму ў спіну. Госця касілася на легкадумнага Выліваху і ўсміхалася вечнай усмешкай.

— Я прыйду за ёю праз сорак год,— з'едліва сказала яна.

Выліваха паціснуў плячыма:

— Нічога. Зараз я даў ёй неблагі ўрок. Апошні ў жыцці. А колькіх яна яшчэ навучыць. Ты кажаш лухту, кума.

Ён паправіў на спіне лютню і рушыў поплеч са Смерцю. Ішоў, здольны кожную хвіліну паваліцца і разбіць нос, бо зусім не глядзеў пад ногі, задзёршы твар у гарачае неба, пад якім нястомна звінелі несмяротныя беларускія жаўрукі.

Курносая маўчала.

— Больш за ўсё я не люблю прыходзіць па такіх, як ты,— урэшце сказала яна.— Яны такія прагныя да жыцця, што я пачынаю думаць: ці не памылілася я са сваёй работай. І яны так любяць гэтую зямлю, што я ў сваіх пячорах пачынаю на хвіліну зайздросціць ім.

Гервасій не адказаў. Галава ў яго была закінутая, нібы ў сляпога, грудзі шырыліся, ноздры трапяталі.

А над ім былі неба і гарачае святло.

...Бліжэйшыя ад іх уваходы ў пекла знаходзяцца, як вядома, даволі далёка ад Рагачова.

Адзін з іх ляжыць на дне Равучага возера, што пры Іпуці (нездарма ж там так раве вада, нібы нехта глытае яе на дне). Кажуць, гэта зроблена, каб ніхто з жывых не трапіў у апраметную і яшчэ каб жывіць падземныя воды і катлы.

Так што ісці нашым спадарожнікам было далёка, на што Выліваха ўвогуле не наракаў. Ішоў. Дыхаў салодкім паветрам. Зрэдку перацягваў на грудзі лютню і браў некалькі акордаў:

Роснымі лугамі,
Полечкам траўлівым —
Іду да Абрама
На моцнае піва.

Смерць усміхалася, як шэсць тысяч год таму:

— Ты спадзяешся ўбачыць прабацьку Абрама?

— Не вельмі,— непрыкметна кпіў Выліваха.— Але ж павінны былі кудысьці падзецца ўладары, патрыярхі, біскупы? Яны ж столькі крычалі аб небе.

— А цяпер яны бяднейшыя за апошняга раба на зямлі. Бо ў царстве маім раб не адчувае нічога. А яны — адчуваюць. І пустэчу, і тое, што нічога няма.

— Хай жыве справядлівасць,— сказаў Выліваха.— То ім, атрымоўваецца, усё ж дадзена неўміручасць душы?

Бязвокая паляпала яго па плячы. Нібыта бразготкай з сухім гарохам.

— Ты хочаш такога бяссмерця? Пасля ўлады над целамі і жыццямі, над землямі і праўдай — не адчуваць нічога, акрамя свайго мозгу? Не валодаць целам, не мець

магчымасці нічым распараджацца? Бачыць, як шчаслівыя засынаюць, як планеты паступова закоўваюцца ў лёд. Быць чымсьці накшталт паралітыка, які збярог яснасць розуму, але ведае, што гэта будзе цягнуцца вечна, і не мець надзеі на ўратавальніцу, на мяне. Хочаш такога бяссмерця?

Гервасій не выдаў сябе, хаця яму ўнершыню стала непамысна.

— Нашто? Лепшую частку сябе я пакінуў на зямлі.

— Якую?

— Тых, каго я любіў.

— Ну, а калі ты сустрэнеш кагосьці ў мяне пад зямлёй?

— Яны любілі мяне... На зямлі.

— А калі не любілі? Калі ў зямным жыцці вам не выпала сустрэцца, але гэта і было сапраўднае? Або яшчэ так: сустрэліся, але яна легкаважна адрынула цябе, не ведаючы, што скора, вельмі скора прыходзіць вялікае Позна.

— Гэтага не здарылася, а значыць, усё адно што не было.

— Ты што — пёс? Ты што — жывёла, каб жыць толькі тым, што было? Ты адварочваешся ад чалавечай Мары?

— Гэх, кума. Ты нават не ведаеш, як гэта смешна: чуць ад цябе словы пра Мару і Надзею. Кінь, кума. Смешна!

— Не думаю,— сказала Смерць.

...Ці доўга, ці коратка яны ішлі, але ўрэшце шлях прывёў іх на берагі Панiклі. Поўня, калі рака плыве зямной дарогаю, даўно адышла. Віруючая ПаніклЯ ляцела, нібы спушчаная з лука страла, і раптам натыкалася на сцяну ў два чалавечыя росты і... знікала.

На сцяне раслі скарлючаныя, вартыя жалю дрэўцы, нібы абпечаныя смяротным подыхам. Пад іхнімі квёлымі карэньчыкамі ляжаў пласт барвянай, як кроў, гліны з вапняковымі і крамянёвымі камянiскамі, а ніжэй ляжаў шар мёртвага белага вапняку.

Вада пад ім клекатала, бы ў катле вядзьмаркі, і была белая, як трунак забыцця. І Смерць зрабіла гасцінны жэст:

— Вось і ўсё.

— А чаго глядзіць пан Езус? — сказаў Выліваха.

— Гэта яшчэ не самая горшая з чалавечых выдумак. Ідзі.

— Я замачу лютню.

— Не бойся.

— То чакай.

І Выліваха яшчэ раз азірнуўся. Гарачае святло ляцела на яго з-пад аблокаў, блакітных унізе, сляпуча белых уверсе. І ў гэтым акіяне раскошы ўтрапёна звінелі беларускія жаўрукі.

— Божа зямлі маёй,— сказаў Выліваха.— Нялітасцівы і жорсткі, калі ты ёсць. Нядбалы і сонны. Што б ні было, як бы ты ні здзекаваўся з яе — я ўсё ж веру табе. Таму што воляй тваёй я нарадзіўся тут, дыхаў яе паветрам, піў яе ваду, еў яе хлеб і цалаваў яе жанчын. Які б ты ні быў — я благаслаўляю гэты твой адзіна разумны ўчынак. Благаслаўляю ад першага цвіцення шыпшыны і да гэтага вось апошняга кроку, які зараз зраблю.

І Гервасій Выліваха зрабіў гэты апошні крок.

Вада спадала ля яго ног, і наперадзе паступова выплывала з вады мокрае жарало пячоры са сточанымі вадой камянямі: быццам пашча са з'едзенымі зубамі.

Нерухома маўчалі аблокі за спіной. Свет нібы аглух. А цемра насоўвалася, насоўвалася. Глынула. І адразу за плячыма з патроенай сілай зараўла плынь.

— Віншую,— сказала Смерць.— З паспяховым вас прыбыццём, гаспадар Выліваха.

— На зямлі я даў бы табе за гэта на гарэлку. Але тут у мяне нічога няма.

— Кветка...

— Шыпшыну? Табе?

Смерць засмяялася:

— Глядзі, Выліваха, пашкадуеш. Наўрад ці ты так трымаў бы сябе, каб ведаў, які падарунак я табе прызапасіла. Ну, ідзі. Тут я трохі затрымаюся, а цябе стрэнуць памагатыя... Зараз прыйдзе ладдзя Роспачы.

І яна знікла. Змрок быў глухі, і толькі ля самых ног хлюпалі аб бераг дробныя зыбкія хвалі нябачнага невядомага мора.

Нешта тупа грукнула аб бераг, а потым у цямноцці пачуліся глухія жаласлівыя галасы: нібы ка́ні крычалі над начным поплавам, успуджаныя крокамі Невядомага. І Выліваха здагадаўся, што гэта садзяць у ладдзю змарлыя душы.

Ён узяў акорд на лютні, але заспяваць не паспеў. Нечыя рукі схапілі яго і шпурнулі на дно вялікай ладдзі, на рабрыстыя і слізкія какоры.

— Гэй,— сказаў ён.— Што я вам, бярэмя дроў?! Я, пакуль тое, жывы. Не маглі, халеры, пачакаць забыцця.

Нехта сунуў яму ў рукі бабайку вялізнага вясла. Жорстка абхапіла ногі калодка. Зацурчала вада. І адразу заплакалі ў цемры дзесяткі кволых, нібы дзіцячых, галасоў.

— Г... вы,— сказаў Выліваха.— Рагачоўцы ёсць?

— Не,— застагнаў нехта.

— Адразу відаць. А хто ёсць?

— Дубровенцы,— адказаў са слязьмі нехта.

— Шышшы,— сказаў Гервасій.— Глядзець мне на вас брыдка, плытагоны. Вы што, упершыню на вялікай вадзе? Супакойцеся, дарога далёкая, час для ўлюбёнага занятку ёсць.

Нехта нясмела зарагатаў.

— Вось так лепей,— сказаў Гервасій.— Плывём, хлопцы, нібыта галернікамі ў турэцкую няволю. А папы па цэрквах аб «спрадвечнай радзіме» спяваюць ды аб тленнасці зямнога... Ёсць тут папы?

— Ёсць,— сказаў голас з кармы.

— Пэўна, і тут на стырне сядзіш?

— На стырне.

— Вось і кіруй на спрадвечную радзіму. Дайце яму каторы, хлопцы, вяслом па галаве.

У цемры прагучаў глухі ўдар: нехта скарыстаўся з парады.

— Раб,— сказаў страшны глухі голас.— Пакінь смяшыць людзей, раб! Тут не зямля.

— А што табе?

— Я Перавозчык ладдзі Роспачы.

— То што?

— Я даў стырно гэтаму чалавеку, што зараз ляжыць на дне ладдзі... Цяпер мне зноў трэба сесці і кіраваць.

— Ты не хочаш?

— Я стаміўся. Я страшна стаміўся... Я папрашу, каб цябе падвесілі над гэтай вадою і не далі забыцця.

Выліваха крэкнуў:

— Колькі разоў сабе казаў: не звязвайся з начальствам, не чапай, Гервасій, дзярма.

Ладдзя зарагатала.

— Не паслухаўся — пэнкнуў. Пайшоў у прымы да пані Пясэцкай. Дый тут адну пакуту маю. А ўсё за язык, сяло дурное.

— До,— сказаў Перавозчык.— Пачынаецца мора.

Плаціце кожны па манеце. Іначай вас скінуць у ваду, дзе вы будзеце захлынацца да сканчэння свету.

Супраць звычаю не папрэш. Кожнаму кідалі ў труну манету на такі выпадак. І Выліваха палез у кішэнь.

Але тут побач з ім нехта спалохана ўздыхнуў, і голас, вельмі спявучы, зусім, відаць, юнацкі, сказаў:

— А ў мяне няма манеты. Бацькі былі вельмі бедныя.

Гервасій крэкнуў:

— Што ж рабіць, хлопча? Во, халера на тое мора!

У цемры звінелі манеты. Юнак побач з Вылівахам перарывіста дыхаў, магчыма, стрымліваючы слёзы.

— Хлопцы,— сказаў Гервасій.— А, шчыра кажучы, нашто манеты? Вы што, па сваёй ахвоце плывяце?

— Куды там.

— То на якога ляда яшчэ плаціць? У жыцці за ўсё плацілі, ды яшчэ тут...

— Раб! — сказаў Перавозчык з пагрозаю.

Стала цішыня.

— Скажы яму нешта, вясёлы рагачовец,— сказаў сусед.

Выліваха пагладзіў яму плячо:

— Ты, перавозчык нашых душ, у душу — лезь, кішэнь — не руш.

— Ну, глядзі,— сказаў Перавозчык.— Зараз я вас даста-аўлю...

— Не звязвайся з ім, рагачовец,— умольна сказаў нехта.

Але Гервасій ужо не мог. Гарэзлівая па́на, адчайнае свавольства і дзёрзкасць затапілі яго істоту. Ён адчуў, як весела і нахабна, нібы перад смяротнай небяспекай, калоціцца сэрца, адчуў з'едлівую халодную ярасць.

— Первозчык, ты што — бог?

— Для вас — бог.

— Бач, дык ты накшталт зямнога цівуна. Ану, прыганятыя, хто адзясную гэтага бога — сушы вёслы.

І здарылася дзіўнае: вёслы правага́ боку рванулі з вады. У мёртвай цішыні было чуваць толькі, як звонка падаюць у мёртвае мора кроплі з вёслаў.

Потым пачуўся хрып. Гэта Перавозчык з апошніх сіл налягаў на стырно.

Цурчала вада ля бартоў. Вялізная лайба пачала круціцца не месцы.

— «Круці-круці калясо, наша піва харашо»,— сказаў Выліваха.

І ўсе ўспомнілі гусіныя паплаўцы, дзяцей, якія водзяць карагод, і гарачае сонца, што свеціць на іхнія дупкі, калі дзеці паваляцца, разарваўшы кола і задзіраючы ножкі... Над ладдзёю пракаціўся смех.

У чарнільным адвечным змроку, над густой, як дзёгаць, вадой круцілася ў выбухах нястрыманага, як навальніца, рогату ладдзя Роспачы.

І гэты смех нібыта забіў гонар Перавозчыка.

— Рагачовец,— умольна сказаў ён.— Не трэба. Мяне пагоняць з месца.

— Так бы даўно,— сказаў Вылівaха.— Усе вы так, цівуны, ледзь вам на хвост наступяць. Адразу аб чалавечых словах успамінаеце, халуі... Рушай, хлопцы.

Паклаў руку на плячо суседа і сціснуў яго.

— Вось так, мой любы хлопча, і трэба. Крычаў на людзей — Смерць і тая сабе гэтага не дазволіць. Здаецца, няма табе пана больш за гэтага хама. А крутанулі вяслом — дзярмо, шануючы вас. Аж гніды ў яго ад жаху падохлі.

Перавозчык маўчаў. А юнак чамусьці адсунуўся трохі далей ад Вылівахі.

— Рагачовец,— спытаў нехта,— як ты можаш так?

— А ты адкуль?

— Я — палачанін.

— То вы што, калі Іван Крывавы падышоў пад муры, кувікалі, як свінні пад нажом?

— Не, мы стаялі годна. Мы памяталі, што было з Ноўгарадам.

— Угу. А калі Палота была потым белая ад цел, а Дзвіна — чырвоная ад крыві — вы малілі аб літасці?

— Не.

— То чаго пытаеш?

— Там былі людзі. Разумееш, толькі людзі.

— Людзі бываюць бруднейшыя за свінню і чысцейшыя за анёла. Дабрэйшыя за жыццё і ў сто разоў страшнейшыя за Смерць. Ці табе ж баяцца Смерці, малец?

— Там мы стаялі пад чыстым небам,— вінавата сказаў палачанін.— А тут такая цемра. Такая свінячая цемра!

— Кінь. Чалавек носіць сваё неба з сабою.

— Блюзнерыш,— гнеўна закрычаў з кармы поп.— Аддаеш чалавеку — божае.

— Ачуняў,— сказаў Гервасій.— Ці бачыш ты тут хоць недзе прысутнасць бога?

Поп змоўчаў. Ладдзя плыла па нябачным моры, і змрок

ціснуў на змарлыя душы так, што нават Выліваха адчуў марнасць сваіх жартаў.

— Дзе мы цяпер? — спытаў ён.

— Над намі Рагачоў,— адказаў Перавозчык.

І раптам страшны несамавіты лямант прагучаў над ладдзёю і над морам. Страшна, нема, нібы чапляючыся за апошнюю надзею, закрычаў поп:

— Браты рагачоўцы, маліце госпада за нас!!!

Крык аддаўся пад нізкім небам і заглухнуў, нібы яго прыдушылі падушкай.

Адчуваючы, што зараз на смяротным караблі пачнецца паніка адчаю, нечалавечы крык і, магчыма, ганебны плач, Гервасій з цяжкасцю выдраў вясло з вады, узняў яго так высока, як толькі дазваляла калодка, і грукнуў ім у нізкае неба.

— Браты рагачоўцы, выпіце колькі хто можа за нас!!!

Дыякан царквы святога Міхала, што ў Лучыне, пад Рагачовам, запісаў у сваім летапісе, што таго года ў ясны майскі дзень пралунаў рагачоўскімі вуліцамі страшны, як землятрус, шматразовы грукат.

І было гэта так, што немаўляты плакалі, сабакі вылі, як падчас зацьмення божага сонца, і каровы мыкалі жаласна і працягла.

А потым з апраметнай прагучаў, нібы ў бочку, замагільны голас:

— Браты рагачоўцы, выпіце колькі хто можа за нас!!!

Магістрат кінуўся ў паніку. З гэтай прычыны каталікі ўчынілі пагром праваслаўных, а праваслаўныя падпалілі замкавы касцёл.

Усё, што здарылася, аднеслі за кошт падкопаў Сатаны.

І, аднак, пераважная большасць жыхароў скарысталася з гэтай парады, дарма што яна паходзіла з вуснаў д'ябла. А «маглі» яны нямала.

Летапісец, сузіраючы агульную п'янку, шмат бедаваў аб маральнай недасканаласці людзей і запоўніў цэлыя тры старонкі летапісу самай абрыдлівай дыдактыкай.

— Вышэй нос, хлопцы! — крыкнуў Выліваха.— Яны вып'юць. Я іх ведаю.

— Цёмна,— сказаў нехта.— Дзе яна, тая зямля?

І тады Гервасій заспяваў. Сам не ведаючы чаму. Можа, таму, што ягоная зямля заўсёды была з ім.

Дробненькі дожджык
Скача ля тына,
Дзе чырванее
Дзеўка-шыпшына.

Нехта войкнуў. І не таму, што здзівіла песня... Выліваха раптам убачыў слабы чырвоны адбітак на цьмяных тварах. Адбітак на цьмяных тварах. Адбітак налівауся барваю, гусцеў, асвятляў ужо амаль усю ладдзю.

Распраўляючы звялыя пялёсткі, чырвонай кропляй разгаралася на грудзях Гервасія кветка шыпшыны. Адзіная ва ўсім свеце, яна не баялася цемры апраметнай і скрыгату зубоўнага.

Сонца-шыпшына,
Дай абдыму я,
Лапкі-пялёсткі
Табе пацалую.

Палачанін нясмела падхапіў:

Лапкі-пялёсткі
Табе пацалую.

Цяпер ужо не толькі насцярожаныя твары весляроў, але і ўсё вакол было заліта святлом. Пад нізкім — рукой дастаць — небам хадзілі бурыя, цьмяна-ржавыя і нібы асветленыя чорным сонцам хвалі бязмежнага мора. І гэта было так не падобна на тое, аб чым казала песня, што весляры апусцілі галовы на вёслы.

Калі памру я,
Згіну са свету,
Дай на тым свеце,
Што і на гэтым.

Выліваха зірнуў на Перавозчыка і ўбачыў, што той слухае яго напружана, а вочы...

...Вачэй не было. На іх месцы пушыста расла белая плесня. Перавозчыку былі непатрэбныя вочы.

— Няўжо гэта яшчэ жывуць і зямля і песні? — неспакойна заварушыўся стырнавы.— Няўжо?

— А што, думаеш, памерла? — спытаў Гервасій.

— Мне было б лягчэй, каб памерла.

— Хто ты, каб зычыць гэткае страшнае?

Сляпы апусціў галаву.

— Я Шолах,— сказаў ён.— Я прадаў Полацк кіеўскаму Уладзіміру... Ён быў страшны чалавек, гэтае чырвонае сонейка, гэты святы воўк. І не апосталам ён быў роўны, а самому Сатаніілу. Полацкі Рагвалод быў маім гаспадаром, два яго сыны раслі разам са мною, дачка,

Рагнеда, была мне як сястра. Уладзімір абвінаваціў іх, што яны хочуць учыніць змову з князем Яраполкам, і падступіў пад муры... Яны не ўзялі б Полацка, каб не я... Я здрадзіў. І Уладзімір забіў Рагвалода з сынамі, спаліў горад, а Рагнеду прымусіў разуць сябе. І яна была спачатку паверыла яму. А потым у яго было сто наложніц, а потым ён, не сказаўшы ёй, прывёз жонкаю прадажную грэкіню... І прыняў хрысціянства. Хрысціянству не хапала толькі яго... Рагнеда пайшла ў манастыр і памерла... Я заўсёды жадаў яе... А цяпер на маёй галаве попел роднага горада.

І раптам ён закрычаў:

— Гэта павінна было памерці! Чаму яно не памерла! Яно законна ішло да смерці, і я раней за другіх зразумеў гэта! Чаму яно не памерла, ты, які жартуе?! Чаму?!

— Таму, што я жартую,— сказаў Выліваха.— Толькі таму. Я люблю жыццё і жартую. І таму — колькі б ты ні здраджваў — яно жыве.

Ладдзя рэзала тугую, як вар, ваду. А над ладдзёй, як ветразь, ляцела песня:

Не алілую,
Не ладан божы:
А каля тына
Дзікую ружу.

Цяпер туравалі Гервасію ўсе галасы на ладдзі:

Край наш пакутны,
Край наш дзівосны,
Дожджык, азёры,
Гордыя сосны.

І Выліваха ўбачыў, што з-пад плесні на вачніцах Перавозчыка пакаціліся раптам слёзы. Яны, відаць, былі вельмі пякучыя, бо спалілі і знішчылі плесню. І з-пад яе з'явіліся раптам вочы, спалоханыя жудаснай веліччу гэтага ржавага мора.

Сінія.

Крык праляцеў над галовамі змарлых.

— ...Нават цяпер! — поп трос скурчанымі пальцамі, узнесенымі над галавой.— Нават у дзень гневу! Што вы спяваеце, смярдзючыя чалавечкі? Хто ж вы такія?! Грэшнікі?! Ерэтыкі?!

— Мы святыя, поп,— сказаў Выліваха.— Раз мы церпім цябе і таўстазадую навалач, раз плоцім жыццём і зямлёю сваёю — мы святыя, поп.

Ён брыдка вылаяўся, і тут позірк ягоны ўпаў на суседа

на катаржнай лаўцы. І Гервасій адчуў, як упала ад нечаканасці сэрца.

Побач з ім не быў прыкуты юнак, як ён думаў. Побач з ім сядзела дзяўчына год семнаццаці.

— Фу ты, чорт,— зніякавеў Гервасій.— А мы тут лаемся, нібы ў божай царкве.

— Нічога,— апусціла яна веі.— Зараз, можа, і трэба.

Выліваха глядзеў на яе шырокімі вачыма. Была яна вельмі ж падобная на тую жанчыну, за якой ён некалі больш за ўсё ўпадаў. На адзіную, якая не аднеслася паблажліва да яго маленняў.

Магчыма, Вылівaху потым і ўдавалася ўсё так лёгка. Магчыма, менавіта таму.

Ён ніколі не думаў, што лёс верне яму яе. Прыгажэйшую, маладзейшую, лепшую, чым тыя, падступную, сціплую.

...Асуджаную. Дадзеную і вернутую толькі на адзін дзень.

І Выліваха зразумеў, які страшны жарт учыніла над ім Смерць, на што яна намякала, як незваротна прынізіла.

Цяпер ужо нічога нельга — і не трэба — было пачынаць. І ў Гервасія хапіла розуму з самага пачатку адмовіцца ад удзелу ў гульні, у якой Смерць была катам, а ён — дурным мышаняткам.

— Лайцеся, калі трэба,— сказала дзяўчына.— Вы такі жывы. Без вас было так самотна. Я чакала ладдзі аж тры дні.

— Нічога не зробіш,— усміхнуўся Выліваха.— Смерць хадзіла за мной.

Яна глядзела на зыркую кветку.

— Няўжо так паспела расцвісці шыпшына?

— Там заўжды цвіце шыпшына.

— Мяне завуць Бярозкай,— з даверам сказала яна.

— Язычніца?

— Але. Царква не паспела дабрацца ў нашы балоты.

— Усё адно,— сказаў ён.— Унь у карме сядзіць з гузам на лбе існы хрысціянін. Ты — язычніца. Ці варта было лішні раз мачацца ў ваду, калі ўсім аднолькавая літасць... А мяне зваць Гервасій.

— Ты занадта смелы, Гервасій,— каркнуў поп.— Слаба дбала святая інквізіцыя, калі ты так распусціў язык.

— На зямлі я, вядома, памоўкваў,— сказаў Выліваха.— І то не дужа. Але цяпер нават сам па́па не зробіць

з мяне той смажаніны, якую прывязваюць да лаўца, а не пякуць на ім.

Поп хацеў быў сказаць нешта, але ягоныя словы заглушыў крык несамавітага жаху.

Над іржавым, як запечаная кроў, морам з'явілася першая за ўвесь доўгі шлях жывая істота.

Яна ляцела, цяжка махаючы перапончатымі крыламі, як вялізны кажан, і то ўзлятала ўгору, то апускалася ў ваду пад неймаверным цяжарам, падвешаным да яе ног. Здалёк гэты цяжар здаваўся нізкай серабрыстых рыб.

Калі істота падляцела бліжэй — крылы аказаліся рукавамі чорнай манашай расы, а рыбы — дзевяццю голымі жанчынамі, што чапляліся за ногі пачвары.

І са страшнай нянавісцю да калегі Перавозчык сказаў:

— Адзін з тых, каму не далі забыцця.

Цяпер пачвара ляцела ўжо зусім блізка ад ладдзі. Стары з вар'яцкімі вачыма, клінападобнай барадою і галавой, падобнай на агурок.

Як прагны падлаед, што часам ухопіць занадта вялікую для сябе здабычу, як коршак, схоплены сомам, стары падлятаў і падаў, кранаючыся кіпцямі вады, падлятаў і падаў. А па ягонай спіне поўз, дабіраючыся да глоткі і сціскаючы яе, юнак з акрываўленай скроняй.

— Я ведаю гэтага чалавека,— сказаў Палачанін.— Ён выразаў ледзь не ўвесь мой горад...

— Ратуйце мяне, ратуйце! Я няшчасны цар Іван! — даляцела з вышыні.

— Дакуль ён будзе лётаць? — спытаў нехта.

— Пакуль такія, як ты, не кінуць яго хваліць,— сказаў Перавозчык.

— А хто гэтыя жанчыны? — спытаў Палачанін.

— Гэта яго жонкі... А той — ягоны сын.

Валіваха толькі рукамі развёў:

— Жонкі?

— Але.

— То мне будзе яшчэ горш. Шчаслівы, у яго было толькі дзевяць.

Перавозчык зірнуў на яго са шкадобаю:

— Ты іх труціў?

— Крый божа. Я іх любіў.

Ладдзя зарагатала.

Усё далей і далей ад яе чыркаў нагамі ваду, і ўздымаўся, і зноў падаў чорны цень.

— Ал-ле,— сказаў Выліваха.— То ж бо, я гляджу,

у яго ад такой работы задніца шылам. Спявайце асанну, хлопцы. Нас чакае толькі забыццё.

— Страшна,— сказала Бярозка.

— Ніч-чога страшнага,— сказаў Гервасій.— Мне так ужо было. Сасніў я сон. Нібыта забыў я сваё імя. І непамысна мне так. Не ўспомню імя — і ўсё. І думаю: вось чорт! Ва ўсіх ёсць імя, а ў мяне аднаго няма. Як жа так? А як спытаюць? Добра, як не спытаюць. А як спытаюць? А як, скажуць, хлопец, тваё імя?

Ладдзя рагатала. Выліваха глядзеў на ўсіх нахабнымі сінімі вачыма, і няўлоўная ўсмешка блукала на яго хітрых, добра расшчэпленых самой маці-натурай, вуснах.

— Святыя злодзеі,— сказаў Выліваха,— набожныя бабнікі. Гэй, браткі, вам кажу. Ці ж бог даў беларусу дзюбу, каб ён пішчаў?

— А для чаго?

— Лушчыць гарэхі ды цалавацца... Ану, святыя, давай Вялікую Малітву!

Іржавае мора дрыжала вострымі зыбатымі хвалькамі. Чорнае сонца падземнай краіны ўставала над ім. А па хвалях ляцела да недалёкага ўжо берага смерці ладдзя Роспачы, і Перавозчык глядзеў на Гервасія зноў здабытымі вачыма з нянавісцю і страшнай зайздрасцю.

А над ладдзёй Роспачы ўзлятаў голас Вылівахі і грымелі, нібы падпіраючы яго, грубыя вясёлыя галасы.

Досыць ляжаць нам каменнаю крушняй!
Што мы, урэшце, як Марка, бядуем?
З тлустага панства збудуем свінюшні,
З дзевак старых — касцёлы збудуем.
Турмы для катаў — збудуем з суддзяў,
З уладароў — выбаровыя ямы...
Покуль жывём мы — датуль мы людзі,
А ў смерці будзем... людзьмі таксама.

Успёршыся падбароддзем на сплеценыя рукі, з сумнай надзеяй глядзела на Выліваху Бярозка. Вочы ясныя — нібыта нехта шухнуў крынічнай вадою на торн,— вялікія і прыгожыя, нібы ў кароўкі, і такія ж добрыя. І носік нехта злёгку таргануў угору, і раток прыадкрыты.

«А бадай табе, чортавай Смерці, халера ў жывот»,— думаў Гервасій і спяваў, каб не загаласіць ад крыўды. Таму што было гэта так, як раніцай успомніць тое, што ўчора ў гасцях недаеў і недапіў.

Любяць нас неба, віно і кабеты.
Сонцам чырвоным, сонцам прарочым
Люд наш упарта ўстае над светам
Нават пасля найцямнейшай ночы.

Гэта наш гонар, шчасце і сіла:
Жыць насупор уварванням і ранам
Там, дзе даўно бы другім пакасілі
Радасць і сонца, песню й каханне.

Бераг адкрыўся нечакана. Пляскаты, як пінскае балота, але з суцэльнага каменя. Холадам і безнадзейным спакоем веяла стуль. І лягчэй было б, каб не палаў пажар шыпшынавай кветкі. Лягчэй было б сустрэць гэты бераг у цемрыве.

На беразе, відаць, таксама згадзіліся б з гэтым. Таму што, убачыўшы далёкае святло ў моры, на беразе замітусілася варта: белыя, нібы з нежывога парцалану злепленыя — людцы не людцы, а так, чорт ведае што, поскудзь з магутнымі мускуламі пад ліпучай скурай, з вялізнымі, нібы ў начных лемураў, вачыма, але затое з чарапамі, у якія наўрад ці ўлез бы хаця напарстак мазгоў.

Яны засланялі вочы далонямі, але святло мацнела, і тады яны ў паніцы кідаліся некуды ў глыб апошняга мацерыка.

На ладдзі гарлалі песню, а варта ўцякала, і гэта было так, быццам да берага, пенячы ваду, неміnуча, як лёс, набліжаўся пірацкі карабель. Гэта было, як у час князя Вячка, калі трыста хлопцаў на ладдзях паваявалі і разрабавалі ледзь не ўвесь захад балтыйскага ўзбярэжжа.

На беразе застаўся толькі адзін з лемураў, сляпы з залатымі ключамі ля пояса, вялікі канцлер падземнага царства, высахлы стары, твар якога даўно нагадваў чэрап.

Ладдзя з шоргатам узлезла на пясок.

— Пір вам і з духам свіным,— сказаў Выліваха.

Ён бы прыдумаў і яшчэ нешта, але ўсе былі скутыя калодкамі, і зрабіць нельга было нічога... Лемуры з'явіліся зноў, і гэта былі другія лемуры, зусім без вачэй, з гладкай скурай на іх месцы. Вязняў скулі папарна — рука Вылівахі была на руцэ дзяўчыны — і вывелі на бераг. Варта рабіла гэта спрытна, нават навобмацак: яна звыкла да цемры.

Упершыню ў жыцці Выліваха не скарыстаўся з такога выгоднага становішча, на сціснуў дзявочай рукі. Яны набліжаліся да лемураў, звонячы кайданамі.

— Мне страшна,— сказала яна.— У іх такія слізкія рукі.

Лемур-канцлер працягнуў лапу, каб абмацаць дзве чарговыя галавы і запісаць іх у рэестр. І раптам Выліваха гаркнуў на яго:

— Ты куды лапы цягнеш, крактавенне смярдзючае?!

Ты што, не бачыш? Ты што, не бачыш? Тут паненка.

І ляснуў вольнай рукой па лапе Канцлера.

— За гарачы камень хапайся, а не за нашых дзяўчат. Не для цябе!

— Чаму? — пацепнуў плячыма Канцлер.— Менавіта для нас. Усе вы тут для нас. Усе вы тут для нас, а потым для забыцця... Ану варта.

Лемуры навобмацак пайшлі да Выліваxі.

— Пастаўце яго на калені,— спакойна сказаў Канцлер.

Слепакі набліжаліся, мацаючы рукамі паветра. Дзяўчына ў жаху прыціснулася да Гервасія. Вязні ладдзі таксама ціснуліся да яго, каб быць разам. А ён з адчаем глядзеў на няўмольнае кола, якое ўсё сціскалася і сціскалася.

І раптам ён успомніў, як не выносіць самай маленькай гарачыні вечна халодная луска рыб. А ўспомніўшы, сарваў з грудзей зыркую, як жарынка, кветку шыпшыны і пачаў вадзіць ёю вакол сябе. Лемуры набліжаліся.

Але вось завагаўся адзін... другі... трэці. Чацвёрты раптам зрабіў крок назад... Пачалі адступаць і другія. І тады Выліваха зарагатаў:

— Што, хапілі, як сом гарачай кашы?! Куды ісці, хамаўё?

І сам рушыў на чале калоны праз варожы строй...

...Іх прывялі ў пакой з голымі сценамі, прыймовы пакой Смерці. Толькі двое дзвярэй было ў ім: тыя, праз якія яны прыйшлі, і другія, куды яны павінны былі пайсці і знікнуць. Канцлер падышоў да вартаўніка ля другіх дзвярэй і сказаў яму:

— Перадай, у моры ўзбунтавалася ладдзя Роспачы. Я загадаў арыштаваць Перавозчыка. Але гэтыя бандыты ўсё адно гарлаюць песні, як п'яныя, і лаюцца, як матросы, і, калі праходзілі праз браму Жаху, назнарок пачалі стрэламі апаганьваць святое месца.

— То чаму ў іх не адабралі гакаўніцы? — непаразумела спытаў вартаўнік.

— Гэтыя гакаўніцы ў нас можна адабраць толькі з жыццём, хлопец,— сказаў Выліваха.

Вязняў пакінулі адных. Яны чакалі гадзіну, і другую, і трэцюю і, напэўна, палі б духам, каб не Гервасій. А той толькі галавою хітаў:

— І тут не лепей, чым на зямлі.

З рук людзей раптоўна самі сабою пачалі звальвацца

ланцугі, і ўсе зразумелі, што настаў судны час. А потым у дзвярах устаў вартавы і агаласіў:

— Выліваха Гервасій, жыцця — трыццаць тры гады.

Гервасій узняўся з лавы і абвёў вачыма свой мяцежны хаўрус.

— Смялей, хлопцы... Мне весела было з вамі.

— Я з табой,— сказала дзяўчына.— Мне страшна будзе без цябе.

— Чаго, дурная?.. Кінь... Гэта нядоўга... На вось, вазьмі кветку, каб не было так самотна, калі пойдзеш туды...

Ён пагладзіў яе па галаве і падумаў адно толькі слова — «шкада». А потым падміргнуў людзям нахабным левым вокам і, бяззбройны без кветкі, накіраваўся ў смяротны пакой.

Пакой быў высокі, як касцёл, і вострыя скляпенні губляліся ў цемры, а за стральчастымі вокнамі ляжала вечнае цямноцце. І пакой быў пусты — толькі стол, ды два крэслы, ды шахматная дошка на стале.

Сцены былі ўсе абцягнуты шэрым пыльным сукном. Проста перад Вылівахам, у дальнім муры, былі нізкія цёмныя дзверы, самыя апошнія, якія існавалі і ў свеце Памяці і ў свеце Забыцця. Усю тую сцяну і дзверы засноўвала павуцінне. Як чорныя бліскучыя праменні, беглі ва ўсе бакі ніці таўшчынёю з руку. І, як пачварнае чорнае сонца, сядзеў у збегу гэтых праменняў кашлаты велічэзны павук са срэбным крыжам на спіне — Арахна, якая тчэ павуцінне вечнасці.

А за сталом у адным з крэслаў сядзела і маўчала Смерць.

— Добры вечар у хату,— сказаў Выліваха.

— Ты што ж гэта, Гервасій? — сказала ўрэшце Смерць.— За ўсё маю дабрыню, за кветку, за апошні глыток віна, які я дазволіла табе, ты ўзбунтаваў ладдзю Роспачы.

Вылівах раптам стала смешна.

— Ты накшталт нашаг вялікага Канцлера,— сказаў ён.— Здзірае апошнюю шкуру і яшчэ патрабуе, каб яму за гэта крычалі «дзякуй!». Начальства, відаць, паўсюль аднолькавае.

— А ты што, не чытаў Эклезіяста? Што было, тое будзе, і няма нічога новага пад сонцам.

— Мяне ён неяк не цікавіў. У мяне не так многа было часу, каб выдаткаваць яго на розную лухту.

— А бунтаваць ладдзю? А ганьбіць Перавозчыка і Канцлера? А разганяць маю варту? А паганіць браму Жаху?

— Мы — людзі,— сказаў Выліваха.

Смерць усміхалася:

— Шмат ты цяпер паспееш са сваім людствам... Ну, як табе твая суседка? Бачыш, я назнарок не хацела табе перашкаджаць. Сама дабіралася да месца.

У нахабных і вясёлых вачах Вылівахі раптам з'явілася страшэнная пагарда.

— Дагэтуль я думаў, што здзекавацца можа толькі жыццё. І гэта было адзіным апраўданнем таго, што ты існуеш, Смерць.

— Бачыш, магу і я.

— Бачу. І таму ўспамінаю жыццё з яшчэ мацнейшай пяшчотай... Досыць. Кажы, куды ісці?

Смерць паказала вачыма на дзверы за павуціннем.

— Арахна,— паклікала яна.

Павук варухнуўся і стаў спускацца ніжэй.

— Яна вып'е з цябе жыццё і памяць. Не палохайся, гэта хутка.

— Калі гэта я чагосьці палохаўся?.. Толькі... я б на тваім месцы абнавіў сваю гаспадарку. Павука пакінуў бы для ўладароў, якія смокчуць кроў з народа і выступаюць за старыну. А для бедных людзей зрабіў бы молат і падвёў бы да яго латком ваду, як на млыне. Ім столькі разоў у жыцці даводзілася падстаўляць сваю галаву пад абух... Ну, бывай.

— Чакай,— сказала Смерць.— Ты і цяпер хацеў бы жыць? Ведаючы, што цябе чакае? Атрымаўшы маленечкую адтэрміноўку?

— Нават на прэнгу,— сказаў Выліваха.— Паўсюль, дзе няма цябе.

Смерць сумна схіліла галаву, але адразу ўскінула яе так, што ляснулі зубы.

— Добра! Які ты дзіўны! Ты ігрок, але табе патрэбныя рабыні. То, можа, ты згуляеш у шахматы з найвялікшай уладаркай сусвету, ігрок? Стаўка — жыццё.

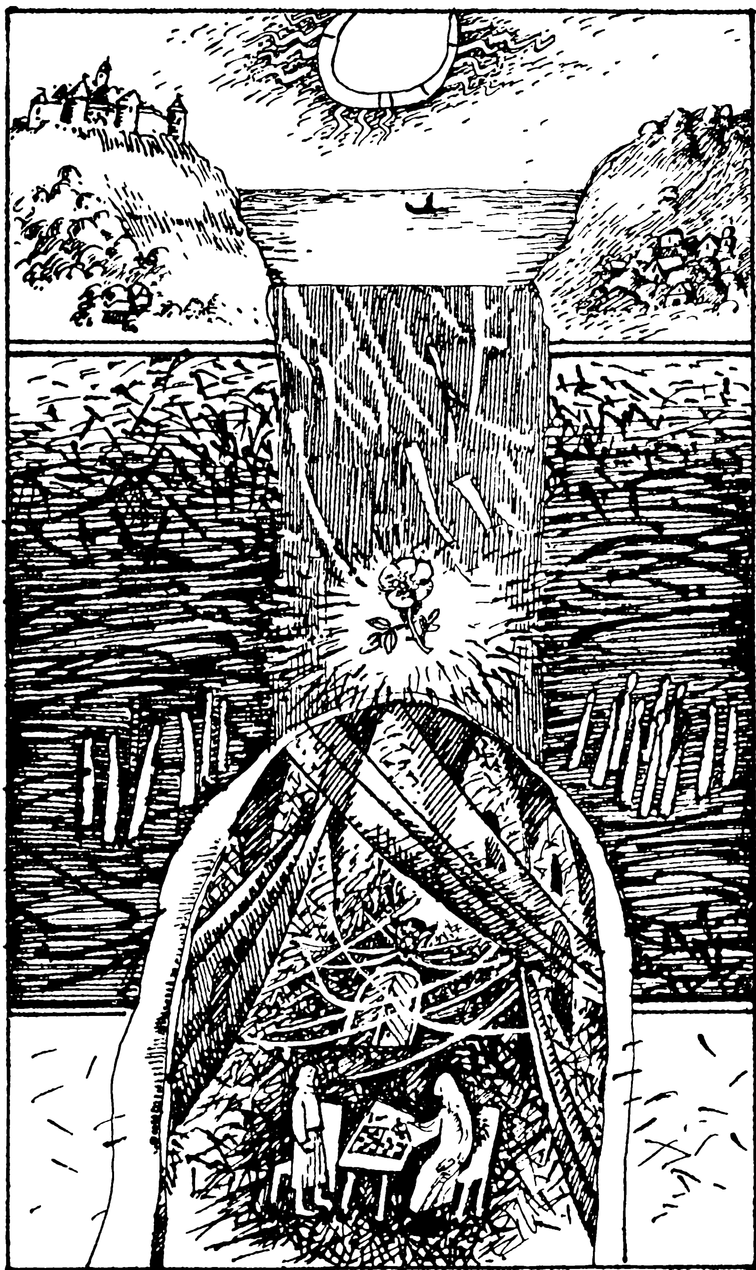
Выліваха паціснуў плячыма:

— Давай.

— Хочаш, я дам табе візіра наперад?

— Каб потым казалі, што я скарыстаўся са слабасці?

Дошка ляжала між імі. Гервасій узяў за белы шалом маленькага, але неверагодна цяжкага латніка і адкрыў

дарогу свайму візіру... Арахна зацікаўлена дыхала над галавой... І раптам Смерць засмяялася:

— Ты зноў папаўся...

— Чаму? Я ведаю: ты ніколі не прайграеш.

— То нашто ты сееў, дурань рагачовец, слабенькі чалавечак?

— Якая ты часам вартая жалю. Ніч-чога не разумееш. Я — чалавек... Я — ігрок. Няўжо ты думаеш, я, нават бяззбройны, нават калі на мяне напалі б упяцёх, на хвіліну задумаўся б: ужыць мне зубы ці не?

— Гляд-дзі,— сказала Смерць.

За нейкія дваццаць хвілін яна зрабіла брэш у абароне Гервасія, узламала яе і кінулася знішчаць раскіданыя астраўкі адчайдушнага супраціўлення.

І тут Выліваха ўбачыў, які нечалавечы розум гуляе ім, якая разлічаная на сто хадоў наперад прадбачлівасць вяжа яго па руках і нагах, як нікому, ніколі не ўдасца выйграць у гэтай вышэйшай і халоднай істоты.

Латнікі ягоныя ішлі наперад і гінулі адзін за адным. Правы фланг касцянога белага войска прагінаўся пад несамавітым напорам чорных так няўхільна, як няўхільна ўлазяць у багну калені чалавека, што ўзняў непасільны цяжар.

З мужнасцю роспачы візір Вылівахі кінуўся наперад, збіў варожага латніка, што выходзіў на лінію «Візіраў трон», скінуў баявога слана і адразу замітусіўся між двума ладдзямі Смерці. Гуляй-гарады на спінах ладдзей драпежна выскалялі свае зубцы.

Візір збіў яшчэ аднаго латніка і налажыў галавою, аточаны чорным войскам.

І тады рука Смерці працягнулася і зняла з галавы караля карону.

— Аман,— сказала яна.

— Я магу ганарыцца,— сказаў Выліваха.— Не кожны грае са Смерцю.

— Ты нядрэнна біўся. Глядзі, амаль гадзіна. На іншых дастаткова і дзесяцёх хвілін.

— Нічога дзіўнага. Гэта была самая хвалюючая партыя ў маім жыцці.

— Усё скончана, бунтар. Вартавы, прывядзі астатніх.

У пакой увайшлі ўсе весляры з ладдзі. І на чале іх стаяла дзяўчына, а замыкаў шэсце — Перавозчык.

— Вось,— сказала Смерць.— Ён многа браў на сябе. Хацеў гуляць са мною. Глядзіце на яго прыніжэнне, хлопы.

— Прайграць не прыніжэнне,— сказала Бярозка — Прыніжэнне — кпіць з таго, хто мужна прайграў.

Яна глядзела проста ў вачніцы Смерці.

— Многа ты разумееш, шэранькая курачка,— сказала Смерць.— Многа ты разумееш, слабенькае пыля.

Сустрэлася вачыма з Выліваxам і захінула на грудзях плашч, прыкрыла ім свае старыя жоўтыя косці. І толькі тады Выліваха зразумеў, што перад ім таксама жанчына, з нянавісцю да шчаслівейшых і зайздрасцю да іх.

— Што, Выліваха, можа, згуляем на кветку? — спытала яна.

— Я магу гуляць сабою. Але я не гуляю роднай зямлёй.

— Што ж,— ужо абыякава сказала Смерць,— тады ідзі да Арахны, дзяўчо.

— Але я не хачу туды,— непаразумела сказала Бярозка.

— Як я цябе ненавіджу,— сказаў Выліваха бязносай.— Зусім як нашых радцаў і князей.

— А між тым я добрая,— сказала Смерць.— Хочаце, ідзіце ўдвох.

Дзяўчына нібы нават з палёгкаю кінулася да Выліваxі:

— Хадзем. Хай яна глядзіць.

— Я таксама была маладою,— паблажліва сказала Смерць.— Я помню свайго першага. Яго звалі Авель. А цяпер мне ўсё гэта ўжо непатрэбна. Я ведаю цану ўсім вам. Мужчыны подлы народ, але няма нікога падлейшага за жанчын... Што, Выліваха, не гуляла табою адзіная, каго ты сапраўды жадаў... больш за жыццё?

— Ну,— сказаў Выліваха.

— Подлічала, набівала сабе цану, мучыла тым больш, чым больш ты кахаў. І чым больш ты кахаў — тым менш паважала. Патрэбнае ёй было тваё бязмернае каханне? Пуга ёй была патрэбная. Пуга і кулак. Пагарда і рабства. Хоць у апошняй прадажнай дрэні, хоць у баязліўца і здрадніка — абы лізаць ногі. І ты яшчэ не хочаш забыцця? Ды дай вашаму подламу чалавечаму племю вось тут, зараз, уратавацца па адным, кінуўшы ўсіх астатніх Арахне,— хто не скарыстаецца з гэтага? Вось ты, курчанятка, ану... згуляй са мною на сваё вартае жалю жыццё.

— Я... не ўмею,— твар Бярозкі згаснуў.

— А каб умела — кінула б усіх і не пачухалася. А ты... Пе-ра-воз-чык? Ты, здраднік?.. А ты, хлуслівы поп? А вы

ўсе? А ты, Выліваха, годны кавалер, ану, згуляй на яе жыццё.

— Чужым — не гуляю. Ніколі не гуляў на чужое майно.

— Ну і яшчэ на гэтых усіх. Ну! На дваццаць год гэтай дзяўчыны. На дваццаць год Перавозчыка, на дваццаць — усіх астатніх. На ўсіх, акрамя пана, бо ён марыў аб царстве пасмяротным. Ну?! Вартая жалю чалавечая слізь!

— Выліваха,— сказаў Палачанін.— Ці доўга яна тут будзе здзекавацца з нас?

— А пройгрыш?

— А гонар,— сказаў Палачанін.

— Згода,— сказаў Гервасій.

Смерць ускінула галаву:

— Ты? Табе ж усё адно нічога, нічога больш не дапаможа. Што табе?

Выліваха выстаўляў цяжкія фігуркі. І кожны ўдар донцам аб дошку быў як удар па вечку труны.

— Што табе да гэтага Палачаніна? Што табе да Перавозчыка?

Гервасій пахукаў на донца свайго візіра: ад сурокаў.

— Ты прайграеш. Ты ніколі-ніколі іх не сустрэнеш. Ніхто ніколі не даведаецца.

Выліваха раўняў шэраг латнікаў.

— Ты разумееш, на што ты падымаеш руку? На маю веліч!

«Гора і няшчасце Рагачова» працягнула руку і ўзяло ў дзяўчыны кветку.

— Ты помніш цара Івана. Я і табе не дам забыцця.

Гожыя вусны Вылівахі нахабна і дзёрзка ўсміхнуліся, і не было, здаецца, нічога прыгажэйшага за гэтую ўсмешку.

— Дзякуй,— сказаў ён.

— Тады — прападай,— сказала Смерць,— ты, што сееш у сэрцах гэтых... няшчасных нездзяйсняльныя надзеі.

— А што, хлопцы,— сказаў Выліваха.— Пяць хвілін надзеі — хіба мала?

Весляры ўсміхаліся.

— То прападай,— сказала Смерць.

Латнік яе візіра зрабіў два крокі наперад. Выліваха рушыў свайго.

Як застрэльшчыкі сечы, як Ракута і Койдан пад Крутагор'ем, латнікі стаялі пасярэдзіне поля. Твар у твар.

...Неадольна, як цемры цемраў, як крыжацкае мора на тры сотні вояў князя Давіда, як асманы на Косавым полі, як рыцары на Белай Гары, рухаліся воі Смерці. І зноў Выліваха адчуў, што ніхто ніколі не можа выйграць у сілы, якая сядзела насупраць.

Нечалавечая, вышэйшая, халодная і няўмольная разважлівасць, якая не памыляецца, ваявала з ім. Гэта было страшна, нібы ў сне. І Гервасій зразумеў, што ён сапраўды прапаў.

— Позна, Выліваха,— засмяялася, зарыпела Смерць.— Позна нават з гэтай дзеўкай. Позна. Гуляць трэба пры жыцці. Хе-хе. І маё шчасце, што вы, і асабліва дурныя бабы, не разумееце гэтага. З-за карысталюбства яны адмаўляюць бедным, але высакародным, нібы ў іх тры жыцці.

І неадольна, бы ў сне, Смерць зрэзала Вылівахавага слана.

— А вы, калі яны адмаўляюць вам, улешчваеце іх падарункамі. Нібыта вашы кара́лі вартыя магнацкіх палацаў, нібыта ваша танная біруза з дарагім пацалункам вартая карэты шасцерыком без пацалунка? Нібыта срэбнае таннае люстэрка, падоранае пяшчотным каханкам, мае ў вачах такой каштоўнасць, у параўнанні з вілай за горадам, якую даруе — усё адно жарабец ці кастрат. Хе-хе.

Смерць глядзела то на Выліваху, то на Бярозку. Яна злавалася і, тым не менш, крышыла абарону Гервасія, як хацела. І той, нягледзячы на халодны спакой роспачы, бачыў: усё скончана. Ён зрэзаў слана Смерці і адразу страціў сваю ладдзю і латніка, які награжаў шатру візіра. Выліваха зірнуў на дзяўчыну, убачыў яе твар і пацiснуў плячыма.

— Дорыце ім срэбныя люстэркі,— рыпела Смерць.— А я дарыла б ім люстэркі будучага. Я б дарыла ім замест люстэрка — чэрап. «На, дурніца, глядзі. На, глядзі, якая ты будзеш заўтра. Не подлічай. Кахай, калі кахаюць цябе... Не слухае... Не паслухае... Хе-хе-хе...»

У Гервасія апусціліся рукі. Але ўголас ён сказаў:

— Думаеш ты над кожным ходам, як поп перад ютранню: выпіць яму ці не выпіць.

— На табе чару,— Смерць узяла чарговага латніка.

Выліваха гойсаў вачыма па дошцы і меркаваў, што яму цяпер рабіць. Арахна дыхала яму ў спіну.

— Гэп! — крыкнуў ёй Выліваха, у роздуме водзячы рукой над фігурамі.

— Што яна табе, шкодзіць?

— Вядома. Як ікона ў спальні... Не магу я, калі глядзяць...

Арахна адпаўзла. Гервасій пахітаў галавою. Хітравата ўсміхнуўся:

— Ай, Палачанін, ай, лізунчык. Глядзі ты, перад канчынай, можна сказаць, куды ты глядзіш, каб табе так астатні раз.

Смерць пакасілася на Палачаніна. І ў гэты час Выліваха падставіў Смерці пятага свайго латніка, адначасова пасунуўшы рукавом пад бой яе ладдзю.

Бязвокая зірнула зноў на дошку, якая ўяўляла сабою выгляд страшэннага разгрому. Усміхнулася:

— Зараз табе мая ладдзя Роспачы... О, л-латнічак! Ану, галубок! Хадзі да змарлых, ёмісты ты мой.

Звонку было так, што ладдзя зараз уварвецца і скончыць разгром. Латнік Гервасія зляцеў з дошкі... І тады рагачовец з грукатам зняў падстаўленую ім жа самім ладдзю.

— На.

Смерць засычэла.

— І унь табе яшчэ пагроза каралю. Гэта табе за «ласку» да мяне.

Кароль Смерці адступіў, адкрыўшы візіра за сваёй спіною, кінуўшы яго ў бядзе.

— На,— грукнуў па ім Выліваха, не даючы апамятацца.— Два шчыты перад адным мячом. Выбірай. Каню — слана або майму візіру — другую ладдзю.

І ён зняў ладдзю Роспачы. Апошнюю ладдзю, што была ў Смерці.

Людзі войкнулі. На дошцы літаральна за нейкую хвіліну ўсё змянілася. У сталёвым страі нападу зеўралі цяпер страшэнныя праломы. Войска Смерці сплывала крывёй. І, аднак, без абедзвюх ладдзей, без візіра і слана яна ўсё адно была мацнейшая за кожнага іграка на зямлі. Бо яна прадбачыла ўсе магчымыя палажэнні фігур на полі бою і ведала, як скончыцца і як можа развіцца кожны з хадоў ворага.

Выліваха, як кожны чалавек, мог сказаць толькі, што вось гэтая галінка дубка дасць за гэты год «пагон» даўжынёю ў дзесяць дзюймаў, а тая — у дваццаць, бо на яе трапляе больш сонца. Смерць нечалавечым сваім зрокам бачыла, які будзе гэты дуб у апошнюю хвіліну свайго існавання праз сто год, калі сякера ўдарыць яго

ля камля. І яна бясстрасна, халодна пачала карыстацца гэтым веданнем. Яна сабрала ўсе сілы ў кулак і пачала ціснуць на правае крыло Вылівахавага войска.

...І ў гэты момант Гервасій пачаў разумець нешта такое, што пасяліла ў ягонай душы парасткі несамавітай радасці...

...Дзяцінства. Сябры ідуць у грыбы. Усе астатнія дзяруцца ў нетры, а ён спакойна ідзе лясной дарогай і праз кожныя некалькі крокаў зрывае баравік, што вылез якраз між каляін. Цвёрды, спадыспаду нібы абсыпаны мукою (ішоў дождж, і кроплі, падскокваючы ад зямлі, білі пад ягоны парасон, а потым высахлі), крамяны, як сыр.

А вось салоўка, які трэцяе лета спакойна жыў пад ягоным акном. А вось заяц, які дажыў да старасці адразу за гумнамі, таму што **так не бывае.**

Рабі нечаканае, рабі, яе не бывае, рабі, як не робіць ніхто,— і тады пераможаш. Нават калі ты слабы, як камар пасярод варожага мора. Таму што толькі дурні разважаюць заўсёды па правілах здаровага сэнсу. Таму што чалавек толькі тады чалавек, калі ён дзёрзка рве панылае наканаванне і плюе на «спрадвечны» закон.

— Ты ваюеш не па правілах, Выліваха,— сказала Смерць.— Ты аддаў мне гэтага латніка і, значыцца, павінен быў замацавацца вось тут, а замест гэтага...

— Каму павінен?

— Беспамылковасці.

— Я павінен вось ім, гэтым людзям. І нікому больш.

Другі слон Смерці заракатаў бакамі па стале. Выліваха ўсміхнуўся... Што ведала гэтая бязвокая дрэнь аб арабіне, якая расце на яго камяніцы, няхай без належнага абшару зямлі, але затое недасяжная для коз? Што ведала яна аб зайцы ў глогавых агароджах, які цаною штодзённых драпін зберагаў у цэласці шкуру? Што ведала яна аб яго народзе, які жыў насупор і не так і ўзрошчваў шыпы на сваіх карэннях, а не на сцяблінах?

«Хай косіць твая каса. Што мне ў маіх гожых, але непатрэбных кветках, калі мае карэнні маўчаць, і разрастаюцца ў зямлі, і чакаюць свайго дня?»

— Выліваха, дзе сэнс у тваіх учынках?

— А ты што думала, я — абак?[1] Чалавек — быдла непаслядоўнае. Таму ён і не быдла.

---

[1] Дошка для лічэння. Правобраз сучасных лічыльнікаў.

Ён лікаваў у душы. Яна, неадольная, не магла адолець толькі аднаго: боскай непаслядоўнасці чалавечай думкі. Нават не боскай. Таму што чалавек часам са звычайнага падзення іграseverальных касцей робіць больш значныя высновы, чым бог з бясспрэчнага закону аб тым, што двойчы два чатыры.

— Ты накшталт бацькоў нашай царквы,— сказаў Выліваха.— Вазьмі іх за ногі, стусані — адразу з іх рознае дзярмо пасыпецца. Тры ісціны — і больш няма... «Рабы, слухайцеся паноў вашых», «Дух — галоўнае, а гнойная плоць — за ім», «Ашчэ не будзеце, як дзеці — не трапіце ў царства нябеснае...». Стваральнікі мудрасці для бедных... Чаканшчыкі баек для ўсіх.

І ён зняў каня Смерці.

Ён успамінаў зямлю і ўсміхаўся. Яго новая, непераможная, мудрасць была мудрасцю таму, што ў ёй не было нічога скутага. У ёй было натхненне, сардэчны боль, неасэнсаваная прыхільнасць да аднаго і агіда да другога. Шкада, што позна, позна прыйшла да яго мудрасць. Але ён надумаў, што як Смерць вось зараз не можа перамагчы яго, так ніколі не пераможа яго жывых братоў, вялікае каралеўства, у якім уладарыў рагаты ягоным дбаннем Цыкмун. Ніколі, нават з дапамогай падлюг накшталт нясвіжскага Радзівіла, старобінскага Слуцкага або паланецкіх ці мінскіх Хадкевічаў. Таму што ўсе яны рабілі «як належыць».

— Мат! — сказаў ён.

Смерць сядзела моўчкі. Потым узняла вачніцы.

— Нечакана,— сказала яна, не расціскаючы зубоў.— З самай той хвіліны, калі я зяўнула ладдзю.

— Ты зяўнула яе раней,— сказаў Выліваха.— Яшчэ на моры.

— Перамог... Што ж, мяне суцяшае тое, што гэта апошняя твая перамога. Што ты — першы, але ты і апошні.

— І тое праўда,— сказаў Гервасій і ўстаў.— Хаця?.. Хто ведае... Цяперака пайшлі так-кія дзеці. І потым — чаго мне шкадаваць, калі я змог немагчымае, калі я знікну — пераможцаю?

— Развітайся з імі,— сказала Смерць.

— Нічога, хлопцы,— сказаў Выліваха.— Сустрэнемся ў казалупа на шастку, як сказаў наш добры кароль маскоўскаму цару.

— А я? — сказала Бярозка.

— Шумі даўжэй,— сказаў Выліваха.— Пастарайся там наконт дзяцей і за мяне... Жыві шчасліва, малая.

І ён, вельмі прамы, рушыў да дзвярэй, куды ўжо спускаўся з вышыні чорны павук.

— Гервасій,— пачуў ён за сабою.

Дзіўна, ён ішоў спіною да яе і, адначасова, мог бы пабажыцца, што бачыць яе вочы і разумее, разумее тое, што жыве ў гэтых вачах. Але ён ішоў.

Арахна падціснула бруха, рыхтуючыся да рыўка.

— Пані! Пані! Хай ён пачакае, я не хачу!

— Чаго ты не хочаш?

— Я не хачу... на зямлю.

— То ідзі з ім.

— Дзякуй... Дзякуй вам, пані Смерць.

— Ідзі, дзеўка.

...Выліваха ледзь паспеў адштурхнуць дзяўчыну ад павуціння:

— Дужа ты ведаеш жыццё, дурніца... Назад!

— Я і не ведала яго... Да самай ладдзі,— яна глядзела на яго, як на бога.— То што мне ў тым няведанні?

— Дурная, дурная,— з болем сказаў ён.— Ты й не ведаеш, хто я. Брахун, п'янюга, бабнік, бязбожнік, ерэтык, злачынец, абжора, пудзіла ўсіх добрых людзей.

— Усё адно. Толькі... перад тым як пойдзем... пацалуй, калі ласка, мяне.

І раптам Палачанін грымнуў шахматнай дошкай аб каменныя пліты.

— Ты,— сказаў ён Смерці.— Гэта ўжо занадта. Або забівай адразу і разам са мной, або адпусці.

— Не магу,— сказала Смерць.— Хіба што... падзяліць між імі жыццё гэтай квактушкі. Замест дваццацёх для яе — кожнаму будзе па дзесяць год... Ты згодная памерці ў дваццаць сем год?

— Я згодная была і ў семнаццаць,— сказала Бярозка.

— А ты, Выліваха?

— Я хачу, каб яна жыла, колькі ёй належыць.

— Тады я пайду зараз,— павесіла галаву дзяўчына.— Ці не ўсё мне адно. Калі ты не хочаш мяне.

Выліваха задумаўся.

— Добра,— урэшце сказаў ён.— Паспрабуем нанава. Хаця ў нас і мала дзён, але, я думаю, помнячы гэта, мы будзем несці адзін аднаго асцярожна... як нясуць апошні гляк з гарэлкай на ксціны.

Нават тут ён быў непапраўны.

— Ну, што вы там шэпчацеся, як ракі? — спытаў ён у людзей.

— Слухай мяне,— сказаў Палачанін.— Мне цяжка пазбавіцца нават аднаго зноў прыдбанага дня. Тым больш цяпер, калі я ведаю, што такое смерць, і не хачу яе, як... смерці. І ўсё ж, вазьміце два мае гады. Будзе несправядліва, калі я пераЖыву вас... на цэлыя дзесяць год, рагачовец.

Гервасій падумаў, што адмовіцца нельга.

— Мы бяром іх,— сказаў ён.

— І мае два гады... І мае... І мае,— загулі галасы.

Смерць лічыла па пальцах. І, налічыўшы чарговыя дзесяць, клала на стол адну фігурку. І паступова ў яе ўсё больш адвісала сківіца.

— Што вы робіце?! — спытала яна.— Вы, якія больш за ўсё баіцёся мяне, вы далі ім яшчэ па сорак год кожнаму. І гэты ерэтык і блюзнер пражыве на зямлі дзевяноста тры гады, а яна — семдзесят сем!.. Пабойцеся Арахны, людзі!!.

У гэты момант маленькі чалавечак, што хаваўся дагэтуль за спінамі другіх, рассунуў натоўп і, не звяртаючы ўвагі на старую, падышоў да Гервасія:

— Прабач, я не магу аддаць табе свае гады.

Усмешка ў яго была вінаватая.

— Урэшце,— сказала Смерць.— Я яшчэ не зусім губляю на вас надзеі, людзі.

— Разумееш,— сказаў чалавечак,— мой горад паабяцалі выразаць стральцы. Да апошняга чалавека. Мы не маглі б пратрымацца больш чым да вечара, але я быў забіты раніцай, якраз на пачатку штурму. У мяне толькі адзін дзень жыцця. Магчыма, не варта было б і вяртацца, тым больш што ўсе мае загінулі, а вечарам ніхто ўжо не скажа мне па-свойму: «Здароў, Гальяш-медавар!» Але ж адзін гэты дзень я магу трымаць меч, шыбень ці нож. І мяне будзе мучыць думка, што я нібыта кінуў тых, і горад, і сваю зямлю, і мядоўню ля Перавесішча. Разумееш, ён быў прыгожы, горад, пакуль яны не прыйшлі. І нават пчала, у якой няма свайго слова, не шкадуе джала і жыцця, бароначы свепет. Мне сорамна, але... не пагрэбуй... вазьмі і дзве мае хвіліны, брат.

Выліваха маўчаў.

— Дзякуй за самы дарагі дар,— урэшце сказаў ён.

— Кінь,— сказала Смерць.— Што ты зробіш за іх?

— Вып'ю з ёю апошні кубак... Каб ты здохла і каб такія, як ён, звяліся на нашай зямлі... Хадзем, людзі.

— А я?! — спытаў раптам поп.

— А ты заставайся ў сваім эдэме, хлус,— сказаў Палачанін.

— Не,— глуха сказаў поп.— Не... Не!

Людзі праходзілі паўз яго.

— Стойце,— сказаў Вылівaха.— Грэх пакінуць тут жывую яшчэ душу. Ён дурань. Ён не будзе больш. Праўда ж, не будзеш?

— Не,— сказаў поп і агледзеўся.— Усё што хочаце, толькі не гэта. Бедаваць, пісаць ерэтычныя вершы... Рабаваць багатых... каб потым крумкачы пілі твае вочы на коле... на Замкавай плошчы. Толькі вазьміце мяне з сабой.

— То што,— сказаў Гервасій.— Давайце зноў скідацца. Дальбог, нібы не апраметная, а карчма, калі ў прапойцаў ваўкі выюць у кішэні.

У цішыні, што легла пасля ягоных слоў, усе пачулі раптам глухія і цяжкія крокі па каменных плітах падлогі.

Перавозчык ішоў да апошніх дзвярэй.

Увесь абмяклы, увесь грузлы, ён ішоў... ішоў... ішоў і спыніўся толькі каля павуціння. Павярнуўся. Абвёў людзей сінімі вачыма.

— Не трэба,— сказаў ён.— Я дам. Я аддам. Бо я аднаго толькі прагну. Забыцця.... Забыцця... Забыцця.

І ён прагна, са стогнам працягнуў рукі. Арахна кінулася ўніз і схапіла яго. У наступнае імгненне ён знік. Знік, быццам яго і не было. Пачуўся яшчэ толькі шолах, нібы вызвалены ўздых.

Смерць глядзела ў зямлю, хутаючы свае старыя косці.

— Да скорай сустрэчы, Вылівaха,— урэшце сказала яна.

— Да скорай сустрэчы,— усміхнуўся ён і абняў плечы дзяўчыны.

...Праз некалькі хвілін вада выкінула іх на паверхню Святога возера, што непадалёк ад Рагачова. Мужык, які вёў паіць каня, раптам убачыў чатыры дзесяткі людзей, што купаліся ў поўнай вопратцы, і сярод іх аднаго папа, перажагнаўся, а потым узваліўся на каня і, ляпаючы яго чорнымі пяткамі, паскакаў так, нібы за ім гналіся падатныя начальнікі. Увечары ён бажыўся ў карчме, што рагачоўскія радцы зноў перапіліся і разам з духоўным айцом і ў поўным адзенні ці то асвяжаліся вадою, ці то хадзілі з брэднем.

Паколькі такое не было ў навіну — яму паверылі.

А былыя весляры ладдзі Роспачы тым часам ішлі ўсё далей і далей, і вопратка высыхала на гарачых іхніх грудзях, якія аж дымелі пад добрым сонцам.

Трапятаў на межах залаты баркун, залатыя пчолы гулі над свепетамі, а ў небе, у палючым святле, звінелі між аблокамі беларускія жаўрукі.

Людзей меншала і меншала, бо яны ішлі ўпрочкі і рабіліся ўрэшце толькі жывымі кропкамі на лоне зямным. І ўрэшце Выліваха з дзяўчынай і Палачанін засталіся ўтрох.

— Чаму ты адказаў «да скорай сустрэчы», а сам усміхаўся, Выліваха?

— Наўрад ці сустрэча апошняга майго нашчадка і яе адбудзецца скора.

— Твая праўда,— сказаў Палачанін.— Дый ці вымруць яны наогул, такія гарластыя?.. Дай кветку, брат.

Ён узяў трохі прывялую кветку і пасадзіў яе, як мятлушку, на шыпшынавы хмыз. І дзіўна, астатнія кветкі адразу сталі цямнейшыя. І з таго самага часу над Дняпром расце цёмная шыпшына, якая цвіце ўсё лета, каб ніхто не застаўся без роднай кветкі, калі прыйдзе час адыходзіць з нашай добрай зямлі, каб у кожнага была кветка.

— Бывай, брат Палачанін.

— Бывай, лыцар, бывай, дзяўчына.

Трэці пайшоў на поўнач і скора знік у гарачым святле. А яны пайшлі сваёй дарогай і скора ўбачылі замчышча і Дняпро, а ўбаку — старую камяніцу Вылівахі.

Цвіла каля яе брызгліна; белыя аблокі глогавых агароджаў дурманілі зайца, што салодка спаў у іхніх нетрах, каліна выкінула свае пяшчотныя парасоны. А Выліваха ішоў, і рука ягоная ляжала на дзявочым плячы.

Жыццё вярнула яму адзіную. І дзякаваць богу, што не пакінула з ім той, а дало яму лепшую, чыстую і адданую, сапраўднае дзіця гэтай зямлі.

На паваротцы сцежкі, дзе шалеў сіні бэз, перад ім вывернулася шэсце. Наперадзе ішлі сумныя сябры на чале з Ірай Францічкам, а за імі подбегам неслі пустую труну людзі з прытча, спрачаліся аб нечым поп і пробашч, і крочылі з удавана-поснымі лычамі радцы і замкавыя людзі.

Выліваха чуў адны галасы:

— Гора, хлопцы.

— Памянём бедалагу.

— Такое ўпартае, такое моцнае жыццё. Прыдушанае — а жыццё.

Але чуў ён і іншае:

— Ці даруе яму вышэйшая сіла?

— Скажу я вам, чысцец наўрад ці адпусціць такую закаранелую душу.

— Які чысцец?! Усё гэта вашы рымскія выдыганні.

— А пан схізмат!

— Супакойцеся. Пагадзіцеся на тым, што гэта вы — добрыя людзі, а ён...

— І не месца яму сярод лепшых людзей.

— Вяд-дома. Ні грошай у яго не было, ні глыбокай пашаны да ўлад, ні надзейнасці. Ані дабрабыту. Ані маралі.

І тады Выліваха выйшаў на сцежку і адрэзаў сваёй постаццю адны галасы ад другіх.

— Вы можаце вярнуцца,— сказаў ён.— Вас ніхто не прасіў сюды.

У кашталяна адвісла ніжняя сківаца:

— Т-ты... ж-жывы?

— Вядома. І стану жыць я ёю. Пакуль не памру ў адзін з ёю час... Можаце ўзяць гэтую труну для кашталяна: па-мойму, ён ужо смярдзіць.

— Як жа...

— А вы што, думаеце, мы смяротныя і лёгка паміраем?.. Ідзіце, ідзіце. Пакіньце віно нам. Хлябчыце воцат і жоўць, перавозчыкі. У нас — свой эдэм. Не для вас.

І ён узяў дзяўчыну за руку, а сябры абнялі іх. І ўсе яны, кінуўшы на сцежцы людзей над пустою трупой, пайшлі ў зарасці глогу і адвечнай, як гэтая зямля, шыпшыны.

І заяц з глогавых нетраў не кінуўся ўцякаць ад іх, а павараціўся задам да пакінутых і пачаў так рагатаць, што ў яго трэснула верхняя губа.

А глог цвіў над зямлёю, і гэта было сапраўды як эдэм, у якім гучаў ціхі і пяшчотны смех, ці то зайцаў, ці, можа, самога жыцця.

УРОКІ СКАРЫНЫ

УРОКІ СКАРЫНЫ

Пражскія і віленскія выданні вялікага беларускага першадрукара і асветніка-гуманіста Францыска Скарыны вылучаюцца высокай мастацкай дасканаласцю і адметным, своеасаблівым афармленнем. Скарына выступіў сапраўдным наватарам, стварыў яркія, шмат у чым неперасўзыдзеныя ўзоры кнігадрукавання.

Праблема непасрэднага ўздзеяння Скарыны на графіку другой палавіны XVI ст. ускладняецца тым, што пасля спынення ім друкарскай дзейнасці ў развіцці беларускага кнігадрукавання наступіў перапынак. Толькі пачынаючы з 50-х гадоў XVI ст. друкарні на Беларусі ўзнікаюць адна за другой: у Брэсце (1553—1554; 1558—1561; 1562—1568), Нясвіжы (1562—1571), Цяпіне (1565), Заблудаве (1568—1570), Лоску (1574—1589), Вільні (1574), Слуцку (1580) і інш.

Найбольшая колькасць друкарняў (каля дзесяці) была заснавана ў сталіцы Вялікага княства Літоўскага.

Першую друкарню ў Вільні яшчэ ў пачатку 20-х гадоў XVI ст. заснаваў Скарына. Пасля 1569 г. кірылаўскае друкарства адрадзіў у сталіцы ўраджэнец Магілёўшчыны Пётр Мсціславец, які ў 1575—1576 гг. у друкарні Мамонічаў выдаў Евангелле, Псалтыр і інш.

У 1580-х гадах у Вільні некалькі выданняў ажыццявіў беларускі друкар Васіль Гарабурда. У гэты ж перыяд з розных гарадоў і мястэчак Беларусі (Брэста, Нясвіжа, Лоска) у сталіцу перавозяць свае друкарні Д. Лянчыцкі, Я. Карцан, М. Х. Радзівіл і інш. Нарэшце, у канцы 80 — пачатку 90-х гадоў актыўную друкарскую дзейнасць разгортваюць беларускія брацтвы.

Кнігі вылучаліся разнастайнасцю тэматыкі. Апрача

тэалагічнай літаратуры выдаваліся свецкая і палемічная, творы антычных аўтараў, падручнікі, юрыдычна-заканадаўчыя акты, календары, кнігі па ваеннаму мастацтву, апісанні падарожжаў і г. д.

Гуманістычныя матывы яўна дамінуюць у агульнай масе тагачаснай літаратуры; кнігадрукаванне, будучы дзецішчам Рэнесансу, садзейнічала асвеце і прагрэсу.

Развіццё кнігадрукавання ў Беларусі амаль з самага пачатку пайшло па лініі дэцэнтралізацыі. «У адрозненне ад Расіі, дзе кірылаўскае кнігадрукаванне ўяўляла (да з'яўлення раскольніцкага кнігадрукавання) у вядомай меры ідэалагічна цэласны напрамак, які знаходзіўся пад кантролем дзяржаўнай улады і царквы,— на Беларусі і Украіне кірылаўскі кнігадрук распаўся на рад плыняў, з якіх найважнейшым з'яўляецца так званае «брацкае кнігадрукаванне». Шырокае разгалінаванне кнігадруку абумовіла развіццё друкарскіх школ, кожная з якіх, захоўваючы некаторыя супольныя рысы, у той жа час мела свае непаўторныя асаблівасці. Гэтыя адметныя рысы нярэдка былі абумоўлены сувяззю графікі з народным мастацтвам мясцовасці, дзе функцыяніравала тая або іншая друкарня.

Кнігі Скарыны карысталіся на Беларусі вялікай папулярнасцю. Яны былі ў беларускіх, рускіх, украінскіх кнігазборах XVI—XVII стст.

Беларускія майстры кнігі вучыліся ў Скарыны высокай тэхніцы і культуры кнігадрукавання, майстэрству набору, мастацкай дасканаласці афармлення, умелай арганізацыі ў мастацкіх вобразах зместу кнігі.

Амаль усе беларускія выданні мелі тытул. Асновай жа афармлення самога тэксту доўгі час былі застаўкі і прамавугольныя ініцыялы — гэты ж прынцып аздобы вытрыманы ў пражскіх і віленскіх выданнях беларускага першадрукара.

У гісторыі ўсходнеславянскага друкарства да традыцый Скарыны першы звярнуўся Сымон Будны (1530—1593). Яго нясвіжскі Катэхізіс аформлены сціпла: тытульны ліст з застаўкай, адна канцоўка, наборны арнамент, дробныя ўпрыгожанні на асобных старонках, вязь. Некаторыя старонкі набраны, як і ў Скарыны, пірамідай або трохвугольнікам.

Нягледзячы на гэта, Катэхізіс з'яўляецца выдатным узорам беларускай кніжнай графікі. Уражвае адмысловы набор, высокая якасць друку, выразнасць шрыфту. Памайстэрску вырашаны тытульны ліст. Тут ужыты чатыры

гарнітуры шрыфтоў, прычым усе яны па малюнку літар узыходзяць да Скарыны. Змешчаная на тытуле застаўка скампанавана з геаметрычных і раслінных узораў у выглядзе лісця і кветак, падобных да стылізаваных васількоў. Шрыфтавая кампазіцыя тытула і яе каляровае вырашэнне былі, несумненна, падказаны Скарынам: «загалоўнае» слова «Катэхізіс» тут, як і ў пражскай Біблії, набрана буйным шрыфтам і выдзелена чырвонай фарбай. Ды і сама тэхніка двухколернага друку — з дзвюх форм у два пракаты — таксама ідзе ад Скарыны.

Уплыў Скарыны на Буднага найбольш прыкметны ў малюнку шрыфтоў, якімі надрукаваны Катэхізіс. Падабенства шрыфтоў абодвух асветнікаў такое блізкае, што некаторыя даследчыкі лічылі, быццам бы ў Катэхізісе выкарыстаны пражскі шрыфт. Тым не менш шрыфт Катэхізіса не з'яўляецца аўтэнтычным шрыфтам Скарыны. Ён спецыяльна быў адліты (відаць, у Нясвіжы) для кніг Буднага. Узорам для гэтага шрыфту, бясспрэчна, паслужылі літары Скарыны. Прычым майстры Катэхізіса імкнуліся скапіраваць скарынінскі шрыфт як найдакладней. Высокае майстэрства кніг гаворыць пра дасканаласць нясвіжскіх майстроў.

Апрача Буднага традыцыі Скарыны паслядоўна развіваліся яго сучаснікам і аднадумцам Васілём Цяпінскім (каля 1540—1604) — адным з самых яркіх прадстаўнікоў радыкальнага напрамку ў беларускім Адраджэнні.

Евангелле Цяпінскага — рэдкая кніга. Адзін, і прытым не поўны, экземпляр захоўваецца толькі ў Дзяржаўнай публічнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Другі экземпляр знаходзіцца ў Архангельскім краязнаўчым музеі.

Варта звярнуць увагу на тое, што літыя ўпрыгожанні Цяпінскага паводле малюнка цалкам узыходзяць да Буднага, на кожнай старонцы Евангелля той жа матыў дубовага лісточка, які ўпершыню прымяніў Будны ў Катэхізісе.

У сэнсе наследавання друкарскага матэрыялу Скарыны Цяпінскі пайшоў далей за Буднага. Ён увёў у сваю кнігу скарынінскія прамавугольныя ініцыялы, якіх няма ў Катэхізісе. Шрыфт Цяпінскага настолькі блізкі да шрыфту Скарыны, што для высвятлення існуючай розніцы патрэбен уважлівы тыпаметрычны аналіз.

Апрача Буднага і Цяпінскага традыцыі Скарыны паслядоўна працягвалі друкарні беларускіх брацтваў. Як вядома, брацтвы былі цэнтрамі патрыятычных сіл Беларусі

і Украіны, вялі актыўную барацьбу супраць прымусовай паланізацыі насельніцтва, якое ўваходзіла ў склад Вялікага княства Літоўскага. У той час як сацыяльныя вярхі ў пагоні за матэрыяльнымі выгадамі лёгка мянялі веравызнанне, братчыкі цвёрда трымаліся веры і мовы сваіх продкаў, рашуча заяўляючы, што ў гэтым ім не перашкодзіць «ні агонь, ні меч». Дзейнасць беларускіх брацтваў была прасякнута ідэяй адзінства ўсходнеславянскіх народаў.

Першыя выданні віленскага Святадухава брацтва з паметкай «у Вільні, у друкарні брацкай» адносяцца да 1595 г.

Віленскае брацтва выдавала навучальную і палемічную літаратуру, а таксама літургічныя кнігі.

Большасць кніг Святадухава брацтва маюць фрагмент у 8-ю і 12-ю долю ліста. Гэты партатыўны фармат, несумненна, быў падказаны братчыкам віленскімі выданнямі Скарыны. Апрача таго, сама «канструкцыя» афармлення кніг братчыкаў з яе акцэнтам на тытул, застаўкі і ініцыялы (а не ілюстрацыі) таксама ідуць ад Скарыны. Але больш за ўсё ўздзеянне Скарыны адчуваецца ў графічнай арнаментыцы брацкіх выданняў.

Арыгінальныя ўпрыгожанні Ф. Скарыны брацкія друкары ўжывалі і пасля пераезду друкарні ў мястэчка Еўе (Вевіс), што непадалёку ад Вільні. Ужо ў самым раннім еўінскім выданні — Новым запавеце з Псалтыром (1611) — сярод іншых аздоб сустракаюцца ўпрыгожанні скарынінскага стылю (61 застаўка з 9 дошак, 45 канцовак з 7 дошак). Загалоўныя літары еўінскага Новага запавету таксама ідуць ад ініцыялаў Скарыны. Друкарскі матэрыял Скарыны (або прамое яго перайманне) еўінская друкарня выкарыстоўвала да сярэдзіны XVII ст.

Апрача аўтэнтычных дошак Скарыны брацкія друкары нярэдка капіравалі яго аздобы. Такія копіі зроблены для Псаломніцы (1596), Часоўніка (1596) і інш.

Уздзеянне Скарыны адчуваецца на асобных гравюрах славутай брэсцкай Бібліі (1563). Гэтая манументальная кніга, выдадзеная на сродкі брэсцкага старасты Мікалая Радзівіла Чорнага,— сапраўдны шэдэўр польскамоўнага кнігадрукавання на беларускай зямлі.

Асаблівай увагі заслугоўваюць тры падручнікі, выдадзеныя Святадухавай друкарняй у 1596 г.: Граматыка славянская Лаўрэнція Зізанія, Азбука (Буквар) Лаўрэнція і Стэфана Зізаніяў, Часоўнік. Гэтыя выданні ў афармленні таксама наследуюць традыцыі Скарыны.

Такім чынам, уплыў Скарыны на беларускую кніжную графіку (у прыватнасці, на арнаментальную аздобу кніг) быў бясспрэчным, аб чым красамоўна сведчаць выданні С. Буднага, В. Цяпінскага і віленскага Святадухава брацтва.

Кнігі Скарыны былі добра вядомы і на Украіне, дзе яны чыталіся «цэлымі пакаленнямі да поўнай абтрапанасці». Украінскія даследчыкі прыводзяць дастаткова фактаў аб распаўсюджанні выданняў Скарыны ў кнігазборах братняга народа. Як піша Я. Ісаевіч, «выданні Ф. Скарыны аказалі значны ўплыў на развіццё ўкраінскай культуры і з'явіліся адным з важнейшых фактараў у развіцці беларуска-ўкраінскіх сувязяў».

Даследчыкі пісалі аб уздзеянні Скарыны на мастацкае афармленне астрожскай Бібліі (1581). Падабенства перш за ўсё выяўляецца ў ініцыялах прамавугольнай формы, якіх у Бібліі І. Фёдарава адбіта каля 1384-х. Сам прынцып аздобы славутага фёдараўскага выдання з яго акцэнтам на ініцыялы, магчыма, ідзе ад Скарыны.

Падабенства ініцыялаў Бібліі Скарыны і манументальнага выдання І. Фёдарава тлумачыцца тым, што графіка першага і другога выданняў узыходзіць да адных выяўленчых крыніц — венецыянскай арнаментыкі эпохі Рэнесансу.

Даследчыкі мяркуюць, што аздобы да Бібліі Фёдарава і да іншых астрожскіх выданняў выканаў беларус Грынь Івановіч. Іменна ён быў адным з перадатчыкаў скарынінскіх традыцый на Украіну.

Зусім не даследавана праблема кантактаў Скарыны з рускай графікай. Факты сведчаць, што ў Маскве і іншых рускіх гарадах кнігі Скарыны ведалі ўжо ў XVI ст. Паводле сведчання П. Уладзімірава, пераклады амаль усіх прадмоў Скарыны да біблейскіх кніг (за выключэннем Плачу Ераміі і Данііла-прарока) сустракаюцца ў рускім спісе поўнай Генадзіеўскай Бібліі (XVI ст.). Вучоны прывёў нямала іншых фактаў распаўсюджання кніг беларускага першадрукара ў Маскоўскай дзяржаве. Пра гэта сведчаць і даследаванні сучасных аўтараў.

Больш таго, неаднаразова выказвалася думка, што Скарына наведваў Маскву асабіста.

Адносна ўплыву скарынінскай традыцыі на рускую кніжную графіку думкі даследчыкаў прыкметна разыходзяцца. У. Стасаў пісаў аб «прамым уплыве» Скарыны на лёс рускай гравюры на дрэве. Славуты крытык лічыў,

што шрыфт I. Фёдарава «быў вельмі блізкай копіяй скарынінскага». Гэтыя меркаванні падзяляў і М. Шчакаціхін, які лічыў, што «залежнасць маскоўскага друку ад выданняў Скарыны, бясспрэчна, наглядаецца».

Такім чынам, уздзеянне Скарыны ў той ці іншай ступені адбівалася не толькі ў беларускай, але і рускай, украінскай графіцы. Да кніг Скарыны прыглядаліся і на Захадзе. Але асабліва значны ўплыў гравюры Скарыны аказалі на графіку беларускіх брацкіх выданняў, дзе яго ініцыялы пераймалі амаль да канца XVII ст.

Вялікі першадрукар-гуманіст, які сваёй дзейнасцю абясмерціў уклад беларусаў у сусветную культуру, быў палымяным патрыётам-інтэрнацыяналістам. Як адзначалася ў рэдакцыйным артыкуле часопіса «Навіны ЮНЕСКА», Скарына «ўвасабляў арганічнае адзінства ўсходняй славянскай культуры — неад'емнай часткі культурнай спадчыны Еўропы». Вось чаму да вопыту вялікага палачаніна, як да праметэеўскага святла, звярталіся многія пакаленні. Урок Скарыны жывы і сёння, яго традыцыі развіваюць сучасныя мастакі кнігі.

Віктар Шматаў,
кандыдат мастацтвазнаўства

...ДЗЕ НА ЎЗВЫШШАХ НАВАГРАДСКІХ ДРЭМЛЮЦЬ СУРОВЫЯ ВЕЖЫ

Дарагія чытачы! На старонках гэтай кнігі вы не раз прачытвалі «імёны» нашых славутых гарадоў. Гэта не проста «населеныя пункты», а каштоўнейшыя радовішчы і матэрыяльнай і духоўнай культуры. Гарады, мястэчкі сталі апірышчамі гісторыі, іх паходні на беларускім мацерыку вызначалі і зараз вызначаюць шлях паступальнага руху нацыі. Вось як бачыў зямлю Беларусі Пятрусь Броўка:

Былога быліны, старога паданні
Плывуць, як аблітыя сонцам чаўны,
Па краі зялёным, прасторах бяскрайніх
Ад Нёмна да Сожа, ад Буга да Гайны,
Па хвалях Дняпра і шырокай Дзвіны.

Бацькоў нашых слава на іх узбярэжжах,
Гамоняць пра гэта бары-байкары,
Гамоняць пра гэта і Полацка вежы,
І Турава сцены, і шум Белавежы,
І роднага Мінска сівыя муры.

Кожнаму з гэтых сівых муроў не менш тысячагоддзя. Узрост гарадоў вызначаюць па першым прыпамінку ў летапісе. А колькі праходзіла часу, пакуль ён пазначаўся на скрыжалях гісторыі? Пімен Панчанка ганарыўся і гараваў, ствараючы вось гэтыя радкі:

Беларусь старажытная!
Полацк, і Віцебск, і Тураў,
І Заслаўе, і Мінск,
І Гародня, і Крычаў, і Пінск.
Церпялівая ты,
І з тваёй працавітай натурай
Нажыла ты павагу
І горы пагардлівых кпін.

Можаце пацікавіцца: ну, а калі ўзніклі гарады на нашай зямлі? Магчыма, спачатку на месцах гарадзішчаў, якія ўзвялі людзі яшчэ з эпохі жалеза. Ва ўсякім разе

нашы продкі, каб умацаваць свае паселішчы, іх агароджвалі. Адсюль і назва «горад». У 9—12 стагоддзях рамеснікі і гандляры ўжо сяліліся вакол дзядзінцаў. Так ствараліся пасады.

Мінск — продак струны ціха кратаў,
Мінск — правяраў лязо мяча.
На неба не глядзеў з-за кратаў,
Сек лютых злыдняў з-за пляча.

Так уяўляе вальналюбства жыхароў сучаснай нашай сталіцы паэт Рыгор Барадулін. І вось так пра суровы лёс гарадоў пісаў невядомы сівы летапісец: «...поиде князь великии Витовть к городу к Вилни и со своими воинами...».

Старажытнарускія летапісы называюць больш за 30 гарадоў на сучаснай тэрыторыі Беларусі. Сярод іх Барысаў, Браслаў, Ваўкавыск, Віцебск, Гродна, Друцк, Заслаўе, Мінск, Полацк, Слонім... У 14—16 стагоддзях нашы продкі называліся ліцвінамі або па назве мясцовых княстваў (берасцейцы, палачане...). Вельмі ганарыўся родным горадам наш першадрукар Ф. Скарына. Усяму свету прызнаваўся, друкуючы чарговую кнігу: «А совершена ест повелением, працею и выкладом ученаго мужа в лекарских науках доктора Франциска, Скоринина сына из славнаго града Полоцька, в великом старом месте Празском...»

Трапна вызначыў паэт Рычард Бялячыц няўрымслівасць нашых папярэднікаў:

Налева — Вільня.
Даўні горад.
Направа — Полацак стары.
Раскінуў рукі мудры продак —
З'яднаў людзей,
Злучыў муры.

У 15—І-й палове 16 стагоддзя на Беларусі было каля 40 гарадоў і 200 мястэчак. Самым буйным горадам лічыўся Полацк — радзіма Скарыны.

Да сярэдзіны 17 стагоддзя на Беларусі ўжо было каля 400 гарадоў і мястэчак, з іх больш за 350 мелі каля паўтары тысячы жыхароў. Гарадское насельніцтва ў асноўнай масе складалі беларусы. Ф. Скарына землі сваёй радзімы называў тэрмінам «Русь».

Ніл Гілевіч у вершы «Мой край беларускі» выказаў заўсёднае жаданне чалавека-грамадзяніна:

Прайду цябе ўсцяж за вярстою вярсту —
Дзе Гомель, дзе Орша, дзе Гродна,—
Пазнаю цябе па тваім характву,
Па песні і гутарцы роднай.

Гэтае пазнаванне Радзімы, сваіх каранёў — неабходны этап у нашым пасталенні, ва ўсведамленні сваёй адказнасці перад сучаснасцю і будучыняй:

У любві да цябе я не раз буду клясціся.
Не таму,
каб ты помніла клятву маю.
Проста, дзе ні пабуду —
ў Смаргоні ці ў Клясціцах,—
Я ўсё болей і болей цябе пазнаю.

Пазнаю цябе юнаю і старажытнаю,
У сузор'ях агнёў
і ў паводках бяроз.
Сто разоў
кожным нервам сваім,
кожнай жылкаю
Перажыў я твой мужны і велічны лёс.

(Генадзь Бураўкін)

Каб жыць дзеля сваёй Бацькаўшчыны, нельга адракацца ні ад роднай песні, ні ад спрадвечных клопатаў нашага народа. Гэта мае на ўвазе Сяргей Грахоўскі, калі пытаецца ў кожнага з нас:

Га-рад-скія... Ўсе мы з вёскі —
З Глуска, з Клецка, з Капыля.
Хто там нашы жне палоскі?
Як без нас жыве зямля?

Нельга быць толькі шэфамі «нашай дзедаўскай зямлі», сцвярджае паэт.

Муры нашы растуць — увысь і ўшыркі. А трэба ж помніць, што за гады вайны было разбурана фашыстамі 209 гарадоў і пасёлкаў.

Сёння паэты ўслаўляюць стваральную працу. Згадаем словы Янкі Купалы: «Паэты вучаць месты, вёскі, як трэба жыць, багатым быць...»

І колькі надзеі адчуваецца ў словах насельніцы аднаго з самых маладых беларускіх гарадоў Ніны Мацяш:

Белаазёрск мой, сон мой залаты,
Мая
яшчэ не складзеная
песня!

Гарады не здаваліся. Гарады жывуць. Гарадам расці вечна.

Укладальнік

ЗМЕСТ

Издание для детей и юношества

БАТЬКОВЩИНА, 1990
Ежегодник исторической литературы

Составитель
ПАНИЗНИК Сергей Степанович

Для среднего и старшего школьного возраста

Минск, издательство «Юнацтва»
На белорусском языке

Выданне для дзяцей і юнацтва

БАЦЬКАЎШЧЫНА, 1990
Штогоднік гістарычнай літаратуры

Укладальнік
ПАНІЗНІК Сяргей Сцяпанавіч

Для сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту

Загадчык рэдакцыі *У. А. Марук*
Рэдактар *У. І. Аніскові́ч*
Малодшы рэдактар *М. А. Паддубская*
Мастацкі рэдактар *Ю. Ц. Цярэшчанка*
Тэхнічны рэдактар *А. В. Русецкая*
Карэктар *Л. І. Саўчанка*
ІБ № 1476

Здадзена ў набор 19.07.89. Падпісана да друку 07.02.90. Фармат 84 $\times$ 108[1]/[32]. Папера друк. № 2. Гарнітура Звычайная Новая. Высокі друк з ФПФ. Ум. друк. арк. 12,60 + 0,42 укл. Ум. фарб.-адб. 13,86. Ул.-выд. арк. 13,82. Тыраж 30 000 экз. Зак. 2734. Цана 80 к.

Выдавецтва «Юнацтва» Дзяржаўнага камітэта БССР па друку. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Бацькаўшчына, 1990: Штогоднік гіст. літ.:
Б 31 Для сярэд. і ст. шк. узросту/Уклад. С. С. Панізнік; Маст. Т. В. Кубліцкая.— Мн.: Юнацтва, 1990.— 237 с., [4] л. іл.: іл.
ISBN 5-7880-0644-9.
Батьковщина, 1990: Ежегодник ист. лит.

Упершыню ў выдавецтве «Юнацтва» выходзіць штогоднік гістарычнай літаратуры, дзе будуць змешчаны лепшыя творы гістарычнага жанру пісьменнікаў старэйшага пакалення і самых маладых.

У штогодніку 1990 года — творы Язэпа Дылы (1880—1973), пісьменніка і грамадскага дзеяча, наркома працы ў першым беларускім савецкім урадзе. Прапануем таксама дзве аповесці са спадчыны Уладзіміра Караткевіча (1930—1984).

Б $\frac{4803120201-054}{М 307(03)-90}$ БЗ—162 **ББК 84 БЕЛ 7**

Мінск
«Юнацтва»
1990

КНІГІ
ДЛЯ СЯРЭДНЯГА І СТАРЭЙШАГА ШКОЛЬНАГА ЎЗРОСТУ

А. Шлег
ТАЙНА ЧОРНАГА БОРУ
Аповесць

С. Баранавых, Б. Мікуліч
ПАСТКА. ПАЛЕСКАЯ АПОВЕСЦЬ
Аповесці, апавяданні